شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

13

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(13)

جۇڭگو خەلق سىياسى مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات ھەيئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى (13)

جۇڭگو خەلق سىياسى مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللار تەتقىقات ھەيئىتى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھەر ئازاتلىق كوچا 306 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتاپخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ مېدىتسىنا ئىنىستىتۇتى باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092 × 787 م م 1/32، باسما تاۋىغى: 6.75
1984 ـ يىل 2 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
1984 ـ يىل 5 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
كىتاپ نومۇرى: M 11098.136
تىراژى: 11.800 ـــ 1
باھاسى: 0.40 يۈەن
(ئىچكى جەھەتتە تارقىتىلىدۇ)

مۇندەرىجە

ئاباق كېپەي خەلقنىڭ تارىخى ئەھۋالى.....
..... ھاجى نەبى ۋەلىيوپ 1
ئاتۇش ناھىيە ئېكىساق كەنتىدە يېقىنقى زامان
پەننى مائارىپىنىڭ دۇنياغا كېلىشى ..... ئىبراھىم نىياز 83
قەشقەردە پەننى مەكتەپلەرنىڭ شەكىللىنىشى ۋە
تەرەققىياتى توغرىسىدا ..... شاۋكەت ئابدۇرېھىم 95
مەرىپەتپەرۋەر مەرھۇم مەخسۇت مۇھىتى توغرىسىدا
ئەسلىمە..... ئىبراھىم مۇھىتى 100
1920 ـ يىللىرى ئۈرۈمچىدە قۇرۇلغان يېڭىچە
مەكتەپنىڭ ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش ئەھۋالىدىن قىسقىچە
ئەسلىمە ..... مەجىت ئەبۇزەر 116
شىنجاڭنىڭ ئېلېكتىر، قاتناش، كىنو ئىشلىرى
تارىخىدىن ئەسلىمىلەر ..... خەمزە كارباي 119
كۇچاردىكى سۇ ئاپىتى ۋە ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش
ئەھۋالى توغرىسىدا..... زاكىر نىياز 132
ھەر قايسى تارىخى دەۋرلەردىكى خىيانەتچىلىك
ۋە ئۇنىڭ شەكىللىرى ..... خېۋىر تۆمۈر 140
يولۋاس قانداق ئادەم؟..... ئىمىنوپ ئېلاخۇن 155
قۇمۇل دىخانلار قوزغۇلىڭى ۋە ماجۇڭيىڭ توغرىسى-
دا ئەسلىمىلىرىم ..... سوپاخۇن سۇۋۇروۋ 166

تورپاقلار قوزغۇلىڭى ۋە تۆمۈر خەلپە قوزغۇلىڭى
ئوغرىسىدا ..... زاكىر نىياز 187
1884 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن
بۇيان ئۆلكىگە باش ۋالى ۋە رەئىس بولغانلارنىڭ
ئىسىملىگى ..... خېۋىر تۆمۈر 209

ئاباق كېرەي خەلقىنىڭ تارىخىي ئەھۋالى

ھاجى نەبى ۋەلىيوپ

1 ـ ئالتاينىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى

ئالتاي ئايمىغى ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ جايدا قازاق، ئۇيغۇر، خەنزۇ، موڭغۇل، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەر ياشايدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە قازاق خەلقىنىڭ كېرەي قەبىلىسى 80% نى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلار ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئالتاي دېگەن ئاتالما موڭغۇل تىلىدا ئالتۇن دېگەن مەنادا بولۇپ، بايلىق ۋە كۆركەملىكنى ئىپادىلەيدۇ. ئالتاي تاغلىرىنىڭ تەسكەي تەرەپلىرى بۇك ـ باراقسان قېلىن ئورمانلىق بولۇپ، كۈنگەي تەرەپلىرى خۇددى ياپ ـ يېشىل گىلەمدەك يايلاقتىن ئىبارەت، ئالتاي تاغلىرىنى ئۆمۈمەن بىر ئورمان دېگىزى دەپ تەسۋىرلەشكە بولىدۇ. بولۇپمۇ تۆمۈر يول، ئۆي ـ ئىمارەت قۇرۇلۇشلىرىدا كېرەكلىك ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە ئىگىز قارىغايلار ناھايىتى قويۇق ۋە كۆركەم بولۇپ، تاغلارغا ئالاھىدە ھۆسۈن قوشىدۇ. قارىغايدىن باشقا سامىرسىن (قارىغاينىڭ بىر خىلى)، قېيىن، تال، تېرەك (مەجنۇن تال) دەرەخلىرىمۇ ناھايىتى جىق. مۇڭە دەرەخلىرىدىن

جىگدە، دولانا، شاكىش قارىغاي پىستىسى قاتارلىق مۇھە دەرەخلىرى ئۆسۈدۇ. ئوندىن باشقا قارىغاي ئورۇغچىسى، قىزىلقات، قارىقات، تاكقۇراي، بوۋلدۇرگەن، توشالا، بېك، سارانا قاتارلىق مېزىلىك مۇنبەرمۇ بار.

ئالتاي تاغلىرىنىڭ شىمال تەرىپىدىن جەنۇپ تەرەپكە قاراپ ئاقىدىغان 9 چوڭ دەريا بار. ئەڭ شەرق تەرەپتە بۇلغۇن، چىگگىل دېگەن ئىككى دەريا بىرلىشىپ ئۇلۇگگىر كۆلىگە قۇيۇلۇدۇ. قايمرتى، قارا ئېرتىش، قىران، بۇۋىرچىن، قابا، بەلەزۈك، ئالقابەك قاتارلىق 7 دەريا ئېرتىش دەرياسىغا قوشۇلۇپ شىمالىي قۇتۇپتىكى مۇز ئوكيانغىچە يېتىپ بارىدۇ.

ئالتاي تاغلىرىنىڭ ھەر بىر سالا ـ غوللىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگىدەك كۆمۈشتەك پاقىراپ تۇرغان سۈيى تاتلىق بۇلاقلىرى بار. ئورمانسىز، سۇسىز تاغ غولىنى ئاساسەن يوق دېيىشكە بولىدۇ. بۇ سۇلار تاغ باغرىلىرى، ئويمان ـ تۈزلەڭلىكلەردىكى تېرىلغۇ يەرلەرنى ۋە ئوتلاقلارنى سۇغۇرىدۇ.

ئالتاي دەريالىرىدا ھەر خىل بېلىقلار بار. مەسىلەن: ئېرتىش دەرياسىدا مىترو (شۇڭ خۇاڭ يۈي) بېلىقى، ئاقبېلىق، قىزىلبېلىق، چورتان، سازانكا (لى يۈي) قاتارلىق چوڭ بېلىقلار، ئاققايران، قارا بېلىق، ئالابۇغا، تاپان (جى يۈي) قاتارلىق كىچىك بېلىقلارمۇ ناھايىتى جىق. ئۇلۇگ گىر كۆلىدە قارا بېلىق، ئالابۇغا، تاپان، مايچاباق قاتارلىق ئۇششاق بېلىقلار بەك نۇرغۇن.

ياز مەۋسۈملىرى ئاققۇ، قوڭۇر غاز قاتارلىق ھەر خىل سۇ قۇشلىرى كۆل بويلىرىدا سەيلى قىلىدۇ. قىر بويلىرىدا دوغداق، قىرغول، توقايلىقلاردا قۇر قاتارلىق ھەر خىل قۇشلار بار، بۇ قۇشلارنىڭ گۆشى ۋە ماموق پەيلىرى

ئىقتىسادىي جەھەتتە ناھايىتى قىممەتلىك.

ئالتايدا تېرىسى قىممەتلىك ھايۋانلاردىن بۇلغىن، قۇندۇز، تېيىن، تۈلكە، ئاق چاشقان، سۇغۇر، بورسىق، ئېيىق، قاشقىر، سىلەۋسىن قاتارلىقلار بار. دورا ئۆچۈن قولدا بېقىشقا بولىدىغان بۇغا، گۆشى ـ تېرىسى پايدىلىق ئارقار، ئىلىك، تاغ ئۆشكىسى، جەرەن، قۇلان، ئاق توشقان، چوشقا قاتارلىق ياۋا ھايۋانلار ناھايىتى كۆپ.

بۇنىڭدىن باشقا ئۆسۈملۈكلەر دۇنياسىدا ھازىرغا قەدەر ئېنىقلانغان يۇز نەچچە خىل دورا ماتېرىياللىرى بار.

ئالتاي تاغلىرىدا ئاز ئۇچرايدىغان رەڭلىك مېتاللاردىن ئاق ئالتۇن، قارا ئالتۇن قاتارلىقلار ساي غوللىرىنىڭ ھەممە جايلىرىدىن چىقىدۇ. خەلق ئاغزىدا ئېيتىلمىشچە ئالتايدا 72 جىلغا بولۇپ، بۇ جىلغىلارنىڭ ھەممىسىدە ئالتۇن بار ئىكەنمىش.

يۇقۇرىدىكى ھەر خىل تەبىئى بايلىقلار ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق مەنپەئىتى ئۈچۈن تۇغمەس زور غەزنەدۇر.

ئالتاينىڭ ھاۋا كىلىماتى سالقىن بولۇپ، قىروسىز ۋاقتى 120 ــ 140 كۈنگىچە بولىدۇ. بۇ ياز مەۋسۈملىرىدە چارۋا چىلىق ئۈچۈن ئالاھىدە پايدىلىق. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ياز ئايلىرىدا ھەر خىل مالالار ئالاھىدە سەمىرىدۇ. 4 چىشلىق، 6 چىشلىق قويلارنىڭ ئېغىرلىغى 8 ـ 9 ـ ئايلاردا 90 دىن 130 كىلو گىرامغا يېتىدۇ. مىنىشكە ئۆگىتىلمىگەن تۇسۇن يىلقىلار سىمىزلىكتىن ماڭالماي قالىدىغان ئەھۋال كۆپ ئۇچرايدۇ. لېكىن ئالتاي تاغلىرىدىكى يازلىق يايلاقلار شۇنچە ئېسىل بولسىمۇ، بىراق قىش كۈنلىرى قار قېلىن ياققانلىقتىن، مال بېقىشقا قولايسىزراق بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قىش ۋاقتىدا

چوڭ قارا مالالار ئالتاي ياقىسى بىلەن ئېرتىش بويلىرىدا قىشلاپ، ئۇششاق مالالار ساۋىر، قوبۇق، بەيتىك، قارامايلى، قۇم (جۇڭغارىيە قۇملىغى) قاتارلىق جايلارغا ئوتار قوش بىلەن (قوش بىلەن يۆتكىلىپ يۇرۇپ بېقىش) بېقىلىدۇ.

2-ئالتاي قازاقلىرىنىڭ يېقىنقى تەۋەلىك ئەھۋالى

ئالتاينى ماكان قىلغان قازاق خەلقى ئاساسەن كېرەي قەبىلىسىگە تەۋە بولۇپ، نايمان قەبىلىسىدىن ھەرقايسى ئورۇنلارغا جايلاشقان قارا كېرەي، ئۇۋاق قەبىلىلىرىمۇ بار. ساري كېرەي ئۇرۇغى ئۆز ئىچىدىن 12 چوڭ قەبىلىگە بۆلۈنىدۇ. بۇلار: جەدىك، جانتېكەي، ئېيت ئېلى، سارىباش، مولقى، چىرۇچى، چىبار ئايغىر، قاراقاس، كون ساداق، مېركىت، جاستان، چىمويۇن كېرەي قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. قازاقلار ئاساسەن مال چارۋىچىلىغى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھاۋا رايىنىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ، ئوت - سۇ قوغلۇشۇپ كۆچمە تۇرمۇش كۆچۈرىدۇ. ئۇلار كونا ئۆرپى - ئادەتلىرىنى ھازىرغىچە داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن.

ئالتاي قازاقلىرى ئەزەلدىن تارتىپلا جۇڭگو پۇخراسى، خېلى بۇرۇندىن تارتىپلا ئالتاي، ساۋىر يېرىدە ياشاپ كەلگەن، ئۇلار ئۆز ماكانىدا تۇرۇپ تاريختىن بۇيان موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا دائىم ئۇچراپ تۇرغان. مەسىلەن: ئېيتىشلارغا قارىغاندا، 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى كېرەي قەبىلىسىنى ئۇچ مەرتىۋە تالان - تاراج قىلغان بولۇپ، ھازىرقى ماكانىدىن زايسان كۆلىنىڭ ئەتراپىغىچە

قوغلاپ سۈرۈشتۈرگەن. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ھۇجۇمى 1825 - يىلى بولۇپ، شۇ چاغدا چېگىلىنى ماكان قىلىپ يۇرگەن نۇرغۇن ئادەملەرنى ئۆلتۈرگەن. جەنتىكەي قەبىلىسىدىن بولغان ئېساغاسى ئوغلى بېگىن دېگەن باينىڭ 1000 يىلقىسىنى، يەنە بىر نەچچە ئەر - ئايالنى ئولجا قىلىپ ئەكەتكەن ئىكەن. بېگىننى موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى بۇلغان شۇ جاينى تا ھازىرغىچە بېگىن چاپقان (بۇلانغان) قارا سېگىر دەپ ئاتىشىدۇ.

1790 - يىلى كېرەي ئېلىنىڭ ھۆكۈمدارى ئەبۇلپەيزى چېگىۋاڭنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئوغلىكۆگىداي (ئەلەن جۇنۇاڭنىڭ 4 - دادىسى) بېيجىڭغا بېرىپ، چىيەنلۇڭ خانىدىن «گۇڭ» دېگەن مەنسەپ ئېلىپ قايتقان. بۇ پاكىت كېرەي خەلقىنىڭ ئەزەلدىن جۇڭگو پۇخراسى ئىكەنلىگىگە گۇۋالىق بېرىدۇ.

1825 - يىلى ھازىرقى قازاقىستاننىڭ شەمەي شەھرىگە چارروسىيە ئەسكەر كىرگۈزۈپ، شۇ جايدىكى قازاقلارنى ئۆزىگە قاراتقان. بۇندىن ئاۋال شەرقتە بۇلغۇن، چېگىل دەريالىرىدىن، غەربتە زايسان كۆلى ئەتراپى، نارىن دەرياسىغىچە بولغان ئارىلىق كېرەي ئېلىنىڭ ياشاپ كەلگەن ماكانلىرى ئىدى.

1850 - يىلدىن بۇرۇن كېرەي قەبىلىسى بىلەن بىرلىكتە ئارغىن، نايمان قەبىلىلىرىمۇ جۇڭگو تەۋەلىگىدە بولۇپ كەلگەن.

1860 - يىللىرى، چېگرا كېلىشىمى بويىچە ئارغىن، نايمان ھەم كېرەي قەبىلىلىرى ماكان قىلىپ كەلگەن يەرلەرنىڭ غەربتە تەرىپىدىكى بىر بۆلۈمى رۇسىيىگە تەۋە قىلىپ بېكىتىلگەن. ئەما كۆگىداينىڭ ئوغلى ئاجى تۆرە رۇسىيە تەۋەلىگىنى خالى

مىغان زايسان كۆلى بۆيىدىكى كېرەي قەبىلىسىنى باشلاپ، 1864 ـ يىلى جېمىنەي ناھىيىسىگە كېلىپ ئورۇنلاشقان. 1884 ـ يىلى جەكپ بىي (بەگ) دىيارىدىكى تەخمىنەن مىڭ ئۆيلۈك كېرەيلەر جېمىنەي ناھىيىسىنىڭ لاستى دىگەن يېرىگە كېلىپ ئورۇنلاشقان. رۇسىيە تەۋەلىگىدە قالغان تەخمىنەن مىڭ ئۆيلۈكچە كېرەي قازاقلىرى ئەزەلدىن ياشاپ كېلىۋاتقان ماكانىدىن قىيالماي ئۆز جايىدا قالغان. ئۇلار بۇ ھەقتە تۆۋەندىكىچە قوشاق توقىغان:

ئاق بۇغداي، قارا بۇغداي، قىزىل بۇغداي،
ئورۇسقا «بودام»① (پۇخرا) بولدۇق، يەرنى قىيماي.
بوز تورغاي قوي ئۈستىگە جۇمۇرتقالاپ،
بولارما زامان قايتىپ پۇرۇنقىداي.

3 ـ ئالتاي ئېلىنىڭ قىسقىچە تارىخى

ئالتاي ئېلىنىڭ ئىچكى تەرەپتىكى مەمۇرى ئىشلىرىنى ئىلگىرى كۆگىداي گۇڭ باشقۇرۇپ كەلگەن. 1820 ـ يىلى كۆگىداي ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىغا ئوغلى ئاجى گۇڭ بولۇپ بەلگىلەندى. ئاجى گۇڭ 1836 ـ يىلى كېرەيلەر قەبىلىسىدە كۆپ سانلى تەشكىل قىلغان جەدىك، جەنتېكەي ئۇرۇقلىرىدىن تۆت بىي (تۆت بەگ) سايلاپ، شۇلار بىلەن بىرلىكتە ئالتاي

① «بودام» دىگەن سۆز ــ ئۇتار (مۇستەملىكە) مەنىسىدە. (ئەسكەرتىش: «بودام» دىگەن ئاتالما رۇسچە «پوددان» دىگەن مەنىدە ئىدى ــ تەرجىماندىن).

خەلقىنى باشقۇرۇپ كەلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئالتاي 1860 ـ يىلدىن 1883 ـ يىلغا قەدەر تارباغاتاي ئايمىغى ئارقىلىق ئىلىغا، 1883 ـ يىلدىن 1905 ـ يىلغا قەدەر قوبدىنىڭ سەنزەن داچىڭغا قارىغان. ئىچكى تەرەپتىكى ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى بىر گۇڭ ئىككى ئامبۇ، تۆت ئۆكىرەي باشقۇرغان. بۇنىڭدا ئاجىنىڭ ئوغلى جېڭسقان گۇڭ بولۇپ، 2 ئامبۇنىڭ بىرسىگە زەكەرىيە تۆرە، يەنە بىرسىگە جانىبەك تۆرە بەلگىلەنگەن. ئاۋالقى 4 بەگ ئۆكىرەي بولۇپ تەيىنلىنىپ ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ئۇچاغدا ئارىلىقنىڭ يىراقلىغىدىن قوبدىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ھازىرقى قابا ناھىيىسىگە «جۇن غالداي» دىگەن غالداي تۇرغان. غالداي مەمۇرى ئىشلارنى بىۋاستە باشقۇرمىغان، بەلكى بىرگۇڭ 2 ئامبۇ، تۆت ئۆكىرەيىنىڭ ۋاكالىتەن مۇھۇرداىلىق ۋەزىپىسىنىلا ئاتقارغان. مەلۇم بىر ئىشلار توغرۇلۇق چىقارغان خۇلاسىلىرىغا تامغا بېسىپ تەستىقلاپ بېرىش ۋەزىپىسىنىلا باشقۇرغان. بۇ دەۋر ئالتاي قازاقلىرىنىڭ خاراپلىشىپ تارقىلىشقا باشلىغان دەۋرى بولدى. بۇنىڭ سەۋەبى، بىرىنچىدىن، يۇقۇرقى ھاكىمىيەت ئىگىلىرى بولغان 7 ئادەم خەلقىنى خالىغىنىچە ئىزىپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى، خەلقتىن ئالىدىغان ئالۋاڭ ـ سېلىقنى ھەددى ـ ھىسابسىز كۆچەيتتى، بۇ ھەقتە يۇقۇرى تەبىقىنىڭ نەپسانىيەتچىلىگىنى خەلق ئىچىدىكى تۆلەباي دىگەن ئاقىن (شائىر) مۇنداق دەپ پاش قىلىدۇ:

تۆت ئۆكىرەي، ئىككى ئامبى، گۇڭ بىلەن يەتتى،
ئۇلارغا ئوزۇق بولغان قوينىڭ ئېتى.
يالغۇز ئاتلىق يارلى (كەمبەغەل) دىن بىر قوي ئېلىپ،
زەردىسى قاينىاپ ئېچىلدى ئەلنىڭ بېتى (يۈزى).

ئىككىنچىدىن، ئوتلاق يېتىشمەسلىكتەك ئەھۋاللار تۇغۇلـ
دى. قەبىلىلەر ئارا ئىتتىپاقسىزلىق ئىشلىرى پەيدا بولدى.
ئالتاي كېرەيلىرىنىڭ تاراپ كېتىش مەزگىلى ئاساسەن
1870 ـ يىلدىن باشلاندى، دەل مۇشۇ يىلى بارقى قەبىلىسىدىن
كوبەن يەنە مامىربەك تۆرە دىيارىدىكى بىر مىڭدەك ئۆي
تارباغاتاي يېرىگە كۆچتى. 1880 ـ يىلى جىلقىشى، باردام دە-
يارىدىكى بىر مىڭغا يېقىن ئۆي قوبدىغا ئۆتۈپ كەتتى،
1903 ـ يىلى بۆكە دىيارىدىكى 300 ئۆيلۈك كىشى شىزاڭغا
كۆچتى. ئەلنىڭ تاراپ كېتىشى مۇشۇنداق ھالەتكە يەتكەنلىگى
ئۈچۈن، ئالتاينىڭ گۈڭى جېڭىسقان بىلەن 2 ئامبى، 4 ئۆكىر-
دەي ئىلى جاڭجۈڭغا تۆۋەندىكىچە تەلەپنى قويغان:

«بىزنىڭ ھاكىمىيەت باشقۇرۇشىمىز قاتمۇ ـ قات قىيىنچىلىق-
لارغا دۇچ كېلىۋاتىدۇ، بىرىنچىدىن، قوبدىنىڭ قاتناش مەسىلە-
سى قىيىن ھەم يىراق، ئىككىنچىدىن، قولىمىزدا ھەربى كۈچ
يوق. شۇڭلاشقا، ئالتاي بېيجىڭغا بىۋاستە قاراشلىق بولۇپ،
خەلقنى ھەربى كۈچ بىلەن باشقۇرۇشقا بېيجىڭدىن مەخسۇس
كىشى ئەۋەتىلسە».

بۇ تەلەپ ئىلى جاڭجۈڭى ئارقىلىق بېيجىڭغا يەتكۈزۈل-
گەندىن كېيىن، 1905 ـ يىلى ئالتاينى باشقۇرۇشقا بېيجىڭدىن
شې فامىلىلىك بىر چىڭسەي كەلگەن. شېچىڭسەي ئەمىلگە
ئولتۇرۇش بىلەنلا، ئەۋەلقى ئىچكى ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى
باشقۇرۇپ كەلگەن بىر گۇك، ئىككى ئامبى، تۆت ئۆكىردەينىڭ
ئۈستىگە ھەر بىر كىچىك قەبىلىگە بىردىن سۈمۈن زەڭگى
سايلىدى. شېچىڭسەي ئىككى يىلدىن كېيىن ئۆلۈپ كېتىپ
ئۇنىڭ ئورنىغا جۇك، ياك فامىلىلىك چىڭسەيلەر ئارقا ـ ئار

قىدىن كېلىشىپ ئىش بېشىغا ئولتۇرۇشتى. بۇلاردىن كېيىن
1911 ـ يىلى بېيجىڭدىن تورغۇت موڭغۇل پالتاڭاك دېگەن
كىشى كېلىپ چىڭسەي بولدى. ئۇ ھوقۇقنى قولىغا ئېلىشى
بىلەن ھاكىمىيەت تۈزۈمىگە نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەر كىرگۈزدى.
مەسىلەن: ئىلگىرى ئاجىنىڭ ئوغلى جېڭىسقان بىرتۇتاش باشقۇرۇپ
كەلگەن 12 قەبىلە كېرەيىنىڭ ھەربىر قەبىلىسىگە بىردىن 12 قەيجى
سايلىدى. ھەر قەيجىنىڭ قول ئاستىدا بىردىن ئۆكىردەي، بىر-
دىن ئىككىگە قەدەر زالىك، بەشتىن ئالتىغا قەدەر زەڭگى
بولدى. بۇنىڭ سىرتىدا ھەر يۈز ئۆيلۈك ئائىلىگە بىردىن
يۈز بېشى بەلگىلەندى. يۈز بېشىنى خەلق «كۈنىدە» دەپ
ئاتايتتى.

بۇ مەنسەپدارلارنىڭ ئۆزلىرى ئۆلۈپ كەتسە فېئودالىق
قائىدە بويىچە ئەۋلات ئۇلاشتۇرۇپ، ئورنىغا بالىلىرى سايلىناتـ
تى. مەسىلەن: كېرەي ئىلىنى كۆگەدايدىن باشلاپ ئەلەن جۇن-
ۋاڭغا قەدەر بەش ئەۋلات ئۇلاشتۇرۇپ سوراپ كەلدى.
بۇنىڭدا بولۇپمۇ تورن بىي (بەگ) نىڭ ئورنى پەقەت
ئۆزگەرتىلمەيتتى.

پالتا ۋاڭ يۇقۇرقى مەنسەپدارلار بىلەن بىرلىشىپ تۇرۇپ
ئالتاي خەلقىنى ئىلاندەك بوغۇپ، سۇلۇكتەك شوراشقا باشلىدى.
خەلق رەھىمسىز ئېكسپىلاتاتسىيەنىڭ چىدىغۇسىز جاپاسىنى
تارتتى.

مەنسەپ ئىگىلىرىنىڭ ئالۋاڭلىرى پۈتۈنلەي خەلقتىن
يىغىپ ئېلىناتتى. ئۇلارنىڭ بىر يىللىق ئالۋاڭ ـ ياسىغى تۆ-
ۋەندىكىدەك ئىدى:

گۇك 12 كېرەي قەبىلىسىدىن يىلىغا بىرمەك قوي؛

تەيجىلەر ئۆزىگە قاراشلىق ئەلدىن 400 قوي؛

ئۆكىردەي \\ \\ \\ 100 قوي؛
زالىك \\ \\ \\ 30 قوي؛
زەڭگى \\ \\ \\ 20 قوي؛
يۈزبېشى \\ \\ \\ 10 قوي ئالاتتى.

بۇنىڭ سىرتىدا ھەر بىر تەيجىلەردە 4 ـ 5 چاپارمەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسى يىلىغا 12 قويدىن ئالۇاڭ ئالاتتى. ھەر ئايدا بىر ئات مىنىدۇ. بۇ ئالۇاڭ ـ ياساقتىن باشقا يەنە خەلق ھەر يىلى مەملىكەتكە 300 ئات تاپشۇرىدۇ. كېيىن مۇنداق ئات تاپشۇرۇش ئوت ئۆچى بېيجىڭغا ئۆزگەرتىلىپ بەش پىرسەن باج تۆلەيدىغان بولدى.

شۇنىڭ بىلەن بىللە ھەر بىر تەيجىلەر يىلىدا بىر نۆۋەت چاغانغا قۇتلۇقلاپ بارغاندا چىڭسەيگە تارتۇق ئۇچۇن سېمىز سويۇملۇق قوي، مىنىدىغان ئات يېغىپ ئاپىرىدۇ. ئۇلار چىڭسەيگە يولۇقۇش ئۈچۇن ئالدى بىلەن چىڭسەينىڭ فۇگۇەن، تۇڭچىلىرىغا «سوغات» دەپ بىرىدىن ئېيىق، تۈلكە تېرىسى، يەنە بىرىدىن ئات بېرىپ ئاندىن شۇلارنىڭ خەۋەر قىلىشى ئارقىلىق چىڭسەيگە قاداق (خادا) دەپ بۇلغۇن تېرىسى سوغات قىلىپ يۇز كۆرۈشەتتى. ئۇ چاغدا بىر دانە بۇلغۇن تېرىسىنىڭ باھاسى 100 قويدىن ئارتۇغراق ئىدى. شۇ قاتاردا چىڭسەي يامۇلدا 2 كاتىپ، 4 تۇڭچى، تەيجى ۋە ئەلدىن يىغىلغان 12 چاپارمەن تۇرىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممە خىراجىتى خەلقتىن ئېلىنىدۇ. كاتىپلار بىلەن تۇڭچىلار يىلىغا 30 قويدىن، چاپارمەنلەر يىلىغا 20 قويدىن ئالۇاڭ ئالىدۇ. ھەر ئايدا بىرىدىن ئات مىنىدۇ. ئۇ چاغدا ھۆكۈمەت خىزمىتى بىلەن ئەل ئىچىگە چىققان خىزمەتچىلەر بىر ئادەم بولسىمۇ، قونىغان يەرلىرىدە

ئايرىم ئۆي تىكتىرىدۇ، قوناق ئېشىغا قوي سويغۇزىدۇ. سويۇلغان قوينىڭ قۇيرۇق يېغىغا تاپان ھەققى ئۈچۇن بىر چاي قوشۇپ ئېلىپ بۇ نەرسىلەرنى ئالۇاڭ قاتاردا تۇگىگە ئارتقۇزۇپ ئەلدىن ـ ئەلگە توشۇپ يۈرۈبېرەتتى. ئۇلار مۇشۇنداق يۈرۈشتە يوق بانىلارنى تېپىپ خەلقنى جازالاپ پالە ئالاتتى. بۇ بانىلار: سويۇپ بەرگەن قويۇڭ ئورۇق چىقتى، گۆشنى ياخشى پۇشۇرماپسەن، ياكى مىنىدىغان ئات بىلەن ئالۇاڭ تۇگىلەرنى ۋاقتىدا يېغىپ بەرمىدىڭ دىگەنگە ئوخشاشلار. مۇشۇنداق بانا ـ سەۋەپلەر ئازغىنە ئېنىغىراق بولۇپ قالسا «ئات بېشى توققۇز» (بېشى ئات، ئاندىن قالغىنى ئۇششاق مال ياكى بۇيۇملار بولۇپ 9 خىل نەرسە) پالى قويۇلاتتى، يالغان بانا بولغان تەقدىردىمۇ ئەيىپ ھەققى دەپ ئات ـ چاپانلىق ئالاتتى. بۇنداق زورلۇقلارغا قارشىلىق قىلىنسا «دۇرە» (تاياق قا بېسىپ) قىينايدۇ. مۇشۇنداق يولسىز زۇلۇمغا قارشى چىقىپ ئەرزى ـ دات ئېيتىشقا ھىچقانداق مۇمكىن بولمىغانلىقتىن بىچارە خەلق شۇلارنىڭ دىگىنىنى بېرىپ يولغا سېلىپ قۇتۇلۇپ قالاتتى. مۇشۇنداق زورلۇق ـ زومبۇلۇقلارنىڭ كاساپىتىدىن خەلق ئۆز ۋاقتىدا كۆچۈپ ئالالماي مال بېقىش ئىشلىرىغا جىق زىيان بولاتتى. مەسىلەن: مەن 7 ـ 8 ياش ۋاقتىمدا ئالتاي شەھرىدىن قىزىل تۇرە دىگەن دارىن 50 ئەسكەر بىلەن چوڭقۇر دىگەن يەرگە بارارمىش دىگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، بىزنىڭ ئاۋۇل دارىنغا ئۇچرۇشۇپ قالماسلىق ئۈچۈن بىر نەچچە كۈنلەر تاغدىن چىقماي مۆكۈپ ئولتاردى. شۇنىڭ كاساپىتىدىن ئاۋۇل دەل ۋاقتىدا كۆچەلمەي، ئۇلارنى چوڭقۇرغا باردى (ئۆتۈپ كەتتى) دىگەن سۆزنى ئاڭلىغاندىن كېيىنلا كۆچۈشتى. شۇ چاغدا ئالتاي تاغلىرىغا قېلىن قار ياققان ئىدى. بىز بارىدىغان يېـ

ريمزگه ئات بىلەن يول ئېچىپ، ئادەتتە بىر كۆچۈپ باربىدىغان يولنى ئۇچ كۆچۈپ، كۆپ جاپا-مۇشەققەتلەر بىلەن ئاران يېتىپ بارغانلىغىمىز ئېسىمدە تۇرۇپتۇ.

ئۇ چاغدا ئاساسەن قىش ۋاقتىدا ھەر 25-30 كىلومېتىر يەرگە ئۆرتەك قۇرۇلىدۇ (ئۆرتەك دېگىنى ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرىگە مەخسۇس قونالغۇ جاي)، ھەر بىر ئۆرتەكتە ئوت-چۆپ، سۇيىدىغان قوي، ئېچىدىغان چاي، مىنىدىغان ئات، يۈك ئارتىدىغان تۆگە ئالدىن-ئالا تەييارلاپ قويۇلىدۇ. ئۆرتەكلەردە ئۆرتەك بېشى، ئوت-سامان ئىشچىسى، ئاشپەز قاتارلىق ئادەملەر بولىدۇ. ھەربىر ئۆرتەكنىڭ قىشلىق چېقىمى 4 ئايلىق مۆلچەر بىلەن بىر مىڭ قويدىن ئارتۇغراق بولىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا ئۇ چاغدا ئالتاي ۋەزىيىتىدىكى ئالاھىدە ئېغىر بىر ئەھۋال: ئالتايدا تېرىقچىلىق بولمىغانلىقتىن ئاشلىق يوق دېيەرلىك ئىدى. ھۆكۈمەت ئادەملىرىگە لازىملىق ئاشلىق تارباغاتايدىن توشۇلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن مىڭلىغان تۆگە كارۋانلىرى ئالتاي، تارباغاتاي ئارلىغىدا قىشمۇ-ياز ئاشلىق توشۇپ توختىماي مېڭىپ تۇراتتى. يولدا ئۆلۈپ، يوقلىپ كەتكەن تۆگىلەرگە ھۆكۈمەت تۆلەم بەرمەيدۇ، چېقىم بولغان تۆگىلەر خەلق ئۈستىدىكى چېقىم دەپ ھىساپلاپ، تۆگە ئىگىلىرىگە خەلقتىن تۆلىتىپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇنىڭدا بىر تۆگە 20 قويغا، بىر ئات 7 قويغا باھالىنىدۇ، بۇ سېلىق بولۇپمۇ كەمبەغەل چارۋىچىلار ئۈچۈن ئېغىر ئاپەت ئىدى. ئېنىغراق قىلىپ ئېيتقاندا كەمبەغەل چارۋىچىلار ئىككى تەرەپلىمە زىيانكەشلىككە ئۇچرايتتى. بىرىنچىدىن، ئۇلاردا تۆگە بولمىغانلىقتىن ئاشلىق توشۇش ئۈچۈن ئادەم چېقىرىشقا توغ-

را كېلەتتى، ئىككىنچىدىن، مال بىلەن تۆلىنىدىغان ھەر خىل چېقىملارنى بايلار بىلەن ئوخشاش تۆلەيتتى. بايلار ئادەم ئاجراتماي تۆگە ئەۋەتەتتى.

ئۇ چاغدا ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ۋە ھەربىي ئورۇنلارنىڭ قالايىدىغان ئوتۇنىدىن تارتىپ ئات-ئۇلاقنىڭ يەم-خەشەكلىرىگىچە بولغان تەمىنلەش خەلق ئۈستىدە بولاتتى، شۇنىڭدەك تاغلىقلار ھەممىگە كىرگەندە، ھەممە ھۆكۈمرانلىرىنىڭ زۇلمىغا ئۇچرايتتى. مەسىلەن: تاغدىن كېرەكلىك نەرسىلەر سېتىۋېلىش ئۈچۈن بازارغا كەلگەن كىشىلەرنىڭ ئات-ئۇلاقلىرىنى ھاشاغا تۇتۇۋېلىپ، ئۆزلىرىنى ھەقسىز ئەمگەك قىلىشقا مەجبۇر قىلاتتى، قىش كۈنلىرى قار تازىلىتاتتى، مۇنداق ئەمگەكلەرگە ھەق بەرمىگەنلىك ئۈستىگە تاماقنى ئۆزىدىن يەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ناھايىتى زۆرۈر ئىش بولمىسا كىشىلەرنىڭ ھەممىگە كەلگۈسى كەلمەيتتى، قورقاتتى، ھەممىگە بارماسقا زادى ئىلاجى بولمىغاندا، ھەممىدىن 20-30 كىلومېتىر جايغا ئات-ئۇلاقلىرىنى يوشۇرۇپ قويۇپ ئاندىن ئۆزلىرى ھەممىگە كىرەتتى.

پالتا ۋاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان ۋاقتىدىكى ھېچقىسىز زۇلۇم دەستىدىن يەرلىك خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ ماكان قىلىپ كەلگەن جايلىرىدا تۇرالماي قېچىپ كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇشتى. مەسىلەن: تۆت بەگنىڭ بىرسى بولغان جاقىپ تەيجىنىڭ چېكىدىن ئاشقان ئالۋاڭ-ياساق زۇلمىغا ئۇچرىغان 300 ئۆيلۈك پۇخرا 1913-يىلى قالى زەڭگىنىڭ باشلامچىلىغى بىلەن، جاقىپنىڭ ئالۋاڭ يىغىشقا ئەۋەتكەن چاپارمىنىنى باغلۇۋېلىپ، ساۋەن، مانداس،

قۇتۇبى ناھىيىلىرىگە كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشتى. شۇنىڭدەك چىڭگىل، كۆكتوقاي ناھىيىلىرىنى ماكان قىلغان بۇۋراتاي، باقراي، قالپل، جاپار تەيجىلەر باشلىغان ئەللەر ئالتايدىن قېچىپ گۈچۈك، موري، باركۆل ناھىيىلىرىگە كېلىپ ئولتۇراقلاشتى (پالتا ۋاڭ ھاكىمىيەت بېشىدىن كەتكەندىن كېيىن باقراي، قالپل، جاپار ئەللىرى بىلەن ئالتايغا قايتىپ باردى، بۇۋراتاي باشلىغانلىرى باركۆلدە قېپقالدى).

ئۇلارنىڭ قېچىپ كېتىشىدىكى كونكرېتنى سەۋەپلەر تۆۋەندىكىچە: ئالتاينىڭ بەنسى جاڭگۈەنى ① پالتا چىڭ ۋاڭنىڭ ئۆتكەنكى ھەددىدىن تاشقىرى ئېكسپلاتاتسىيىسىنىڭ سىرتىدا ئىچكى ئۆلكىلەرگە ياردەم بېرىش دېگەن باھانە بىلەن ئالتاي خەلقىدىن تەخمىنەن 3000 تۆگە، 3000 ئات، 500 ئۆكۈز، 1000 سىيىر، 1000 قوي يىغىۋالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ماللارنى يىغىدىغان ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى ھىلە-مىكىر، قورقۇتۇش يولى بىلەن خەلقتىن كۆپلىگەن كۈمۈش پۇل ۋە ماللارنى قاقتى-سوقتى قىلغان. مۇشۇ سەۋەپلەردىن چىڭگىل، كۆكتوقاي ئەللىرى نارازىلىق بىلدۈرۈپ يۇقۇرىغا ئەرز تۇتقان. بۇ ئەھۋال ھۆكۈمەتكە قارشىلىق قىلغانلىق دەپ قارىلىپ ئەل باشلىقلىرىنى تۇتۇشقا ھۆكۈمەت تەرەپتىن يۈزدەك قۇراللىق ئەسكەر چىقىرىلغان. مۇشۇنداق قىستاشلار تۈپەيلىدىن ئەلنىڭ كۆپ قىسمى تېيانشان بويلىرىغا، بىر قىسمى قوبداغا كۆچۈپ كېتىشكەن. يەنە بىر تەرەپتىن 1913-يىلى موڭغۇلىيىدە قوزغۇلاڭ بولۇپ، موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى قوبدا قازاقلىرىنى موڭغۇلىيە-

① بەنسى جاڭگۈەن — ئىش باشقۇرغۇچى ئەمەلدار مەنسىدە

نىڭ ئىچكى تەرىپىگە ھەيدەپ كۆچۈرمەكچى بولغان. بۇ چاغدا سۈگۈرباي (گېنېرال دەلىلقاننىڭ دادىسى) دىيارىدىكى 1000 غا يېقىن ئائىلە ئالتايغا قېچىپ كېلىۋالغان. قىلاڭ دېگەن كىشى دىيارىدىكى بىر بۆلۈم خەلقنى موڭغۇلىيىدىن ئەسكەر چىقىپ ئۇلانباتۇر تەرەپكە ھەيدەپ كەتكەن. شۇ چاغدا، ئالتاي قازاقلىرى مۇشۇ ئىش تۇغرۇلۇق قوبدا موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى بىلەن سۆزلىشىپ، ئۇلارنىڭ ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ماللىرىنى بۇلىغان. مۇشۇنداق تالان-تاراج قىلىش ۋەقەلىرى توختىماي يۈز بەرگەنلىكتىن موڭغۇلىيىدىن ئەسكەر كېلىپ خەلقنى بۇلايدىكەن دېگەن تەشۋىش ئىچىدە خەلق كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان.

يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئىككى خىل سەۋەپتىن تاشقىرى خەلقنىڭ ئۆز ئىچىدىكى مەنسەپدارلارغا بولغان نارازىلىقلىرىمۇ كۈچلۈك ئىدى. بۇنىڭ پاكىتلىرى: 1912-يىلى تاربا-غاتايدا مامۇربېك تۇرە بىلەن كۆبەن دېگەن كىشى سوتلۇشۇپ تارباغاتاينىڭ سەنزىنى مامۇربېك تۇرىنى سوتقا بەرمەكچى بولغاندا، مامۇربېك 40 ئادەم بىلەن ئالتايغا قېچىپ بارغان. ئالتايدىكى جېڭىسقان تۆرە ئۆزىنىڭ يېقىن تۇققىنى ھەم كىلىنىنى، خادىۋاڭنىڭ دادىسى مامۇربېكنى تۆت بەگنىڭ بىرسى بولغان مەمىي دېگەن ئادەمگە تاپشۇرۇپ مېھمان سۈپىتىدە كۆتكۈزگەن. مەمىي 40 ئادەمنى قىشچە مېھمان قىلغان، مېھمان كۆتۈش ئۈچۈن كەتكەن چىقىمنى تولدۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ئالتاي ۋە قوبدا كېرەيلىرىدىن 40 مىڭ قوي يىغىۋالغان.

1912-يىلى پالتاچىڭۋاڭ ئالتاي بىلەن قوبدىنى ماكان قىلغان قازاق-موڭغۇللارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە زەكەرىيە

تۆره بىلەن بايموللىنى بېيجىڭدا ئېچىلغان دازۇڭتۇڭ سايلاش قۇرۇلتىيىغا ئەۋەتكەن.

1913 ـ يىلى زەكەريىە، زۇڭتۇڭ يۈەن شىكەيدىن «زاسق بېيسى» دېگەن مەنسەپ ئېلىپ زەر پاگونلىرى قادالغان مەنسەپ چاپىنىنى كىيىپ قايتتى. زەكەريە بېيسى بولۇپ كەلگەندىن كېيىن بۇرۇنقى تۆت بەگنىڭ بىرسى بولغان مەمىمۇ بېيسى مەنسۇبىگە كۆتىرىلىپ، زەكەريە بىلەن مەمىي ئالتايدىكى ئون ئىككى كىرەي قەبىلىسىنى 6 قەبىلىدىن بۆلۈۋېلىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. دەل مۇشۇ چاغدا خەلق ئىچىدە: جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلدىغان بوپتۇ، ھاكىمىيەت ئۈستىگە خەلق ئۆزى سۆيگەن ئادەملىرىنى سايلايدىكەن، خەلقنى ئىزىش ـ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش چەكلىنىدىكەن، دېگەن گەپلەر تارقالغان ئىدى. لېكىن زۇلۇم بۇنىڭ بىلەن توختاپ قالمىدى، بەلكى ئاۋالقىدىنمۇ كۆچىيىپ كەتتى.

1914 ـ يىلى زەكەريە بېيسى بىلەن بېيلى ئەلەن (بېيلى ـ مەنسەپ ئېتى) بايموللا قاتارلىق بىر مۇنچە كىشىلەر بىلەن ئۇرۇمچىگە كەلدى. ئۇلار: «ئالتايدىن تېيانشان بويلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن قازاقلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان يەرلىرىنى ۋە ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى ئۆزىمىز باشقۇرساق» دېگەن تەلەپنى قىلىپ ياڭ زېڭشىن بىلەن كۆرۈشتى. ياڭ زېڭشىن بۇلارنى قوبۇل قىلغان ۋە ئالتايىنى ئۇرۇمچى تەۋەلىگىگە ئۆتكۈزۈش، ئەلەنگە جۇنۇاڭلىق مەنسۇبى بېرىش ھەققىدە ئىلتىماس سۇنغان. لېكىن شۇ چاغدىكى ئالتاينىڭ بەنسى جاڭگۇەنى ئالتاينىڭ ئۇرۇمچىگە قاراشلىق بولۇشىغا قوشۇلمىغان.

1918 ـ يىلى پالتا ۋاڭدىن كېيىن ئالتايغا ھۆكۈمدارلىق قىلىپ كەلگەن شىڭ فاملىلىك بەنسى جاڭگۇەن يۆتكىلىپ،

ئۇنىڭ ئورنىغا ياڭ فاملىلىك بەنسى جاڭگۇەن كېلىپ ئىش بېشىغا ئولتۇرغان ئىدى. بۇ كىشى ئىش باشقۇرۇپ تۇرغاندا ئۆزىگە قاراشلىق ھەربىلەر ئىچىدە ئۆزگىرىش بولىدۇ، ھەربىلەر بىر نەچچە ئادەمنى ئۆلتۇرۇپ جاڭگۇەننى تۇرمىگە ئالىدۇ، ھاكىمىيەتنى ھەربىلەر تارتىۋالىدۇ، ياڭ زېڭشىن ئالتايدا بولغان بۇ قوزغۇلاڭ ۋەقەسىنى بېيجىڭغا مەلۇم قىلىدۇ. بېيجىڭ ھۆكۈمىتى ياڭ زېڭشىنگە قوزغۇلاڭنى دەررو ھەربى كۈچ بىلەن باستۇرۇپ ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىڭلار، ئالتاي بۇندىن كېيىن ئۇرۇمچىگە قارىسۇن، دەپ بۇيرۇق بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 1919 ـ يىلى ياڭ زېڭشىن ئۇرۇمچىدىن جۇ فاملىلىك بىرسىنى قوماندانلىغىدا 400 نەپەر قوراللىق ئەسكەرنى ئالتايغا ئەۋەتىدۇ. ئۇلار ئالتايغا كېلىپ قوزغۇلاڭ باشلىقلىرىدىن بىر ـ ئىككى كىشىنى ئېتىپ تاشلاپ ھاكىمىيەتنى قايتا قولغا ئالىدۇ ۋە ھاكىمىيەت ئورگىنى بولۇپ كەلگەن بەنسى جاڭگۇەن مەھكىمىسىنى داۋىيىڭ مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىدۇ. مەھكىمە باشلىغى داۋىيىڭ دەپ ئاتالدى، ئالتايىنى ئۇرۇمچى باشقۇرىدىغان بولدى.

1920 ـ يىلى ئەلەنگە بېيجىڭدىن جۇنۇاڭلىق مەنسەپ تەسدىقلىنىپ كەلدى، شۇ يىلى قوبدا يېرىدىكى چىرۇچى قەبىلىسى ئىچىدە ھوقۇق تالىشىش بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى غىيۇبايغا، يەنە بىر قىسمى سۇگۇرباي تەيجىنىڭ ئورنىدىكى ئوغلى دوربىتقانغا قاراشلىق بولۇپ ئىككىگە بۆلۈندى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى زىددىيەتلەر كۆچىيىپ، قىلاڭ بىلەن دوربىتقانلار قىيۇبايىنى ئۆلتۈردى.

سارسۇمبىدا (ھازىرقى ئالتايدا) تۇرغان داۋىيىڭ بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ۋېي فاملىلىك ئادەمنىڭ قۇـ

ماندانلىغىدا ئەسكەر ئەۋەتىپ، قىلاڭنىڭ بېشىنى كەستى، دور-
بىتقان تەيچىلىك ئورنىدىن ئېلىپ تاشلاندى. ئورنىغا ئۇكىسى
-دەللىقان ۋارىسلىق قىلدى. مۇشۇ يىلىدىكى يەنە بىر يېڭىلىق،
بۇرچىندا بىرىنچى قېتىم ناھىيىلىك ئىدارە قۇرۇلدى. ئۇندىن
بۇرۇن ئالتايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت كۆرۈلۈپ باقمىغان.

ناھىيە تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن بۇرۇندىن بار دېخان-
چىلىق يەرلەرنى خۇغا ئايرىپ يەر خېتى تارقاتتى.
بۇنىڭدا خۇغا يېزىلىغۇچىلار ئاساسەن ئولتۇراق خۇيزۇ،
ئۇيغۇر ۋە خەنزۇلار ئىدى. قازاقلارنى چارۋىچىلىق بىلەن
شۇغۇللىنىدۇ، دەپ ئۇلارغا يەر بېرىلمىدى. قازاقلارنىڭ
ئىچىدىكى ئايرىم ئەمەلدارلار تېرىلغۇ يەر ئالدى. مەسىلەن:
خانافىيە بېيىسى قاتارلىقلارغىلا يەر بېرىلدى. خۇغا يېزىلىغۇ-
چىلار ئەمگەكچى خەلق بولماستىن، بەلكى بايلار ئىدى. ئۇ-
لار ئۆزلىرىگە تەككەن يەرلەردە ئەمگەكچىلەرنى يالاپ ئىش-
لەتتى. ھۆكۈمەت 100 مو يەرنى بىر خۇ دەپ ھېسابلاپ
خۇ بېشىغا 40 كۆرە (4 دادەن) بۇغداي سېلىق ئالىدىغان
بولدى. بۇ سېلىقنى ئاشلىق مەھسۇلاتىنىڭ بولۇش-بولماس-
لىغىغا قارىماي تۆلەش مەجبۇرىيەت ئىدى. بۇ سېلىق تاپشۇ-
رۇلغاندا ئاشلىقنى تولۇق پاكىزلەپ، ئۆلچەم كۆرىگە چىڭ-
داپ قاچىلاپ، ئادەتتىكى ئۆلچەمدىن ئاشۇرۇپ ئالاتتى. شۇن-
داق قىلىپ ھۆكۈمەت مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن كۆرسەتكۈچتىن
ئىككى ھەسسە ئوشۇق ئاشلىق يىغىۋالاتتى. بۇنداق زورلۇقتا
چىدىيالمىغان ئەز، بوتمىغان دېگەن زالىملار خۇغا يېزىلىپ
ئالغان يەرلەرنى باشقا خۇرجالارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە مەج-
بۇر بولدى.

ئۇ چاغدا، يەرلىك فېئودالالاردا «شەنجاڭ تېرىلغۇ يەرلەر
بىلەن دېخانلارنىلا باشقۇرىدۇ. كۆچمەن خەلق بىلەن كارى
بولمايدۇ» دېگەن چۈشەنچە بار ئىدى. ئەمىلىيەتتە، شەنجاڭ
ئومۇمى يۈزلۈك ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى.
شۇ يىلى كۈزدە جاقپ تەيجى قابا ناھىيىسىگە ئورۇنلاشقان
قازىبېك ئۇرۇغىدىن 400 دانە قوي يىغىپ ھەيدەپ بۇرچىن
ئۆتكىلىدىن ئۆتىۋاتقاندا شەنجاڭغا يولۇقۇپ قالىدۇ. شەنجاڭ
جاقپىتىن: مۇنچىۋالا جىق قوينى نەدىن ھەيدەپ كەلدىڭلار؟
دەپ سورىغاندا، جاقپ تەيجى: سىلەر دېخانچىلىق يەر بىلەن
خۇرجالارنى باشقۇرۇشتىن، ھۆكۈمەتتىن پۇل ئېلىشتىن باشقا
نىمىنى بىلىسىلەر؟ بىز سىلەرگە ئوخشاش دۆلەتتىن مۇئاش
ئېلىپ تۆت تامنىڭ ئىچىدىلا ياتمايمىز. بىز كۆچمەن خەلق
باشلىقلىرىنىڭ خەلقتىن ئالىدىغان پۇلى (مۇئاشى دېمەكچى) مۇ-
شۇ ! -دەپ جاۋاپ بەرگەن. بۇ سۆزنى ئاڭلىغان كىشىلەر:
«پاھ! جاقپ تەيجىنىڭ يۈرىگى چوڭ ئادەم ئىكەن، شەنجاڭنى
گەپ بىلەن سوقۇۋەتتى. شەنجاڭ گەپ تاپالماي ئاغزى ئېتى-
لىپلا قالدى» دەپ جاقپنى بىر مەزگىل كۆكىكە كۆتىرىپ
ماختاپ يۈرۈشتى.

شەنجاڭ جاقپنىڭ بۇ سۆزىنى كۆڭلىگە پۈكۈپ پۈرسەت
كۈتۈپ يۈردى. لېكىن بۇنىڭدىن جاقپ خەۋەرسىز ئىدى.

شۇ يىلى 11-ئايدا جاقپ تەيجىنىڭ ئوغلى ئوسمان،
ئېسەغاسى ئۇرۇغىدىن قانجىغا دېگەن كىشىنىڭ تۇل قالغان
خوتۇنىنىڭ موزايلىق يالغۇز كالىسىنى تارتىۋېلىپ سويۇپ
يەيدۇ. بۇ زورلۇقتا چىدىمىغان تۇل خوتۇن قازىبېك ئېسەغا-
سى ئۇرۇغلىرىنىڭ باشلىغى بۇلان دېگەن كىشىگە ئەرز قىلى-

دۇ، جاقىپ تەيجى بارقى ئۇرۇغدىن بولۇپ، ئېسەغاسى قازدىبىك ئۇرۇغلىرىنى خالىغانچە بوزەك قىلىپ كەلگەن ئىدى. بۇلان بىلەن جاقىپنىڭ ئۆزئارا زىددىيەتلىرى كۈچلۈك ئىدى. بۇ زىددىيەت ئىچىدە تۇرغان بۇلان تۇل خوتۇننىڭ ئەرزىنى بانا قىلىپ، تۇل خوتۇنغا ئادەم قوشۇپ بۇرچىننىڭ شەنجاڭغا ئەرز بەرگۈزىدۇ. شۇ قاتاردا بۇلان ئۆزىمۇ جاقىپ تەيجىنىڭ ئېسەغاسى، قازىبىك ئۇرۇغلىرىنى هەددىدىن تاشقىرى بوزەك قىلمىشلىرى، ئېغىر ئالۋاڭ-ياساق ئېلىش ئەھۋاللىرىنى ئەرز قىلىپ ئىككى ئۇرۇغدىن 40 ئادەم ئەگەشتۇرۇپ شەنجاڭغا ئەرزگە كېلىدۇ. بۇرچىن شەنجاڭى تۇل خوتۇننىڭ ۋە باشقا خەلقنىڭ ئەرزلىرىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئوسمانىنى چاقىرتىپ تۇرمىگە قامىۋېتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەلقنىڭ ئەرزلىرىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن جاقىپنىمۇ چاقىرتىپ بۇلان بىلەن يۈزلەشتۈرىدۇ. نەتىجىدە بۇلان بىلەن جاقىپ شەنجاڭنىڭ ئالدىدا دەۋالىشىدۇ. جاقىپ ئۆزىنىڭ خەلقتىن 1500 قوينى ئورۇنسىز ئالغانلىغىنى بوينىغا ئالىدۇ. يەنە ئېشەكي ئىسىملىك (جاقىپنىڭ سودا ۋاكالەتچىسى) كىشىگە يالغان هۆججەت بىلەن 150 تۇياق قوي ئېلىپ بەرگەنلىگىنى ئىقرار قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بولان شەنجاڭنىڭ ئالدىدا ئېشەيدىن 150 قوينى نەق قايتۇرۇۋالىدۇ. جاقىپ قالغان 1500 تۇياق قوينى 1921-يىلنىڭ 5-ئېيىدا تۆلەشكە تامغا بېسىپ هۆججەت بېرىدۇ.

لېكىن ئالتايدىكى ۋاڭ، گۇڭ ۋە 4 بەگ ئۆزئارا بىرلىشىپ جاقىپقا يار-يۆلەك بولىدۇ. ئۇلار جاقىپقا قوي تۆلەتمەسلىك ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئوسمانىنى تۇرمىدىن بوشىتىۋېلىش مەقسىدىدە

هەركەت قىلىدۇ، شەنجاڭنىڭ ئۇستىدىن ئۇرۇمچىگە ئەرز بېرىدۇ. لېكىن هېچ نەتىجە چىقىرالمايدۇ. شەنجاڭمۇ بۇلارنىڭ هەركەتلىرىگە پىسەن قىلمايدۇ. ئۇلار ئائىلاج قوبۇق-ساۋرىنىڭ تورغۇت چىگۈڭاڭمغا مۇراجىئەت قىلىدۇ، تورغۇت ۋاڭنىڭ سورىۋېلىشى ئارقىلىق ئوسمان 1921-يىلى 2-ئايدا تۇرمىدىن بوشۇنۇپ چىقىدۇ. شەنجاڭ جاقىپنىڭ ئۆز ۋاقتىدا ئالۋاڭ توغرۇلۇق ئېيتقان سۆزىنى كۆكلىگە پۈكۈپ قويۇپ، بۇ ئەدىبىرىنى ئىشلىتىشى، ئالتايدىكى فېئودال مەنسەپ ئىگىلىرىگە بېرىلگەن تۆنجى زەربە بولۇپ، بۇلارنىڭ هەيۋىسىنى يەرگە ئۇرۇدۇ.

ئۇ زامانداشكى هۆكۈمەت ئەمەلىيەتتە ئادىل بولمىسىمۇ، يەرلىك خەلق شەنجاڭنىڭ زومىگەر جاقىپقا مۇناسىۋەتلىرىنى كۆرۈپ «خەلقچىل، ئادىل جۇڭخۇا مىنگو دىگەن هۆكۈمەت مۇشۇنداق بولىدىكەن» دەپ سۆز-چۆچەك قىلىشىپ يۈردى.

1921-يىلى ئەلەن ۋاڭ، خانافىيا بېيسىلەر ئۇرۇمچىگە كېلىپ، ياڭ زېڭشىنغا نۇرغۇن سوغاتلار بېرىش ئارقىلىق كۆرۈشتى. نەتىجىدە هەر ئىككىسى ئۆز قارمىغىدا 300 دىن ئەسكەر تۇتىدىغان بولۇشتى، قوغۇشۇن ئوقلۇق توقۇز ئاتار، پەرەڭ مىلتىق، كۆپلىگەن ئوق-دورا ۋە بىر مۇنچە هەربى ئەمىنات-خىراجەتلەر ئېلىپ قايتىشتى. بۇ هەربىلەرنىڭ ۋەزىپىسى ئالتاينى ساقلاشتىن ئىبارەت. بۇ قېتىم ئەلەن ۋاڭ تېيانشان باغرىدىكى قازاقلاردىن 150 نەپەر ئەسكەر ئالدى. شۇ يىلى 5-ئايدا سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىدىن يېڭىلىپ قاچقان گېنېرال باكىچ باشچىلىغىدىكى 10 مىڭ ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرى تارباغاتاي ئارقىلىق ۋەتىنىمىز تېرىتورىيىسىگە ئۆتۈپ ئالتايغا كەلدى. ئالتايدىكى جۇداۋىيىڭ ئۇلارنى كىرگۈزمەسلىك ئۈچۈن

ئېرتىش دەريياسىغا ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇلارنىڭ يولىنى توسىدى. باكىچ توسقۇچىلارنى بېسىپ ئۆتۈپ سارسۇمبە شەھىرىگە كىرىۋالدى. باكىچنىڭ ئەسكەرلىرى شەھەرگە كىرگەن چاغدا، جۇڭ داۋيىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى بىلەن بۇرچىننىڭ شەنجاڭى ئۇرۇمچىگە قېچىپ كەتتى، بۇ چاغدا ئەلەن ۋاڭ بىلەن خانافىيالار جەمئىيىتىنىڭ ئەلەن ۋاڭ ئاۋۇلىدا ئىدى. ئەلەن ئۆز ئۆيىدە قېلىپ، خانافىيا بېيىسى ئالتايغا بېرىپ باكىچ بىلەن ئۇچراشتى.

باكىچ خانافىياغا: «بىز قىزىللاردىن يېڭىلىپ قېچىپ كەلدۇق. بۇ يەردە ھۆكۈمەت قۇرۇپ ئەل سورىمايمىز، داۋيىڭنى بىز ئۆلتۈرمىدۇق، ئۆزىنى ئۆزى ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋالدى. سىلەر ئۆزەڭلەرنى ئۆزەڭلەر باشقۇرۇڭلار» دەپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن خانافىيا بېيىسى ۋاقىتلىق داۋيىڭ بولۇپ سايلاندى، داۋيىڭنىڭ ئورۇنباسارلىغىغا زەكەرىيەنىڭ ئوغلى ساغىدۇللا بېيىسى، ئۆمەرتاي ئوغلى ئەبىلىمەجەن گۇڭلار بەلگىلەندى.

باكىچلار قازاق - موڭغۇللارغا ۋە ئاۋالدىن ئورۇنلىشىپ قالغان خەنزۇ دىخانلارغا تەگمىدى. ئۇيغۇر سودىگەرلەرنىڭ ۋە خەنزۇ - خۇيزۇ بايلىرىنىڭ مال - مۈلۈكلىرىنى بۇلاپ - تالىدى، ئالتۇن قازغۇچىلارنىڭ مۇلۈكلىرىنى ئالدى. بۇنىڭدىن باشقا خانافىيا باشچىلىغىدىكى مەنسەپ ئىگىلىرى باكىچ ئەسكەرلىرىنىڭ تەمىناتى ئۈچۈن ئالتاي، قوبدا قازاقلىرىدىن 10 مىڭ قوي، 3000 كالا، 1000 دانە ئات يىغىپ بېرىدىغان بولۇپ، مەخسۇس ئادەم بەلگىلىدى ۋە باكىچنىڭ ئەسكەرلىرىنى قوشۇپ ئەۋەتىپ، يۇقۇرىدا ئېيتىلغان مالارنى

يىغىپ بېرىشتى. بۇ مالنىڭ جەمئىيسىگە ئاھىيسىگە ئەقسىم قىلىنغان قىسمىنى ئەلەن باشچىلىغىدىكىلەر بېرىشكە ئۇنىمىدى. قوبدا قازاقلىرىدىن قىيۇباي باشلىغان ئەل بەرگەن بولسىمۇ، دوربىتقان، دەللىلقانلار قارمىغىدىكى ئەل بەرمىدى.

بۇ چاغدا جاڭ مىڭيۇەن دىگەن سىلىڭ 800 ئەسكەر بىلەن ئالتاينى بوشىتۇۋلىش ئۈچۈن ئۆرۈمچىدىن يولغا چىقىدۇ. بۇلار قوبۇققا يېتىپ بارغاندا، ماي قاپچىغاي چېگرىسى ئارقىلىق سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى بىلەن ئالاقىلىشىپ، شۇ جايدا توختاپ تۇردى. 8 - ئايدا سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى جەمئىيى، ئالقابىك چېگرىلىرىدىن ئۆتۈپ باكىچ بىلەن سوقۇشۇپ، ئۇلارنى ئالتايدىن قوغلاپ چىقاردى. باكىچ ئەسكەرلىرى بىلەن ئورمىگەيتى داۋىنى ئارقىلىق قوبداغا ئۆتۈپ، ئات، كالا، قويلارنى بەرمەدىك دىگەن بانا بىلەن دوربىتقان بىلەن دەللىلقان ئىككىسىنى تۇتۇۋالمىدۇ ھەم ئۇلارنىڭ ئاۋۇلىلىرىنى بۇلاپ، دوربىتقانىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈدۇ. دەللىلقان قېچىپ قۇتۇلۇپ كېتىدۇ.

باكىچ كەتكەندىن كېيىن قوبۇقتىكى جاڭ سىلىڭ ئالتايغا كېلىپ داۋيىڭ بولدى، قىزىل ئارمىيە ئالقابىك، جەمئىيى چېگرىلىرى ئارقىلىق ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەتتى. كەشىلەر بۇ چاغدا، خانافىيا باكىچقا سېتىلىپ كەتتى، ھۆكۈمەت چارە كۆرۈشى مۇمكىن دەپ يۇرۇشتى، لېكىن خانافىيانى جاڭ داۋيىڭ ئالتاي خەلقىنى قاچقۇنلارغا تالان - تاراج قىلدۇرمايى ساقلاپ قالدى، دەپ مەدھىلەپ مۇكاپاتلىدى.

شۇ يىلى ئالتاي خەلقى زور دەرىجىدە ئېغىرچىلىققا دۇچار بولغان يىل بولدى، مەسىلەن: ھەر خىل قالايمىقانچىلىق بولۇشـ

تىن تاشقىرى باكىچ ئەسكەرلىرىنىڭ ئالۋاڭ - ياساقلىرى خەلقە نۇرغۇن زىيان يەتكۈزدى، بۇ ئاۋارىچىلىقلار سەۋەبىدىن دىخانلار ۋاقتىدا تېرىقچىلىق قىلالمىدى، قىشلىق ئوت - چۆپ تەييارلانمىدى. شۇنداق قىلىپ 1921 - يىلىنىڭ چىقىشى، 1922 - يىلىنىڭ كىرىشىگە، قىش ۋە كۆكلەم ئايلىرىدا مال چارۋا «ئاق سۇڭەك» جۇتقا ئۇچرىدى. خەلق ئېغىر ئاچارچىلىقتا قالدى، شۇ يىللىرى ئالتايدا ئىككى مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئاچلىقتىن ئۆلۈپتۇ، دىگەن سۆزلەر بولغان ئىدى.

1922 - يىلى جاقمپ تەيچى ئۆزى ئىقرار قىلىپ تىلخەت بەرگەن 1500 قوينى تۆلىمىگەنلىك ئۈستىگە ئىسەغاسى، قازىبېك ئۇرۇغلىرىنى رەھىمسىزلىك بىلەن ئىزىپ، بىر قىلىشنى توختاتمىدى. بۇنىڭغا قارشى بۇلان باشچىلىغىدىكى ئىسەغاسى، قازىبېك ئۇرۇغلىرى 90 ياشلىق داۋۇت دىگەن يۇرتنىڭ ئاقساقالى باشلىق 70 ئادەم قول قويۇپ جاقمپنىڭ ئەلگە قىلغان زۇلۇملىرى، خەلقنىڭ ئۇنىڭ يۇرت سورىشىغا نارازى ئىكەنلىگى ھەم تىلخەت بەرگەن 1500 قوينى تۆلىمىگەنلىگى ھەققىدە جاڭ داۋىيىڭغا ئەرز قىلدى. بۇ ئەرزنىڭ روھى بويىچە دەۋا سورۇلۇپ ئالتايدىكى يۇقۇرى دەرىجىلىك فېئودالىلار نەرىپىدىن ئەينى ۋاقىتتا جاقمپقا بۆلۈپ بېرىلگەن 5 زەڭگى ئەل، يەنى 800 ئۆيلۈك نوپۇس تارتىۋېلىنىپ، بۇ قېتىمقى دەۋادىن كېيىن جاقمپنىڭ بىۋاستە قارمىغىدا پەقەتلا بىرلا زەڭگى ئەل، يەنى بارقى ئۇرۇغلا قالدى. قالغان 4 زەڭگىلىك ئەلنىڭ ئۆز ئىچىدىكى ئىشلىرىنى بۇلان باشقۇرىدىغان بولدى. جاقمپنىڭ بىر يىللىق ئالۋاڭغا ئالدىن بۇلان ئارقىلىق 132 قوي يىغىپ بېرىشكە قارار بولدى. نەتىجىدە جاقمپنىڭ ئىسەغاسى، قازىبېكلەرنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىشى، ئۆز مەيلىچە

خەلقتىن ئالۋاڭ ئېلىش ئىشلىرى چەكلەندى. فېئودالىلىق ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە بوزەك قىلىپ ئىزىشنىڭ ھەم ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى زىددىيەتلەرنى كۆرسىتىدىغان بۇ پاكىتلار ھەممىنىڭ كۆزى كۆرگەن ئىشلار ئىدى. مۇنداق زۇلۇملار باشقا قەبىلە ئۇرۇغلىرىدىمۇ ئوخشاشلا يۈرگىزىلىپ بەكمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەن ئىدى. مەسىلەن: بۇرچىندىكى جادىك ئۇرۇغىدىن چىققان كەكەن تەيچىنىڭ زۇلمىغا قارشى قول ئاستىدىكى ئەل بىر نەچچە نۆۋەت يەرلىك ھۆكۈمەتكە ئەرز تۇتقان. فېئودالارنىڭ رەھىمسىز ئىزىشى، زورلۇق - زومبۇلۇقلىرى تۇغرۇلۇق ئالتاي خەلقى يەرلىك ھۆكۈمەتكە دائىم دات ئېيتاتتى، لېكىن ئۇ چاغدىكى فېئودالار بىلەن بايلارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان يەرلىك ھۆكۈمەت خەلقنىڭ تەلەۋىنى ھەل قىلىپ بېرىشى بۇ ياقتا تۇرسۇن، ھەتتا ئېتىۋارىمۇ بەرمەيتتى.

بۇ ئەرز تەلەپلەر ئالتايدا ئەمەلگە ئاشمىغاندىن كېيىن بىچارە خەلق ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئىزدىنەتتى. مەسىلەن: 1925 - يىلى بۇلان ئەرز قىلىپ ئۇرۇمچىگە كەلدى، دەل مۇشۇ مەزگىلدە زۇلۇمغا چىدىمىغان كۆپلىگەن ئۇرۇغ - قەبىلىلەر چەت يېقىلارغا قېچىپ كېتىش سەۋىنىدىن ئالتايدا خەلق سانى زور دەرىجىدە كېمىيىپ كەتتى. 1903 - يىلى جاقمپقا 1600 ئۆيلۈك نوپۇس قارايتتى. 1925 - يىلىغا يەتكەندە جاقمپنىڭ قول ئاستىدا پەقەت 800 ئۆي قالغان. لېكىن ئەلنىڭ نوپۇس سانى ئازايىسىمۇ، فېئودال مەنسەپ ئىگىلىرىنىڭ پالتا ۋاڭ ھاكىمىيىتى ۋاقتىدا بەلگىلىنىپ قالغان ئالۋاڭ - سېلىقلىرى شۇ بويىچە ئېلىنەۋەردى. مەسىلەن: جاقمپنى ئالساق، 1600 ئۆيلۈك ئەلدىن ئالىدىغان ئالۋاڭ سېلىغى نوپۇس ئازلاپ 800 ئۆيلۈك بولۇپ قالغاندىمۇ كېمەيتىلمەي ئېلىنىپ تۇرۇلدى.

بۇ خىلدىكى ھەددىدىن ئاشقان ئېكسپىلاتسىيە خەلق ئۈچۈن ئېغىر ئاپەت بولدى، بۇلاننىڭ ئۇرۇمچىگە ئەرز قىلىپ كېلىشتىكى مەقسىدى خەلق ئۈستىدىكى بۇ ئېغىرچىلىقنى ھۆكۈمەتكە مەلۇم قىلىش ئۈچۈن ئىدى. بۇلان ئۇرۇمچىگە كېلىپ خەلقنىڭ نارازىلىقلىرىنى ياڭ زېڭشىنغا ئەرز قىلدى. نەتىجىدە ھەر دەرىجىلىك فېئودال مەنسەپدارلارنىڭ ئالىدىغان سېلىقلىرى ئاۋالقى ساندىن 50 % كېمەيتىلدى.

1922 ـ يىلى ياڭزېڭشىن ئۇرۇمچىدە مىڭغا شۆتاڭ ① مەكتەپ ئېچىپ قۇردى، بۇنىڭغا بىرنەچچە قارار بولۇپ ئەلەن ئاڭنىڭ ئۆكسىسى شەرىپقان ئوقۇشقا كىردى. شەرىپقان كەلگەندىن كېيىن ئالتايدىن بىر قانچە يۇقۇرى دەرىجىلىك فېئودال مەنسەپدارلارنىڭ بالىلىرىمۇ ئوقۇشقا كېلىشتى، دىمەك بۇ، ئالتايلىقلارنىڭ تۇنجى قېتىم خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇشى ئىدى.

1927 ـ يىلى شەرىپقان مەكتەپ پۈتتۈرۈپ بۇرۇلتوقايغا شەنجاڭ بولۇپ باردى. 1928 ـ يىلى فەن‌ياۋنەن باشلىق بىر نەچچە كىشى ياڭ زېڭشىننى ئېتىپ ئۆلتۈردى، ئەمما ئىچكى ئىشلار نازىرى جىن‌شۇرېن ھەربى كۈچ بىلەن فەن‌ياۋنەننى قولغا چۈشۈرۈپ ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقتى. ئالدى، دىگەن خەۋەر تارقالدى. مۇشۇ ۋاقىتتا ئالتايدىكى جاڭداۋىيلىك شەرىپقان، خانافىيالار بىلەن بىرلىكتە بىز (ئالتاينى دىمەكچى) ئۇرۇمچىگە قارىماستىن بېيجىڭگە بىۋاستە قارىساق دىگەن سۆھبەت ئېلىپ باردى. بۇلار بۇ ھەقتە ئالتايدىكى سوۋېت كونسۇلى مىلىكوف بىلەن سۆزلەشكەندە مىلىكوف بۇلارنىڭ پىكرىنى ۋە بۇ ھەقتىكى تەلەپلىرىنى موسكۋا ئارقىلىق

① مىڭ خا شۆتاڭ ـ موڭغۇل ـ قازاق مەكتىۋى مەنسىدە.

بېيجىڭگە يەتكۈزۈپ بەرمەكچى بولدى. بۇ ئەرز ـ ئىلتىماسقا ئەلەن جۇنۇاڭ بىلەن قوبۇق ـ ساۋىرنىڭ چىڭگۈاڭى قول قويۇپ تامغا بېسىشى لازىم ئىكەن، لېكىن ئۇ ئىككىسى قول قويۇپ تامغا بېسىشقا ئۇنىمىغان.

جاڭداۋىيلىك بىلەن شەرىپقانلارنىڭ يۇقۇرقى مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىچكى تەرەپتىن كۈرگەن ھازىرلىغى ئۇرۇمچىدىن ئالتايغا ئەسكەر كەلتۈرمەسلىك بولدى. بۇ چاغدا ئالتايدا لېيۇ فامىلىلىك يىگىرمە ئاتلىق قول ئاستىدا 600 قۇرالىلىق ھەربى قوشۇن بار ئىدى، يەنە جاڭ داۋىيىنىڭ قولىدا 3000 دانە بەش ئاتار، ئەلەن بىلەن خانافىيانىڭ قولىدا 300 دىن 600 غىچە توققۇز ئاتار، پەرەڭ مىلتىق، تورغۇت چىگىڭاڭدا 600 دانە توققۇز ئاتار، پەرەڭ مىلتىقلار بار ئىدى، مۇشۇ بار قۇراللاردىن ھەم خەلق قولىدىكى بار مىلتىقلارنى قۇراشتۇرۇپ، جاڭ داۋىيلىك، شەرىپقان، خانافىيالار 5000 ئەسكەر توپلاپ ئۇرۇمچىگە قارشى قويۇشنى پىلانلىدى. بۇ چاغدا خانافىيانىڭ ھەربى ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان شىڭ فامىلىلىك سەنمۇجاڭى كۆرۈنۈشتە بۇلارغا قوشۇلغان بولۇپ ئاستىرىتىن جىن شۇرېنغا مەلۇم قىلىپ قويۇپتۇ. مەلۇمات قولىغا تېگىشى بىلەن جىن شۇرېن دەررۇ لويىگىجاڭنى ئۇرۇمچىگە يۆتكەپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ۋاڭ يىگجاڭنى ئەسكەر باشلىغى قىلىپ ئەۋەتتى.

ۋاڭ يىگجاڭ ئاشكارا ھالدا كېلىپ خىزمەت ئۆتكۈزۈپ ئىلىۋاتقان چاغدا، جىن شۇرېن ۋى جىگگو دىگەنلىك باشچىلىغىدا كۆپلىگەن ئەسكەرنى ئالتايغا يوشۇرۇن تۇرغۇزىدۇ. ئۇلار بەيتىك ئارقىلىق ئالتايغا كېلىپ يوشۇرۇنچە ۋاڭ يىگجاڭ

مىنىڭ گازارمىسىغا كىرىۋالىدۇ. ئۇ كىرىۋالغاندىن كېيىن 1928-يىلى جاڭ داۋيىڭنى ھەربى كۇچ بىلەن ئاغدۇرۇپ تاشلاپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالىدۇ. شەرىپقانىمۇ شەنجاڭلىق خىزمەتتىن ئېلىۋېتىپ ئۇرۇمچىگە چاقىرتىپ كېلىپ گۇۋېن دىگەن مەنسەپ بىلەن توختىتىپ قويىدۇ.

ئالتايغا ۋى جىڭگو ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، فېئودالىق ئالۋاڭ-ياساق ئېلىش، خەلقنى ئىزىش جەھەتتە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىدى، ئۇنىڭ بىلەن ئۇچراشماقچى بولغان باشلىقلار ياخشى ئات، بۇلغۇن، قۇندۇز قاتارلىق قىممەت باھالىق نەرسىلەرنى سوغات قىلىپ ئەكەلگەندىلا ئاندىن كۆرۈشەلەيتتى. بۇ چاغدا خانافىيا ئالتاي چېگرىسىنى مۇھاپىزەت قىلىش دىگەن بانا بىلەن، تاشقى موڭغۇل بىلەن تۇتىشىدىغان ئۆرمەگەيتى، تويتۇغىش، كىتىڭ ئارشاڭ دىگەن يەرلەرگە 15 تىن ئەسكەر توختاتتى، بۇ ئەسكەرلەر بۇ يەرلەردە يازىچە تۇرۇپ، قىشلىغى قار قېلىن ياققاندىن كېيىن ئۆيلىرىگە قايتىپ كېلەتتى، ئۇلارنىڭ مىنىدىغان ئاتلىرى بىلەن سويىدىغان قويلىرى پۈتۈنلەي خەلقتىن ئېلىناتتى، بۇنىڭ سىرتىدا خانافىيانىڭ قارمىغىدا مىڭ ئۆيلۈك نوپۇس بولۇپ، ئۇلار ئۆز ئىشلىرى بىلەن بىرەر جايغا بارماقچى بولسا خانافىيادىن مەلتىق ئارىيەت ئېلىپ، ئەل ئىچىگە بارغاندا بىز خانافىيانىڭ ئەسكىرى، خىزمەت بىلەن كېتىۋاتىمىز دەپ خەلقتىن ئالۋاڭغا ئات تۇتۇپ مىنەتتى. ئەلەن ۋاڭمۇ يولنىڭ بىخەتەرلىگىنى ساقلايمەن دەپ، مۇقىرتاي، بۇرۇلتوقاي دىگەن ئىككى جايغا 15 تىن 30 ئەسكەر ئورۇنلاشتۇردى. بۇلارنىڭ يولنى مۇھاپىزەت قىلغىنى شۇنچىلىك بولدىكى، ئالتاي چارۋىچىلىرى قوي قىشلىتىش ئۈچۈن ساۋرغا كۆچكەندە، ئۆتكەن كۆچمەنلەرنىڭ ھەر قاندىغىدىن ئۆزۈقلىغىمىز

ئۈچۈن دىگەن بانا بىلەن سىمىز مالىلىرىنى مەجبۇرى تارتىۋالاتتى، زورلۇق بىلەن ئاتلىرىنى تۇتۇپ مىنەتتى. ئۇلار كۆچمەنلەر ماڭىدىغان يولنىڭ ئۈستىدە بولغانلىقتىن، بىچارە خەلق قوي، ئاتلىرىمىزنى تۇتىۋالىدۇ، دەپ كېچىلەپ ئوغرىلىقچە كۆچەتتى، يېقىن جايغا قونمايتتى. بۇ قورۇقچىلار مۇشۇنداق داجىپ يۇرۇپ كۆچۈۋالغان ئەلنىڭ ئارقىدىن قوغلاپ كېلىپ ئادەملىرىنى ئۇرۇپ، ئاتلىرىنى بۇلاپ مىنىپ، قويلىرىنى خالىغىنىچە خىللاپ ئېلىپ كېتەتتى. شۇ چاغدا ساغىندىق ئىسىملىك بىر ئەسكەر:

مېنىڭ ئىسمىم ساغىندىق
ئەسكەر بولۇپ قاغىندىق (قۇترىدۇق).
قويىڭنى ھەيدەپ قاچىدىغان،
سىلەرگە بىز نىمە قىلدۇق؟
ئىزلەيمىز دەپ سىلەرنى،
ئات چارچىتىپ قىينالدۇق.
ئات، قويىڭنى تەييار قىل،
دىمىسەڭلەر بۇلاندۇق (تالاندۇق).
ئاسمانغا چىقساڭمۇ قويمايمىز،
قېشىڭلاردىن تېپىلدۇق.

دەپ ئۆلەڭ ئېيتىپ، خەلقنىڭ يۇرىگىنى مىجىپ ئات ئوينىتار ئىكەن.

ۋى جىڭگو ئىش بېشىغا چىققاندىن كېيىن، قازاق، موڭغۇل كۆچمەنلىرىنىڭ دىخانچىلىق سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشىنى چەكلىدى. سىلەر چارۋىچى بولغاندىن كېيىن باشقا كەسىپ

قىلىشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، پەقەت چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇل-
لىنىسىلەر، دىدى. ئۇ ئۇيغۇر، خەنزۇ سودىگەرلىرى بىلەن بىر-
لىشۇپلىپ خەلقنى زۇلۇكتەك شورىغىلى تۇردى. سوۋېت ئىتتىپاقى
بىلەن بولغان سودا-سېتىق ئىشلىرىنى ئۇيغۇردىن ئەمەتقۇل،
خەنزۇدىن جاك فامىلىلىك باي سودىگەرلەرگە ئۆتكۈزۈپ
بەردى. ئۇلار خەلقنىڭ خام مالليرىنى ئۆز مەيلىچە تۆۋەن
باھادا ئېلىپ سوۋېتكە بىۋاستە ئۆتكۈزۈپ مال ئەكىلەتتى. ئۇ
زامانىدا بىردانە تاشچاينىڭ باھاسى 2 دانە ئىككى چىشلىق
قويغا تەڭ كېلەتتى، ئەڭ ئەرزان دېگەندە بىر چايغا بىر
قوي ئالغىلى كېلەتتى، رەختنىڭ باھاسىمۇ بەكمۇ يۇقىرى
دەرىجىدە قىممەت ئىدى. سودىگەر بولۇشقا قازاقلارمۇ
ئىزدىنىپ باقتى، لېكىن ۋى جىڭگو قازاق خەلقىنىڭ سودىگەر
بولۇشىغا يول قويمىدى، ئەزەلدىن دېگەن كىشىلەر سۆۋېتلەر
بىلەن سودا توختاملىرى تۈزۈپ مال ئالماق بولۇشۇپتۇ، لې-
كىن جەمئىيەي چېگرىسىدىن ئېلىشقا مۇمكىن بولمىغانلىقتىن
تارباغاتاي ئارقىلىق ئالماق بولۇپ يولغا چىققاندا، ۋى جىڭ-
گو قازاق بەدىنى چاقىرتىپ كېلىپ تۇرمىغا سولاپ قويغان،
ئەمما مەنكەي خانافىيانىڭ ئۆكسى بولغانلىقتىن ئۇنى
قامىمىدى.

ۋى جىڭگو ھۆكۈمەت بىلىشغا چىقىۋېلىپلا خەلقنى ئىقتىسا-
دىي جەھەتتىن بوغۇپ تاشلىغانلىقىنىڭ ئۈستىگە قانخورلۇق ھەرىكەت
ئېلىپ باردى.

1930-يىلى زۇقا ھاجى دېگەن كىشى ئەلگە باشلىق
بولۇۋالغان فېئودالларنىڭ زۇلمىغا قارشى چىقىپ كۆكتوقايدا
قۇراللىق ئادەم توپلاپ بۇلاڭچىلىق قىلدى، موڭغۇلىيەدىن
مال بۇلاپ كەلدى. ئۇ ئۆزىگە قاراشلىق ئەل بىلەن باشقا

فېئودال ھاكىمىيەت ئىگىلىرىگە بويسۇنمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن
ۋى جىڭگو مەخسۇس ئەسكەر ئەۋەتىپ زۇقانى ئۆلتۈرۈپ بې-
شىنى كەستۈرۈپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە زۇقانىڭ ئا-
ۋۇلىدىن ھامىلدار ئايال، ياش بالا ۋە قونۇپ ياتقان مې-
مانلاردىن بولۇپ يىگىرمىچە بىگۇنا كىشىنى قىرىپ تاشلىدى.
بۇ چاغدا زۇقانىڭ ئوغلى سۇلتان شەرىپ قۇراللىق ئادەملىرى-
نى باشلاپ زۇقانىڭ بېشىنى ئالغان ئەسكەرلەرنىڭ ئارقىسى-
دىن قوغلاپ سوقۇشۇپ 2-3 ئەسكەرنى ئۆلتۈردى. ئارقى-
دىن ئادەملىرىنى تولۇقلاپ ھۆكۈمەتكە قارشى ھەرىكەت باش-
لىماقچى بولۇپ تۇرغاندا ۋى جىڭگو خەۋەر تېپىپ، چاقاباي
ئۇرۇغىنىڭ تەيجىسى جانىمقانىنى (باندىت) ئۇلارغا ئەسسىھەت
قىلىشقا ئەۋەتتى. ۋى جىڭگو ئۇلارغا تەگمەيدىغانلىغىنى، قۇرال-
يارالقلىرىنى تارتىۋالمايدىغانلىغىغا كاپالەت بېرىپ، زۇقانىڭ
بېشىنى قايتۇرۇپ بېرىدىغانلىغىنى ئۇقتۇردى.

زۇقانىڭ بېشىنى سارسۇمبە شەھرىنىڭ كوچىسىغا ئې-
سىپ قويغان ئىكەن، جانىمقان زۇقانىڭ بالىلىرىغا ئەسسىھەت
قىلىپ ئۇلارنى سارسۇمبىگە ئەكەلدى، ۋى جىڭگو سۇلتان شە-
رىپكە دادىسىنىڭ بېشىنى يانداۋۇرۇپ بەردى، مىلتىق قۇراللىرىغا
تەگمىدى، شۇنداق قىلىپ مەسىلە زورايماي توختاپ قالدى.
لېكىن خەلق بۇنىڭغا نارازى بولۇپ: ھۆكۈمەت ئالدىدا ئەيىپ-
لىك بولسا زۇقا ئەيىپلىك، ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى گۇناسىز
ئادەملەرنى نېمە ئۈچۈن قىرىپ تاشلايدۇ، دەپ قاتتىق غۇلغۇلا
قىلىشتى ۋە بۇ ئىشقا قايىل بولمىدى.

بۇنىڭ ئارقىسىدىنلا يەنە ۋى جىڭگو چىڭگىلىغا ئەسكەر
ئەۋەتىپ ئۇ يەردىكى بازارقۇل ئۇرۇغىدىن چىققان جانتاي-
لاق دېگەن ئۇرۇغ باشلىغىنى ھۆكۈمەتكە بويسۇنمىدى

دىگەن بانا بىلەن ئېتىۋەتتى. خەلق بۇنىڭغىمۇ قاتتىق نارازى بولۇپ، خەلقە گۇناسىنى ئۇقتۇرماي تۇرۇپ خالىغانچە ئادەملەرنى ئېتىۋەرسە بۇ ئادەمدىن ۋاپا كەلمەيدىكەن دەپ، ھۆكۈمەتكە بولغان نارازلىق كەيپىيات تېخىمۇ كۈچەيمىشكە باشلىدى.

قوبدا قازاقلىرىنى 1922 ـ يىلدىن باشلاپ تاشقى موڭغۇلىيە باشقۇرۇپ كەلگەن بولۇپ، ئالتاي بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئۈزۈلگەن ئىدى. 1930 ـ يىلى قوبدىدىكى چېرۇچى ئۇرۇغىنىڭ باشلىغى تەيجى دەلىلقان سۈگۈربايۇپ، سارسۇمبىگە سالتاڭ ئات بىلەن قېچىپ كەلدى. دەلىلقان كەلگەندىن كېيىن ئۇنى ۋى جىڭگو چاقىرتىپ ئۇرۇمچىگە ئەۋەتتى. جىن شۇرېن، ئەلەن ۋاڭ، خانافىيالارنىڭ تەكلىۋىگە ئاساسەن ئۇنى ئالتاينىڭ 4 ناھىيىسىگە تارقىلىپ ئورۇنلاشقان چېرۇچى ئۇرۇغىغا تەيجىلىككە بەلگىلەپ سەنشى① دەگەن مەنسەپ بېرىپ قايتۇردى. 1931 ـ يىلى دەلىلقان قوبدا قالغان بالا ـ چاقىلىرىنى يوشۇرۇنلۇقچە ئەكىلىۋالدى.

1932 ـ يىلغا كەلگەندە قوبدا قازاقلىرىمۇ بۇزۇلۇپ، چېرۇچى ئۇرۇغىدىن 1000 ئۆيدىن ئوشۇق ئەل ئالتايغا قېچىپ كەلدى. لېكىن ۋى جىڭگو ئۇلارغا ئەھمىيەت بەرمىدى، جاي كۆرسىتىپ ئورۇنلاشتۇرمىدى. بۇ ھالدا كۆچۈپ كەلگەن ئەل مەلۇم دەرىجىدە ئاپەت ۋە قىيىنچىلىقلارغا ئۇچراپ، ھۆكۈمەتكە قارىتا نارازى بولۇشتى.

ھۆكۈمەتكە نىسبەتەن خەلقنىڭ نارازىلىغى كۈچەيىپ تۇرغان بۇ پەيتتە، 1932 ـ يىلىنىڭ 11 ـ ئايلىرى ئۇرۇمچىدە

① سەنشى ـــ مەسلىھەتچى مەنىسىدە.

گۇڭبن بولۇپ تۇرغان شەرىپقان جىمىنەيدىكى ئۆيىگە قېچىپ كەلدى. شەرىپقان ئۆيىگە كېلىپلا ئەتراپىدىكى ئەل يىغىتلىرىنى تەشكىللەپ قۇراللاندۇردى.

جىن شۇرېن ۋى جىڭگو ئارقىلىق: «شەرىپقان ئۇقۇشماسلىقتىن قېچىپتۇ، قايتىپ كەلسۇن، قارشى ئالمىمىز» دەپ خەۋەر قىلدىدۇ. لېكىن شەرىپقان ۋى جىڭگونىڭ ئادەملىرىگە ئۆزىنىڭ تەسلىم بولمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۇلارنى قوغلۇۋېتىدۇ. ۋى جىڭگو شەرىپقانىنى قايىل قىلىپ ئەكىلىشكە 60 قا يېقىن قۇراللىق ئەسكەر ئەۋەتىدۇ، لېكىن بۇ ئەسكەرلەر شەرىپقانىنىڭ قولىدا نۇرغۇن ئەسكەر بارلىغىنى ھەم ئۇنىڭ تەسلىم بولمايدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، كېلىشكە جۈرئەت قىلالماي يېرىم يولدىنلا قايتىپ كېتىشىدۇ.

بۇ چاغدا شەرىپقان جىمىنەيدە تۇرۇپ، ئالتايدا قوزغولاڭ قىلىمەن دەپ ھەركەتلىنىۋاتقان ئىدى.

1933 ـ يىلى 3 ـ ئايدا قۇمۇلدىن ماجۇڭيىڭ ئادەملىرىدىن 6 نەپەر كىشى بۇرۇلتوقايغا كەلدى، ئۇلار بۇرۇلتوقاي خەلقىگە: «بىزنى سىزلەرگە ماجۇڭيىڭ ئەۋەتتى، بىز گەنسۇدىن شىنجاڭغا كەلدۇق، قۇمۇل ئازات بولدى. ھازىر خوجىنىياز ھاجى بىلەن بىرلىشىپ ئۇرۇمچىنى ئېلىشقا ئەسكەرلەر ماڭدى. بىز ئىسلام ھۆكۈمىتى قۇرىمىز، شۇنىڭ ئۈچۈن ئالتاي خەلقى قوزغولۇپ ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشى لازىم» دەپ تەشۋىق قىلىشقا باشلىدى.

ۋى جىڭگوغا ـــ ھۆكۈمەتكە نارازىلىغى كۈچەيىپ تۇرغان بۇرۇلتوقاي ئېلى بۇ تەشۋىقاتنى ئاڭلاش بىلەنلا قوزغولاڭ كۆتەردى. ئالدى بىلەن بۇرۇلتوقاي ناھىيىسىنىڭ باج يىغىش قا بارغان كىشىلىرىنى ئۆلتۈردى، ئارقىدىن بۇرۇلتوقاي شەھە-

رىنى بېسىۋالدى، شەنجاڭ سارسۇمبىگە قېچىپ كەتتى، شۇنداق قىلىپ بۇرۇلتوقاينى ئالغاندىن كېيىن ھېلىقى ماجۇڭيىڭ ئادەملىرى بۇرۇلتوقاي قوزغۇلاڭچىلىرى بىلەن بىرلىشىپ سارسۇمبىگە قاراپ ئاتلاندى. بۇلارغا جانمقان (باندىت) باشلىغان چاقاباي ئۇرۇغى قوشۇلدى. يۇقۇرىدا ئېيتىلغان 6 نەپەر ئادەم كېلىشى بىلەن بۇرۇلتوقاي ئېلى قوزغۇلۇپ بۇرۇلتوقاينى بېسىۋالغىنىنى ئاڭلىغان ۋەيجىڭگو، سارسۇمبىدىن خۇيزۇ ئابدۇللا شاڭزۇڭ بىلەن ئۇيغۇر مولاخۇن شاڭزۇڭ دېگەن ئىككى كىشىنى ئەلچى قىلىپ بۇرۇلتوقايغا ئەۋەتتى، لېكىن ماجۇڭيىڭنىڭ ئادەملىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن بۇرۇلتوقايلىقلار ۋەيجىڭگونىڭ بۇ ئەلچىلىرىنى تۇتۇۋالدى. بۇ چاغدا ۋەي جىڭگو سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئالتايغا قېچىپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان روسلاردىن، خەنزۇ دىخانلىرىدىن ھەم موڭغۇللاردىن ئەسكەر تەشكىللەپ، ئىسلام دىنىدىكىلەرنى چەكلەشكە كىرىشتى. سارسۇمبىدىكى بارلىق ئىسلام دىنىدىكىلەرنى قورشاۋغا ئالدى. تاغدىكى خەلقنى شەھەرگە كىرگۈزمىدى. بۇ ئىشقا قازاق، ئۇيغۇر، خۇيزۇ، تاتار قاتارلىق ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان مىللەتلەر نارازىلىق بىلدۈرگەن بولسىمۇ، ئېتىۋار قىلمىنىش بۇ ياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە تېررورلۇق ھەددىدىن ئېشىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان خەلقلەر تېخىمۇ تەقىپ ئاستىغا ئېلىندى.

بۇرۇلتوقاي قوزغۇلاڭچىلىرى سارسۇمبىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن ئالتاي ناھىيىسىنىڭ ئاۋتاڭ دېگەن يېرىگە كەلگەن ۋاقتىتا، ۋەيجىڭگو ئۇلارغا قارشى روس، خەنزۇ، موڭغۇللاردىن تەركىپ تاپقان ئەسكەرلىرىنى ئاتلاندۇرۇپ، زەمبىرەكلەردىن ئوق ئېتىپ قارشى تۇردى. نەتىجىدە قوزغۇلاڭچىلار يېڭىلىپ

قاچتى، قايتا سوقۇشۇشقا جۇرئەت قىلالمىدى. بۇ ھالدا ئالتاي ناھىيىسىدىكى جانمقان دىيارىدىكى چاقاباي ئۇرۇغى ۋە بۇرۇلتوقاي ئېلى ئۆز جايلىرىدا داۋاملىق تۇرالمىدى. شەرققە كۆكتوقاي ناھىيىسىگە قاراپ كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى، بۇ چاغدا خانافىيا تېخى قوزغۇلاڭچىلارغا قوشۇلغان ئەمەس ئىدى، شۇنداق بولسىمۇ دىنى مۇناسىۋەتكە قاراپ گۇمان قىلغان ۋەي جىڭگو خانافىيانى تۇتۇش ئۈچۈن ئەسكەر ئەۋەتتى.

ۋەيجىڭگونىڭ قول ئاستىدا ئىشلەيدىغان جاڭسەنمۇ دېگەن ئادەم خانافىيا بىلەن بۇرۇندىنلا دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەچكە بۇ ئەھۋالنى خانافىياغا خۇپىيانە مەلۇم قىلىپ قويدى. خانافىيامۇ دەررۇ ئادەملىرىنى قۇراللاندۇرۇپ، ئۆز قارمىغىدىكى ئەلنى كۆكتوقايغا كۆچۈرىدۇ. شۇ قاتاردا ئالتاي ناھىيىسىنىڭ باشقا ئۇرۇغلىرىغىمۇ: «كۆكتوقايغا كۆچۈڭلار، بولمىسا ۋەيجىڭگو قىرىپ تاشلايدۇ» دەپ ئۇقتۇرۇش قىلدۇ. شۇنداق قىلىپ ئالتاي ناھىيىسىنىڭ ھەممە خەلقى قوزغۇلۇپ يۇقۇرىدا ئېيتىلغان 4 ناھىيە خەلقىنىڭ ۋەيجىڭگوغا، يەنى يەرلىك ھۆكۈمەتكە قارشى باشلىغان قوزغۇلىڭىغا قاتناشتى. بۇ چاغدا ۋەي جىڭگومۇ ئۆزىنىڭ قانخورلىغىنى رەسمىي ئاشكارىلىدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئورۇس، خەنزۇ، موڭغۇللاردىن تەشكىللەنگەن ئەسكەرلەر بۇرچىن ناھىيىسىگە قاراشلىق قۇم، قاناس دېگەن جايلاردىكى بىرەر يۈز ئائىلىلىك قازاقلاردىن 300 كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، ياش ئاياللار بىلەن قىزلارنى زورلۇق بىلەن ئولجا قىلىپ ئېلىشتى، مال ـ مۈلۈكلىرىنى تامامەن بۇلىدى. شۇنىڭدەك ئالتۇن كولاۋاتقان خۇيزۇلارنىمۇ دەھشەتلىك ھالدا قىرىپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن خۇيزۇلارمۇ قوزغۇلاڭچىلارغا قوشۇلۇپ كەتتى.

قوزغۇلاڭچىلار كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ قارا ئېرتىش رايونىدا ئون مىڭ ئەتراپىدا ئەسكەر تەشكىللەپ سارسۇمبە شەھرىنى ئېلىش ئۈچۈن ھۇجۇم قىلدى. ئۇلار سارسۇمبىنگە يېقىنلاپ كەلگەندە ۋى جىڭگونىڭ بىر باتالىيون ئەسكىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. ئۇلارنى قاندىغاتاي (لاماجاۋ) دىگەن يەردە تاماھەن قىرىپ تاشلىدى.

قوزغۇلاڭچىلار دەسلەپكى ھۇجۇمدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ قايتقاندىن كېيىن ۋى جىڭگو ئىلگىرى ئەۋەتكەن، قوزغۇلاڭچىلار تەرىپىدىن تۇتۇپ قېلىنغان ئەلچىلەر موللاخۇن، ئابدۇللا شاڭزۇڭلار بىلەن سۆزلىشىپ قايتىپ كەلگەن ئىدى. لېكىن ۋى جىڭگو ئۇلارغا ئىشەنمەستىن ئىككىسىنى تۇرمىگە سولاپ كېيىن ئابدۇراخمان شاڭزۇڭ دىگەن كىشى بىلەن قوشۇپ ئېتىپ تاشلىدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرىرەك ۋى جىڭگو بىلەن سۆزلىشىش ئۈچۈن كەلگەن سەغىدۇللا بېيسىنىمۇ شەھەردىن چىقارماي نەزەربەنت قىلىپ قويغان ئىدى، ئەمدى بۇ كىشىنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنى قاماپ قويغان ئىككى قەۋەتلىك ئۆينىڭ ئاستىنقى قەۋىتىگە ئوت قويۇۋەتكەندە سەغىدۇللا بېيسى دېرىزىدىن سەكرەپ چۈشۈپ قېچىپ قۇتۇلدى. سەكرىگەندە مىڭسى سىلكىنىپ كەتكەنلىكتىن كېيىن ساراڭ بولۇپ قالغان، بۇنىڭ بىلەنلا قالماستىن ۋەھىمىلىكتە ھەددىدىن ئاشقان ۋى جىڭگو يەنە پۇتۇن شەھەرگە، ئۇزۇق ـ تۇلۇك، ئاشلىق ئامبارلىرىغا ئوت قويۇۋەتتى. ئەڭ ئاخىرى ئەسكەرلىرى بىلەن قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىپ ئۇرۇمچىگە قاراپ قاچتى.

ئورۇسلار ۋە موڭغۇللاردىن تەركىپ تاپقان ئەسكەرلەر قۇم دىگەن يەرگە جايلىشىۋېلىپ قوزغۇلاڭچىلارغا قارشىتۇرۇپ، بۇ

لاڭچىلىق قىلىشقا باشلىدى. جۈملىدىن قابا ناھىيىسىگە قاراشلىق 18 ئائىلە قازاقلارنى بۇلاپ 30 مىڭ قوي، 3 مىڭ قارامالنى ئولجا ئالغاندىن باشقا يەنە 22 ئادەمنى بىگۇناھ ئېتىۋەتتى.

ۋى جىڭگو ئالتايدىن قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، ھەربىي ھاكىمىيەت (يەرلىك ھۆكۈمەت) ماجۇڭيىڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قالدى. ئۇلاردىن شېڭ زىخۇي دىگەن كىشى ۋالى ھەم ھەربىي يېتەكچى بولۇپ بەلگىلەندى، قازاقلاردىن خانافىيا بېيسىنىڭ ئوغلى بۇقات شەنجاڭ بولۇپ سايلاندى. شۇنىڭ بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ ئادەملىرى ئاشلىق ـ ئوزۇقلۇق، نەرسە كېرەكلەرنى ئالتاي خەلقىغە ئالۋاڭ سېلىپ، يىغىشقا باشلىدى. مۇنداق قالايمىقانچىلىقنىڭ ئۈستىگە باش ئەتمياز كىرىشى بىلەن جۇت ۋە قەھەتچىلىك باشلىنىپ خەلق ئاچارچىلىققا دۇچ كەلدى. بۇلاڭچىلىق، تالان ـ تاراج، ئوغرىلىق ئەھۋاللىرى ئەدەپ كەتتى.

ئالتايدا مۇشۇنداق ئەھۋاللار بولۇۋاتقان مەزگىلدە جىمىنەي ناھىيىسىنى بېسىۋالغان شەرىپقان ماجۇڭيىڭ ئادەملىرىگە قارشى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ھاكىمىيەت قۇردى.

ماجۇڭيىڭ ئادەملىرى شەرىپقاننى تەسلىم قىلىش ئۈچۈن تاڭ فامىلىلىك تۇغىنىڭنىڭ باشچىلىغىدا بىر پولك ئەسكەرنى جىمىنەيگە ئەۋەتتى، ئۇلار شەرىپقاننىڭ قارشى ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ئىلگىرىلىيەلمەي قايتا ناھىيىسى بىلەن بۇرچىن ئارىلىغىدىكى ئالتاي تېغىنىڭ ئۇچتاش دىگەن يايلىغىغا چېكىنىپ كەلدى. ئۇلار بۇ يەرگە كەلگەندە ئورۇس، موڭغۇل ئەسكەرلىرى قۇم ـ قاناستا قىرىپ تاشلىغان 100 ئائىلىنىڭ بالا ـ چاقىلىرىنى ئۇچتاشقا ھەيدەپ كېلىۋاتقان ئىدى. بىچارە ئايالار ياش بالىلىرىنى يۇدۇپ، ئاچ ـ يالىڭاچ ھالدا ئۇچتاشقا كەلگەندە بۇ يەردىكى ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ زورلۇق ـ زومبۇلۇغىغا

ئۇچرىدى. ئۇلار قىزلارنى، ياش ئاياللارنى مال بىلەن ئولجىغا ئالغاندەكلا بۇلاپ ھەرقايسى ئۆز ئالدىغا بىردىن تۆتۈپلىشتى. زورلۇقا قارشى تۇرغان ئاياللارنى باغلاپ ئېسىپ قويۇپ ئۇرۇش ئارقىلىق باسقۇنچىلىق قىلىش قاتارلىق قەبىھ جىنايى ئىشلارنى قىلدى.

ماجۇڭيىك ئادەملىرى مۇشۇنداق ھەركەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان شۇ كېچىسى ئورۇس، موڭغۇل ئەسكەرلىرى ئۇلارنىڭ بىسىپ‌رۇالىقلىرىدىن پايدىلىنىپ گۈزەتكە قويغان ئەسكەرلىرىنى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرۈپ، قورال ـ ياراقلىرىنى تارتىۋېلىپ ھۈجۇم قىلدى. شۇ كۈنكى سوقۇشتا تاڭ تۆەنجاڭغا ئوق تېگىپ ئۆلدى.

سارىۋىبىدىكى شېڭ زىخوي بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئورۇس بىلەن موڭغۇللارنى قەتلىئام قىلىپ قورۇتىۋېتىش ئۈچۈن 1000 ئەسكەر چىقاردى. ئورۇس ۋە موڭغۇللار يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ قېچىپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ مال ـ مۈلكىنى ماجۇڭيىك ئەسكەرلىرى پۈتۈنلەي ئولجا قىلىپ ئالدى. شۇنىڭدەك ئورۇس، موڭغۇللارنىڭ قابا ئېلىدىن بۇلاپ ئېلىپ ئاپارغان مالىرىمۇ پۈتۈنلەي ئۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى.

شۇ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئۇرۇمچىدە سىياسى ئۆزگىرىش بولۇپ، جىن شۇرېن ئاغدۇرۇلۇپ ھاكىمىيەت بېشىغا شېڭ شىسەي چىقتى.

شېڭ شىسەي: «جىن شۇرېن ھۆكۈمىتىنى ئاغدۇردۇق، شىنجاڭدا تېچلىق كېرەك!» دەپ خەۋەر تارقاتتى. ئالتاينى تىنجىتىش ئۈچۈن، بۇرھان شەھىدى بىلەن بايمۇللا باشلىق 20 چە كىشىنى شەرىپقان بىلەن سۆزلىشىش ئۈچۈن ئەۋەتتى.

ئۇلار كەلگەندىن كېيىن شەرىپقان سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن سۆزلەشتى. سوۋېتلەر ئىتتىپاقى: «شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست، مىللەتلەر باراۋەرلىكىنى ئەملگە قويۇ-

دۇ، بىرلىشىش كېرەك» دېگەنلىكتىن، ئۇلار بىلەن كېلىشىمگە كەلدى ھەم ماجۇڭيىڭغا قارشى تۇرۇش ھەققىدە ئالتاي خەلقىغە تەشۋىق قىلدى. بۇ ۋاقىتتا قۇمۇلدىكى ماجۇڭيىك ئالتايغا ما خىيىك دېگەننى ئەۋەتكەن ئىدى. ما خىيىك ئالتايدىكى ئۆز تەرەپدارلىرىنى يېغىپ، بىز ئالتايىنى ئېلىپ بولدۇق، ئەمدى تارباغاتايىنى ئېلىپ ئاندىن ئۇرۇمچىگە شىمالدىن ھۇجۇمغا ئۆتىمىز، ماجۇڭيىك خوجىنىياز ھاجىلار بىلەن بىرلىكتە ئۇ تەرەپنى ئېلىپ بولغاندىن كېيىن ئۇرۇمچىگە كېلىدۇ، شۇنداق قىلىپ شىنجاڭدا ئىسلام ھۆكۈمىتى قۇرۇمىز، دەپ تەشۋىق يۈرگۈزدى، ئەمما بۇرھان شەھىدى، شەرىپقان، بايمۇللىلارنىڭ تەشۋىقاتى ۋە تەسىرى بىلەن ئالتاي قازاقلىرى ما خىيىڭغا ئەگەشمىدى. شۇ ۋاقىتتىكى تارىخى ۋەقەلەر ئۇستىدە بەزى كىشىلەر تۆۋەندىكىدەك قوشاقلارنىمۇ توقۇپ چىققان ئىدى:

ھاۋادىن بۇرھان چۈشتى،
يەردىن چۇرقان چىقتى،
ئۇرۇمچىدىن تاز كەلدى،
ئالتايدىن ئەز كەلدى،
قىيسىق ئېغىز بۇرۇپ كەتتى،
قۇداي تۆبەدىن ئۇرۇپ كەتتى.

شەرىپقان پۈتكۈل ئالتايدىن ئەسكەر يىغماق بولۇپ قاباغا باردى، قابادىكى ما خىيىك ئەسكەرلىرى سار سۇمبىگە قاچتى.

ما خىيىك ئۆزىگە قارشى سوقۇش بولۇش خەۋپىگە كۆزى يېتىپ، «ئەگەر قالمىدىغان بولساڭلار قازاقلار سىلەرنى

قىرىپ تاشلايدۇ» دەپ ئالتايدىكى خۇيزۇلارنى ئەگەشتۈرۈپ مىڭدىن ئارتۇق ئادەم توپلاپ ئالتايدىن تارباغاتايغا قاراپ ماڭدى. بۇ چاغدا شەرىپقان قابادا ئىدى. ئۇ، ما خىيىك تارباغاتايغا يۈرۈش قىلىپ ئېرتىش دەرياسىدىن ئۆتتى، دىگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، قابا ناھىيىسىدىن توپلىغان ئەسكەرلەرنى باشلاپ دەرھال جىمىنەي ناھىيىسىنىڭ تاستى دىگەن يېرىگە بېرىپ ما خىيىك بىلەن سوقۇشتى. لېكىن ما خىيىك چىقىم تارتقان بولسىمۇ ئادەملىرىنىڭ كۆپلىگىگە يۆلۈنۈپ غالىپ كەلدى، شەرىپقانىنىڭ ئاۋۇلىنى بۇلاپ تارباغاتايغا ئۆتۈپ كەتتى.

ما خىيىك كەتكەندىن كېيىن ئالتاينىڭ يۇرت باشلىقلىرى جىمىنەيگە كەلدى. جىمىنەيدە مەجلىس ئېچىلدى، بۇ مەجلىستە بۇرھان شەھىدى، بايموللىلار شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ شەرىپقانىنى ئالتاينىڭ ۋالىسى ھەم جەڭبى سىلىڭلىڭغا بەلگىلەنلىگىنى ئېلان قىلدى. مەجلىس تۈگىگەندىن كېيىن بايموللا ئالتايدا قالدى، بۇرھان شەھىدى ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ شېڭ شىسەيگە ئالتاينىڭ تېچلىتىلغان ئەھۋالىدىن دوكلات قىلدى. شەرىپقان ئالتايغا (سارسۇمبىگە) بېرىپ ئىش بېشىغا ئولتۇرغاندىن كېيىن، بۇقات خانافىيا ئوغلى ئالتايغا، ئەبىلمەجىن ئۆمىرتاي ئوغلى بۇرچىنغا، قىلىشباي ھاجى قاباغا شەنجاڭ بولۇپ سايلاندى. ئاندىن ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ ھەر جايلىرىنىڭ باشلىقلىرى سارسۇمبىگە يىغىلىپ مەجلىس ئېچىشتى. بۇ يىغىندا ئالتايدا ئۆتۈلگەن پۈتكۈل ۋەقەلەرنىڭ تۈگۈلۈش سەۋەبلىرىنىڭ جەريانلىرى ھەم خەلقە بولغان زىيانلىرى سۆزلىنىپ ئۇي جەڭگونىڭ ئۇستىدىن شىكايەت تېپلاندى. بۇ شىكايەتنى شېڭ شىسەيگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئالتاي خەلقىنىڭ

ۋەكىلى سۈپىتىدە بايموللا باشچىلىقىدىكى بۇقات، كەكەن تەيجى، مەخمۇت ئۆمىرتاي ئوغلى، قاجىنەبى ۋەلىيۇۋ، موڭغۇللاردىن ئورشىقا زالىڭ قاتارلىق كىشىلەر 11 - ئايدا ئۈرۈمچىگە قاراپ يولغا چىقتى. بىز ۋەكىللەر ئورخى دىگەن يەرگە كەلگىنىمىزدە ئۈرۈمچىنى ما جۇڭيىڭ مۇھاسىرىگە ئاپتۇ، دىگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ توختاپ تۇرۇپ، ماجۇڭيىڭ جەنۇبقا قاچقاندىن كېيىن 1934 - يىلى 1 - ئاينىڭ بېشىدا ئۇرۇمچىگە كېلىپ شېڭ شىسەي بىلەن 1 - قېتىم كۆرۈشتۇق. ئالتاي خەلقىنىڭ شېڭ دۇبەنگە ئەۋەتكەن سوغىتى دەپ 3 دانە بۇلغۇن تېرىسى، بىر دانە ئېيىق تېرىسى، 10 دانە مېترو بېلىق سوغات قىلىپ، ۋى جەڭگونىڭ ئۇستىدىن يېزىلغان شىكايەتنى بىۋاستە تاپشۇردۇق.

بۇ شىكايەتتە ما خىيىك ئالتايغا كەلگەندە بىر قىسىم ئەل ئۇلارغا ئەگەشكىمۇ، ئالتاي خەلقىنىڭ كۆپ قىسمى ئەگەشمىدى، بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئەگىشىشتىكى سەۋەبى: ۋى جەڭگونىڭ خەلقە ھەددىدىن ئارتۇق ئالۋاڭ - ياساق سېلىپ ئىكىسپىلاتاتسىيە قىلىشىنىڭ تاشاينىدا ئادەم ئۆلتۈرۈشكە ئوخشاش ۋەقەلەرنى تۇغدۇرغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۇستىگە ماخىيىك كېلىپ ۋەقە پەيدا بولاي دەپ تۇرغان مەزگىلدە ۋى جەڭگو ئالتاي خەلقىنىڭ دىنى مۇناسىۋىتىدىن گۇمان قىلىپ روسلار بىلەن موڭغۇللاردىن ئەسكەر توپلاپ، قازاق ۋە خۇيزۇلارنى ئاساس قىلغان ئىسلام دىنىدىكى مىللەتلەرگە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ قانلىق ۋەقەلەر پەيدا قىلغانلىقتىن پۈتكۈل ئالتاي خەلقى قوزغۇلۇپ كەتتى. ۋى جەڭگونىڭ يۇقۇرقىدەك جىنايى ھەرىكەتلىرى سەۋەبىدىن پەيدا بولغان بۇ قوزغۇلاڭدا گۇناسىز ئالتاي خەلقىدىن 4 مىڭ ئادەم ئۆلدى، مال چارۋىچىلىغى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، خەلق تۇر-

مۇش جەھەتتىن ئادەتتىن تاشقىرى قىيىنچىلىقلارغا ئۇچراپ، ئاچارچىلىق ئاپىتىگە دۇچ كەلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ۋى جېڭگو سارسۇمبە شەھرىدىكى ئوزۇق - تۈلۈك، ئاشلىق ئامبارلىرىغا ئوت قويۇپ شەھەرنى كۆيدۈرۈپ كەتتى. ئەگەر ۋى جېڭگو شۇنداق قانلىق جىنايەت ئۆتكۈزمىگەن بولسا، ئالتاي خەلقى بۇنداق ئېغىر ئەھۋالغا قالمىغان بولاتتى، دېگەندەك دەللىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، جىنايى قىلمىشلىرى ئۈچۈن ۋى جېڭگو باش جىنايەتچى قاتارىدا جازاغا تارتىلىشى كېرەك، دەپ تەلەپ قىلىندى ھەم ئالتاي خەلقىنىڭ تۇرمۇشىغا ھۆكۈمەت تەرەپتىن ياردەم بېرىلمەسە، دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويدى.

دەل بۇ چاغدا ۋى جېڭگو شېڭ شىسەينىڭ قول ئاستىدا بولۇپ گۈچۈكدا سىلىڭ ئىكەن، شېڭ شىسەي بىزنىڭ شىكايەت تىلىمىزنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، سىلەر بۇ توغرۇلۇق ئالدىرىماي تۇرۇپ تۇرۇڭلار، تەلىۋىڭلارنى مۇڭاپىق يول بىلەن ھەل قىلىمىز، دەپ سەۋىر قىلىپ تۇرۇشنى تاپىلىدى.

شۇنىڭ بىلەن بىز ئۈرۈمچىدە 12 - ئاپرىل بايرىمىغا قاتناشتۇق. شېڭ شىسەي 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ۋى جېڭگونى چاقىرتىپ كېلىپ، يەنە بىر نەچچە ھەربىي باشلىقلارى بىلەن بىللە تۇرمىگە قامىدى، ئەسكەرلەرنى تارقىتىۋەتتى. بۇ ئىشلارنى بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا قىلدى.

بىز قايتىدىغان چاغدا شېڭ شىسەي: «شەرىپقان، خانا-فىيالارغا ھەم ئالتاي خەلقىغە سالام ئېيتىڭلار، بىز 6 سىياسەت بەلگىلىدۇق. شۇ بويىچە ئىش يۈرگۈزىمىز، مىللەتلەرنى باراۋەرلىگى ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇپ، خەلق تېچ، پاراۋان تۇرمۇش كۆچۈرىدىغان بولىدۇ. قوزغۇلاڭ ۋاقتىدىكى تالان - تاراج، ئادەم

ئۆلۈمى سۈرۈشتۈرۈلمەسۇن. 8 - ئايغا قەدەر ئالتاي تېچلىنىدىغان بولسۇن» دەپ تاپشۇردى.

شۇ يىلى ئالتايدا ئېغىر ئاپەت - جۇت يۈز بېرىپ، خەلق ئاچارچىلىققا دۇچار بولدى، 2500 دىن ئارتۇق ئادەم ئۆلدى. مۇشۇنداق ئېغىر ئاپەت تەسىرىدىن چېگىل ئېلىندىن 500 گە يېقىن ئائىلە تاشقى مۇڭغۇل چېگرىسىغا بېرىپ قىشلاپ ئولتۇرغاندا، ئۇلارنى مۇڭغۇلىيە چېگرا قاراۋۇللىرى زورلۇق بىلەن ھەيدەپ قوبدا ئايمىغىغا ئاپىرىۋالدى، ئۇلاردىن 300 ئۆيلۈك ئادەم بۇزۇلۇپ، مۇڭغۇلىيىنىڭ 7 - 8 ئەسكىرىنى ئۆلتۈرۈپ، كەنجىبەك دېگەن ئەسكەر باشلىغىنى باغلاپ ئالتايغا قېچىپ كەلدى. لېكىن مال - مۈلۈكلىرى قوبدىدا قالدى، قالغان 200 ئۆيلۈك ئادەم بىلەن مال - مۈلۈكلەرنى ئېكىلىش ئۈچۈن چېگىللىكلەر مۇڭغۇلىيىگە 4 قېتىم ھۈجۇم قىلىپ باقتان بولسىمۇ، قېپقالغان ئەل بىلەن مال مۈلۈكلەرنى ئالالمىدى، ئۇدۇل كەلگەن مالالارنى بۇلاپ ئادەم ئولجا قىلىشپ كەلدى. مۇشۇ سەۋەپلەر بىلەن 34 - يىلى 10 - ئايدا مۇڭغۇلىيە چېگىل ئېلىگە قۇراللىق ھۈجۇم قىلىپ ئايرۇپىلاندىن بومبا تاشلاپ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى. مۇشۇ زەربىدىن چېگىلىكلەرنىڭ بىر بۆلۈمى ئالتاينىڭ غەربى تەرىپىدىكى ناھىيىلەرگە، يەنە بىر بۆلۈم كىشىلەر بەيتىك تېغى ئارقىلىق باربىكۆلگە قېچىپ بېرىپ ئورۇنلاشتى. بۇ ھەقتە ئالتاي ۋىلايىتى ئۈرۈمچىگە خەۋەر قىلىپ ئۇلار بىلەن سۆزلەشكەنى، نەتىجىدە مۇڭغۇل ئەسكەرلىرى قايتىپ كەتتى. تالانغان مال بىلەن تۇتۇپ كەتكەن ئادەملەرنى ياندۇرۇپ بەرمىدى.

1934 - 1935 - يىللىرى شېڭشىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن

سوۋېت ئىتتىپاقى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق توختىمى تۈزۈپ، ئالتايغا يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى، ئاشلىق ھەم تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى — رەخ، چاي، شەكەر قاتارلىق مالار كەلتۈرۈلدى، تېرىك مالارنىڭ باھاسى بىلەن خام مالارنىڭ باھاسى ئوستۇرۇلدى. يەنە بىر تەرەپتىن خەلق دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. قازاق چارۋىچىلىرىغىمۇ يەر بېرىلىپ دېخانچىلىققا كىرىشتى. شارائىت — ۋەزىيەت ئوڭشۇلۇپ تېچلىق بەرپا بولدى، خەلقنىڭ ھال ئوقىتى كۆنسايىن ياخشىلىنىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە تۆۋەندىكى بەش ناھىيىدىن قازاقلارغا ۋاكالىتەن بۇرچىندىن ئايدىراخمان توقلوۋ، چىڭگىل، كۆكتوقاي ناھىيىلىرىدىن قازاقلاردىن زاتىلباي، ئۇيغۇرلاردىن مامۇتباي، غوپۇر، مىنەۋەر؛ خەنزۇدىن جاڭبېيشىڭ دېگەن كىشىلەر شەرىپقان ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودا توختىمى تۈزۈپ مال ئالماشتۇردى. بۇ ئىش ئۆتكەندىكىلەرگە قارىغاندا ئالغا باسقانلىق بولدى. لېكىن بۇنىڭدىمۇ خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئېغىر بولۇپ، بۇ سودىگەرلەر خەلقتىن جانلىق مال ۋە خام مالارنى ئەرزان باھادا ئېلىپ، سوۋېتكە ئۆزلىرى كېلىشكەن توختام باھاسىدا ئۆتكۈزۈپ تۇرۇشتى. مەسىلەن: ئۆتكۈزۈلگەن مالدىن 30% پايدا ئالسا خەلقە 20 — 25% نىلا بەردى. ۋاكالىتەن مال قوشقان ئادەملەرنىڭ مالىدىن 15% پايدا ئالدى. سوۋېتتىن كىرگەن پىششىق مالارنىڭ ھوزۇرىنى پەقەت بايلار كۆردى، كۆپ ساندىكى كەمبەغەللەرنىڭ ئۆتكۈزىدىغان مېلى يوق بولغانلىقتىن كەلگەن مالدىن پايدىلىنالمايدىغانلىغى تەبىئى ئىدى.

ئالتايدا بۇرۇندىن تارتىپ مەدەنىي — ئاقارتىش، سەھىيە ئىشلىرى پۈتۈنلەي يوق دېيەرلىك بولۇپ، 99% خەلق ساۋاتسىز، قالغان بىر پىرسەن كىشى كونىچە ئوقۇغان بولسىمۇ، چالا ساۋات ئىدى. 1935 — يىلدىن باشلاپ ئالتايدا تۇنجى قېتىم مائارىپ ئىدارىسى قۇرۇلدى. شۇنىڭدەك ھەر مىللەتنىڭ مەدەنى ئاقارتىش ئۈيۈشمىلىرى، مەسىلەن: قازاق-قىرغىز ئۈيۈشمىسى، ئۇيغۇر ئۈيۈشمىسى بارلىققا كەلدى. ئۆتكەندە موللىلارنىڭ دىنى قائىدە بويىچە ئالىدىغان ئۇشىرە — زاكاتلىرى مەدەنى — ئاقارتىش ئۈيۇشمىلىرى ئارقىلىق يىغىلىپ، ئۇنى باشلانغۇچ مەكتەپلەر قۇرۇشقا ھەم مەكتەپلەرنىڭ زۆرۈر ھاجەتلىرىگە سەرپ قىلىندى. شۇنداق قىلىپ مەكتەپ ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان بارلىق چىقىمنىڭ 60% ى يۇقارقىدەك يول بىلەن تەمىنلەندى، 40% نى ھۆكۈمەت تەمىنلىدى. بۇ ۋاقىتتا، ئالتاي ۋىلايىتى بويىچە 44 يەردە باشلانغۇچ مەكتەپ ئېچىلدى. شۇ قاتاردا ۋىلايەتتە بىر دوختۇرخانا قۇرۇلدى. ئۇرۇمچىدە ئېچىلغان شىنجاڭ شۆيۈەن، سىفەن مەكتەپلىرىگە 1936 — يىلدىن باشلاپ ئالتاي بالىلىرى كېلىپ ئوقۇشقا باشلىدى. ئۇنىدىن باشقا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشكەنت شەھرىگە ئالتايىنىڭ بۇرۇنقى 4 بەگنىڭ ئەۋلادىدىن 6 — 7 يالا ئوقۇشقا باردى. بۇنىڭ سىرتىدا قازاق تىلىدا گېزىت چىقىرىلىپ، خەلق تۇنجى قېتىم گېزىت كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

1935 — يىلى ئالتاي ۋىلايىتىدە ۋە ئۇنىڭ ھەممە ناھىيىلىرىدە ساقچى ئىدارىلىرى قۇرۇلدى. بۇلار قۇرۇلۇشى بىلەنلا كۆپلىگەن ئىشپىيونلارنى ئىشقا سېلىپ، خەلقنىڭ سۆز — ھەرىكەتلىرىنى كۆزەتتى.

1937 — يىلى 9 — ئايدا كۆكتوقاي ناھىيىسىدىن قالىل تەيجىنى، ئالتايدىن ۋىلايەتنىڭ باش كاتىۋى ھەم قازاق — قىرغىز ئاقارتىش ئۈيۇشمىسىنىڭ باشلىغى مەڭكەي مەمىي ئوغلىنى

قولغا ئالدى. بۇلارنى قولغا ئالغاندىن كېيىن كۆكتوقاي ناھىيىسىدىن ئاقتېكە دېگەن كىشى باشچىلىق قىلغان بىر بۆلۈم ئەل بىلەن ئالتاي ناھىيىسىدىن قارا قۇل زالىڭ باشلىغان بىر بۆلۈم ئەل قوزغۇلاڭ قىلىشقا ھەركەتلەندى، لېكىن شەرپە قانلارنىڭ نەسىھەت قىلىپ توسۇشى بىلەن، چاتاق چىقماي تېچلىنىپ قالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن 38 - يىلى 1 - ئايدا ھۆكۈمەت يەنە 30 نەچچە كىشىنى قولغا ئالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەل باشلىقلىرىنىڭ خەۋپلىنىشى كۈچەيىپ ھۆكۈمەتكە نارازى بولۇشتى. بۇ مەزگىلدە خەلقتىن ئېلىنمىدىغان سېلىق بەك ئېغىر ئىدى. مەسىلەن: ئۇششاق مالغا 5%، چوڭ مالغا 3% باج تۆلەندى، باجغا ئىككى چىشلىق ئەركەك قوي ئېلىناتتى. بۇ باج، قويى يوق كەمبەغەل چارۋىچىلار ئۈچۈن ئېغىرچىلىق تۇغدۇردى. ئۇلار قويى بار بايلارغا باشمۇ - باش تۇياقتا قوي تېگىشىپ ئېلىپ باجدىن قۇتۇلاتتى، ياكى بىر قوي ئۈچۈن بايلارغا كۆزدە بىر ئاي چۆپ ئوروپ بېرىش يولى بىلەن قەرزدار بولاتتى. بۇ چاغدا بىر ئاي چۆپ ئوردىغان يالالانما ئەمگەك ھەققى 3 قوي ئىدى. بۇنىڭ سىرتىدا ھۆكۈمەت ئالماشتۇرۇش بېجىغا 6%، قان بېجىغا 5% ئالىدىغان بولدى.

ئالتايدا ئالتۇن كان ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، قارا ئېرىتىشلىك بېشى، سومدايرىق، چاشىك قارىغاي قاتارلىق يەرلەردىن ئالتۇن كولايتتى. ئالتۇن قازغۇچىلارغا ئوزۇق، كىيىم - كېچەك، قۇرال - سايمان يەتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن مىكلىغان ئات، تۆگە، كالا قاتارلىق قاتناش ھايۋانلىرى ئۇرۇغ باشلىقلىرى ئارقىلىق خەلقتىن يىغىپ ئېلىنىشتىن تاشقىرى، كىرا ھەققىنى ھۆكۈمەت شۇ چاغدىكى بازار باھاسىدىن 5% كېمەيتىپ تۆلەيتتى،

لېكىن مۇشۇ كېمەيتىپ بېرىلگەن كىرا ھەققىمۇ، كىراكەشلەرنىڭ تامىغى، ئات - ئۇلاقلارنىڭ بوغۇزى، تاقىسى، جابدۇقلىرىغا خەجلىنىپ كەتتى، دېگەن بانىلار بىلەن مال ئىگىسىنىڭ قولىغا تەگمەي ئۇرۇغ باشلىقلىرى يەپ كېتەتتى. بۇ ئالۋاڭلار باي، كەمبەغەلگە تەڭ تەقسىم قىلىنىپ ئات - ئۇلىغى يوق كەمبەغەللەر ئادەم كۆچىنى چىقىراتتى.

1939 - يىلى شېڭ شىسەي موڭغۇل، قازاق، قىرغىز ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنى ئاچىمىز دېگەن بانا بىلەن جايلاردىن 3 مىللەت كىشىلىرىنىڭ باشلىقلىرىنى ئۇرۇمچىگە چاقىرتىۋالدى، بۇنىڭغا ئالتايدىن ئەلەن ۋاڭ، شەرىپقان، بۇقات بېيىسى، تەبىن بېيىسى (موڭغۇل)، ئەبىلمەجىن گۈڭ، يەملىخە مۇفتى، شۇلتىن بېيىسى (موڭغۇل) قاتارلىق 40 تىن ئارتۇق ئادەم كەلدى (بۇلارنىڭ ئىچىدە مەنمۇ بار ئىدىم). شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىدىن 300 دەك ۋەكىل ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن، شېڭ شىسەي مەجلىس ئاچتى (قۇرۇلتاي بولمىدى). مەجلىستە شېڭ شىسەينىڭ بۇيرىغى بويىچە شىنجاڭدىكى قازاق، قىرغىز، موڭغۇل مىللەتلىرىنىڭ قولىدىكى مىلتىق، قۇرال - سايمانلارنى تاپشۇرۇۋېلىش ھەيئىتى قۇرۇلدى. ھەيئەت باشلىقلىغىغا شەرىپقان، مۇئاۋىنلىققا قوبىق - ساۋىرنىڭ شەلبىن گېگەنى، قەشقەردىن ئابدۇقادىرلار بەلگىلەندى. شېڭ شىسەي 3 مىللەتنىڭ قولىدىكى قۇراللارنى تاپشۇرۇۋېلىش ۋاقتىنى 3 ئاي دەپ بەلگىلەپ، مۇشۇ مەزگىل ئىچىدە ۋەكىللەر ئۇرۇمچىدە قېلىپ قىسقا مۇددەتلىك سىياسى كۇرىستا ئۇگىنىش قىلىدۇ دېدى. ۋەكىللەرنىڭ ئۆز يۇرتلىرىغا قايتا تۆۋەندىكى مەزمۇندا خەت يېزىشىنى بۇيرىدى: «بىز ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن مەجلىس ئېچىپ مىلتىق

يەنمش ھەيئەتلىرىنى قۇرۇپ چىقتۇق، مىللىتىمىزنى يەنمۇبلىش ۋاقتى 3 ئاي، بىز مۇشۇ ۋاقىت ئىچىدە سىياسى مەكتەپتە ئو- قۇيمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن قولدا بار مىللىتى ۋە باشقا قۇراللىرى- ئىزنى شەرتسىز تاپشۇرۇپ بېرىڭىزلەر».

بۇنىڭغا قوشۇمچە شېكى شىسەي جايلاردىمۇ مىللىتى يەنمش شۆبە ھەيئەتلىرىنى قۇرۇش ھەققىدە بۇيرۇق چىقاردى. ئالتاي خەلقىنىڭ مىللىتى يەنمش ئىشىغا چىۋ سىلىكى دىگەننى ئەۋەتتى. ئۇ ئالتايغا كەلگەندىن كېيىن ئەلدىكى ئۇرۇغ باشلىقلىرىنىڭ ھەممىسىنى ۋىلايەتكە يەنمپ مەجلىس ئاچتى. مەجلىستە: مىل- لەتى يوق دەپ باھانە تاپمايسىلەر، ئەللىرىڭدىكى مىللىتقلارنىڭ تىزىمىنى ھەم ئۇنى ئەكىلىدىغان قاتناش ئۇلاقلىرىنىڭ تىزى- مىنى بېرىڭلار، دەپ مەجلىستىكىلەرنى قىستىدى. لېكىن بۇنىڭ- دىن بىر يىل بۇرۇن، يەنى 38 - يىلى خەلق قولىدىكى مىللىتق- لار ئاساسىي جەھەتتىن يەنمۇبلىنغان ئىدى. ئەل قولىدىكى بىرەر يېرىم يوشۇرۇپ ساقلىغان مىللىتى بولمىسا، باشقا قۇرال- يارلىق يوق ئىدى.

مەجلىس باشتىن - ئاخىر ھەربى نازارەت ئاستىدا تەھدىت يولى بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. بۇنىڭدىن چۈچۈپ قورقۇپ كەت- كەن قابا ناھىيىسىدىن كەلگەن قىلىچباي ئوغلى قومبىجاپ ئۆكىرەي: «مېنىڭ قول ئاستىمدىكى ئەلدىن 70 مىللىتى تاپ- شۇرىمەن، باشقىلارمۇ يوشۇرغان مىللىتقلارنى تاپشۇرۇشى لازىم» دەپ يالغان پىكىر بەردى. چىۋ سىلىكى مۇشۇ پىكىرنى دەستەك قىلىپ، قومبىجاپ ئېلىمدە بار مىللىتى، باشقىلاردىمۇ بار، دەررۇ تىزىملىتىش كېرەك دەپ، ھەر ئەلنىڭ ئۇرۇغ باشلىقلىرىنى ئۇنىڭدىن بەتتەر قىستاشقا كىرىشتى. بۇنىڭ ئۇستىگە مەجلىس- كە ئولگۇرۇپ كېلەلمىگەن چىڭگىل ناھىيىسىدىكى مولقى ئۇرۇ-

غىنىڭ ئۆكىرەيى بايانباينى، بازارقۇل ئۇرۇغىنىڭ ئۆكىرەيىنى، كۆكتوقاي ناھىيىسىدىن ئاقىت ھاجىنى قۇراللىق ئەسكەر ئەۋە- تىپ قولغا ئالدى. يەنە ئالتاي ناھىيىسىدىن مەجلىسكە كەل- گەن قاراقۇل زالىڭ، ئۆندىرخانلارنى يەنمن ئۇستىمدە تۇر- مىگە قامىدى.

چىۋ سىلىكىنىڭ مۇشۇنداق قىستىشى ئارقىسىدا مەجلىس ئۇستىدىلا كۆكتوقاي، چىڭگىل ئۇرۇغ باشلىقلىرى: «بىزنىڭ ئەلدىمۇ مىللىتى، قۇراللار بار، ئۆيىمىزگە بېرىپ تاپشۇرىمىز» دەپ تىلخەت بېرىپ يۇرتلىرىغا قايتتى. ئۇلار يۇرتقا قايتىپ بارغاندىن كېيىن كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ شەنجاڭى بىر قانچە ئەسكەر بىلەن خەلقنىڭ مىللىتقلىرىنى تاپشۇرتۇش ئۈچۈن قىرغا چىقىپ ئەلگە: «مىللىتقلىرىڭنى سۆزسىز تاپشۇرە- سىلەر، يوق دەپ بانا تاپمايسىلەر» دەپ تەھدىت سالدى. خەلق: «يوق قۇرالنى تېپىپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس، مىللىتى تاپشۇرمىدىڭ دەپ بەرىبىر قاماقتا ئالىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن قار- شى چىقىش كېرەك» دەپ 1940 - يىلى 2 - ئايدا قاراقاس ئۇ- رۇغىدىن ئاقتېكە ئاۋۇلىدا ياتقان 3 ئەسكەرنى ئۆلتۈرۈپ، قۇ- راللىرىنى ئېلىۋالدى. ئۇ كۈنى كېچىدە مولقى ئۇرۇغىدىن ئە- سىمقان ئۆكىرەي باشلىغان ئەل شەنجاڭنى بىر نەچچە ئەس- كىرى بىلەن ئۆلتۈرۈپ، ئۇلاردىن 8 مىللىتى ئولجا ئالدى. بۇرۇن كىشىلەر قولىدا ساقلىنىپ قالغان بار - يوقى ئىككى مىل- لىق بار ئىكەن، جەمى 13 مىللىتى، قالغىنى پالتا، چوماق بە- لەن قۇراللىنىپ قوزغۇلۇپ كۆكتوقاي شەھرىگە ھۇجۇم قىلىشتى، شەن يامۇلغا ئوت قويدى. لېكىن قوزغۇلاڭچىلار ھەربىلەرگە تەڭ كېلەلمەي چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. نەتىجىدە كۆكتوقاي خەلقى كۆچۈپ 2 - ئاينىڭ ئاخىرىدا چىڭگىل ناھىيىسىگە يې-

تىپ كەلدى. قوزغۇلاڭ كۆتەرگەن بۇ ئەلگە چىڭگىل ئېلىمىز قوشۇلدى.

بۇ چاغدا ئالتايدىكى چىۋ سىلىك ئالتۇن كانلىرىدىن ئەسكەر تەشكىل قىلىپ قوزغۇلاڭچىلارنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. شېڭ شىسەيمۇ ئۇرۇمچىدىن ئەسكەر ئەۋەتكەن ئىدى. قوزغۇلاڭچىلار باستۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن ئەسكەرلەر بىلەن چىڭگىل ناھىيىسىنىڭ سارتوقاي دېگەن يېرىدە ناھايىتى قاتتىق سوقۇشتى. ئىككى تەرەپتىنلا ئادەم چىقىم بولدى. قوزغۇلاڭچىلار تەرەپتىن نوغايباي ئۆكىردەي، زاتىلباي قاتارلىق بىر قانچە ئادەم ئۆلۈپ، كىيىم-كېچەكلىرىنى يول توسۇپ بۇلىۋالدى. يەنە ئالقى قوزغۇلاڭدا تېچ قالغان زەينەل ئۆكىردەيگە قاراشلىق قاراقاس ئۇرۇغىنى ئۆزلىرىگە قوشۇۋالدى. شۇ قاتاردا جان تىكىپ سوقۇش قىلىپ شەھەردە نەزەربەنت قىلىنىپ تۇرغان بالا-چاقىلىرىنىمۇ قۇتقۇزۇۋالدى. ئاندىن كۆكتوقايىنى قورشاۋغا ئېلىپ، شېڭ ئەسكەرلىرى بىلەن 3 ئاي شىددەتلىك سوقۇش قىلدى.

ئالتايدا مۇشۇنداق ۋەقە بولۇۋاتقاندا شېڭ شىسەي 1940-يىل 4-ئاينىڭ 11-كۈنى ئۇرۇمچىدە بىر كېچىدىلا جايلاردىن كەلگەن موڭغۇل، قازاق، قىرغىز ۋەكىللىرىدىن 70 ئادەمنى تۇرمىگە تاشلىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئالتايدىن ئەلەن، شەرىپقان، بۇقات بېيسى قاتارلىق ئون نەچچە ئادەم بار ئىدى. قالغان ۋەكىللەرنىڭ ياتقان قورولىرىنى قورالسىز ساقچىلار بىلەن قورشاپ، ھېچ كىشىنى دەرۋازىنىڭ تاشقىرىسىغا چىقىشقا رۇخسەت قىلمىدى.

شېڭ شىسەي 8-ئايدا ئالتاي ۋىلايىتى ئارقىلىق چىڭگىل، كۆكتوقاي ئەللىرىگە تېچلىق بىلەن تەسلىم بولۇشسۇن دەپ ئەلچى ئەۋەتتى.

ھۆكۈمىتى ئەسكەر ۋە ئايرۇپىلان ئەۋەتىپ قوزغىلاڭچىلارنى بەيتىكتىن قوغلىدى. بۇ سوقۇشتا ئاقتىكەبىي باشلىغان بىر نەچچە ئادەم ئوق تېگىپ ئۆلدى. شۇنداق قىلىپ قوزغۇلاڭچىلار ئاخىر چىڭگىل، كۆكتوقاي ناھىيىلىرىگە كېلىۋېلىپ ئۆزلىرىنى پانالىدى. بۇ ۋاقىتتا قوزغۇلاڭچىلارنىڭ بالا-چاقىلىرىنى شېڭ شىسەي ئەسكەرلىرى كۆكتوقاي شەھرىگە ھەيدەپ كېلىپ ئورۇنلاشتۇرغان ئىدى. تاقا بېكىنگەن قوزغۇلاڭچىلار ئۆزلۈكسىز پارتىزانلىق ئۇرۇشى يۈرگۈزۈپ تۇردى. ئۇلار سارسۇمبىدىن 300 تۆگىگە ئارتىپ كېلىۋاتقان ھەربى لاۋازىمات ئوزۇق-تۈلۈك، كىيىم-كېچەكلىرىنى يول توسۇپ بۇلىۋالدى. يەنە ئاخالقى قوزغۇلاڭدا تېچ قالغان زەينەل ئۆكىردەيگە قاراشلىق قاراقاس ئۇرۇغىنى ئۆزلىرىگە قوشۇۋالدى. شۇ قاتاردا جان تىكىپ سوقۇش قىلىپ شەھەردە نەزەربەنت قىلىنىپ تۇرغان بالا-چاقىلىرىنىمۇ قۇتقۇزۇۋالدى. ئاندىن كۆكتوقايىنى قورشاۋغا ئېلىپ، شېڭ ئەسكەرلىرى بىلەن 3 ئاي شىددەتلىك سوقۇش قىلدى.

ئالتايدا مۇشۇنداق ۋەقە بولۇۋاتقاندا شېڭ شىسەي 1940-يىل 4-ئاينىڭ 11-كۈنى ئۇرۇمچىدە بىر كېچىدىلا جايلاردىن كەلگەن موڭغۇل، قازاق، قىرغىز ۋەكىللەردىن 70 ئادەمنى تۇرمىگە تاشلىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئالتايدىن ئەلەن، شەرىپقان، بۇقات بېيسى قاتارلىق ئون نەچچە ئادەم بار ئىدى. قالغان ۋەكىللەرنىڭ ياتقان قورولىرىنى قورالسىز ساقچىلار بىلەن قورشاپ، ھېچ كىشىنى دەرۋازىنىڭ تاشقىرىسىغا چىقىشقا رۇخسەت قىلمىدى.

شېڭ شىسەي 8-ئايدا ئالتاي ۋىلايىتى ئارقىلىق چىڭگىل، كۆكتوقاي ئەللىرىگە تېچلىق بىلەن تەسلىم بولۇشسۇن دەپ ئەلچى ئەۋەتتى.

قوزغۇلاڭچىلار ئەلچىلەرگە: «شېك شىسەي 1937 - يىلى قولغا ئالغان مەڭكەي، قالپل قاتارلىق ئادەملەرنى، 1939 - يىلى ۋەكىل دەپ ئۇرۇمچىگە ئاپىرىۋېلىپ قايتۇرمىغان ئەل باشلىقلىرىنىڭ ھەممىسىنى ھەم كېيىنكى ۋاقىتتا قولغا ئالغان بايانباي، بايقادام، ئاقمت ھاجى قاتارلىق كىشىلەرنى بوشاتسۇن، شۇلار كېلىپ بىزگە ئۆز ئاغزى بىلەن نەسىھەت قىلسا قۇرال - يارىقلارىمىزنى تاپشۇرىمىز، ئەگەر ئۇنداق بولمىسا، بىرىمىز قالغىچە سوقۇشۇشتىن باش تارتمايمىز» دېگەن تەلەپنى قويۇپ قايتاردى.

بۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە قوزغۇلاڭچىلار بەش ئاتار، پىلىموت، ماۋزىر قاتارلىقلاردىن ئىبارەت مىڭغا يېقىن قۇرال - يارىقلىق ئىگە بولغان ئىدى.

شېك شىسەي يۇقۇرقى تەلەپ بويىچە 1937 - يىلى قولغا ئالغان قالپل تەيجىنى، يەنە شۇ يىلى ۋەكىللەر ئىچىدىن قولغا ئالغان بۇقات بېيسىنى تۇرمىدىن بوشۇتۇپ قوزغۇلاڭچىلارنى تېچلاندۇرۇش ئۈچۈن ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتتى.

تېچلاندۇرۇش ئىشىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن، قالپللار بىلەن شېك شىسەيىنىڭ قېينى ئاتىسى چيۇ سىلىك بىللە بارىدى، بۇ قېتىم قوزغۇلاڭچىلار بۇلار بىلەن مۇقىم كېلىشىمگە كېلەلمىدى. قوزغۇلاڭچىلارنىڭ باشلىغى چاقاباي ئۇرۇغدىن ئىبراھان، چېرۇچى ئۇرۇغدىن سۇلايمان دېگەنلەر ئىدى، ئۇلار يەنە ۋەكىللەرگە: «شېك شىسەي تېچ يول بىلەن تەسلىم قىلىپ قۇرال تاپشۇرتىمىز دىسە، قاماقتىكى بارلىق ئادەملىرىمىزنى تامامەن قايتۇرسۇن، ياكى چاقاباي ئۇرۇغدىن قولغا ئېلىنغان نەزىر تەيجى، جانمقان ۋە چېرۇچى ئۇرۇغىنىڭ تەيجىسى دەللىقانى، راقات قەلپل ئوغلىنى ئالدىن - ئالا قايتارسۇن، شۇنىڭ

بىلەن بىرگە ئەل ئىچىدە ھۆكۈمەتنىڭ ئىشپىيونى بولمىسۇن، ئۇنىڭ ئۈچۈن ناھىيىلەردە ساقچى ئىدارىلىرى قۇرۇلماي ناھىيىنى، پەقەت شەنجاڭلا باشقۇرسۇن» دېگەن تەلەپنى قويدى.

يۇقۇرقى تەلەپلەرنىڭ تەسىرىدىن 9 - ئايدا شېك شىسەي نەزىر، جانمقان، دەللىقان، راقاتلارنى بوشۇتۇپ ئايرۇپىلان بىلەن ئالتايغا يەتكۈزدى.

بۇلار كەلگەندىن كېيىن قوزغۇلاڭچىلار مىڭدىن ئارتۇق قۇرال تاپشۇرۇپ بەردى. شېك ھۆكۈمىتى، 36 - يىلى قولغا ئېلىنغان مەڭكەينىك، 39 - يىلى قولغا ئېلىنغان بايانباي، بايقادام، قاراقۇل، ئۆندىرقان، ئاقمت ھاجىلارنىڭ كېسەل بىلەن ئۆلگەنلىگىنى ئېيتىپ، سۆڭەكلىرىنى قايتۇرۇپ بەردى. قوزغۇلاڭ بېسىلىپ قالغاندىن كېيىن جايلاردىن قولغا ئېلىنغان ۋەكىللەرنى تىزىملاپ، تىرىكچە، ئۆلگەنلىرىنىڭ سۆڭەكلىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىمىز دەپ ۋەدە بەردى. ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ ۋالىلىغىغا بۇقاتنى، مۇئاۋىنلىغىغا جانمقاننى سايلىدى، نەزىر تەيجىنى ۋىلايەتلىك باجخانىنىڭ جۇيجاڭلىغىغا بەلگىلىدى، دەللىقان ئالتاي ناھىيىسىگە فۇشەنجاڭ بولۇپ بەلگىلەندى، راقات كۆكتوقايغا فۇشەنجاڭ بولدى.

ھۆكۈمەت: «37 - يىلدىن باشلاپ ئالتايدىن كۆپلىگەن ئادەملەرنىڭ قولغا ئېلىنىشى، قوزغۇلاڭ پارتلاپ خەلقنىڭ قىرغىنچىلىققا ئۇچرىشى ۋە باشقا ئاپەتلەرنىڭ ھەممىسى شەرىپقاننىڭ تۇپەيلىدىن بولغان، شۇنىڭ ئۈچۈن شەرىپقان باش جىنايەتچى، ئۇ تۇرمىدىن بوشۇتۇلمايدۇ» دەپ ئېلان قىلدى.

1941 - يىلى 1 - ئاينىڭ 23 - كۈنى موڭغۇل، قازاق، قىرغىز ۋەكىللىرى ئۇرۇمچىدىن ئۆز جايلىرىغا قايتۇرۇلدى.

بىزلەر ئالتايغا قايتىپ كېلگەندىن كېيىن، مۇڭغۇل تەبىن بېيىسى مۇئاۋىن ۋالىلىققا بەلگىلەندى. شۇ چاغدا قازاق - قىر-غىز ئاقارتىش ئۈيۈشمىسىنىڭ سايلىمى بولۇپ، رەئىسلىككە رەزدان ئىمام، مۇئاۋىنلىققا مەن بەلگىلەندىم.

شۇ يىلى 1 - ئايدا كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ فۇشەنجاڭى راقات، قالمان قازى، چېرۇچى شەرىپلەر باشچىلىغىدىكى خەلق، ھۆكۈمەتكە يېڭىۋاشتىن تۇۋەندىكىچە تەلەپ قويدى:

1 - ئاۋالقى كېلىشىم بويىچە ناھىيىلىك ساقچى قۇرۇل-ماقچى ئەمەس ئىدى، ھازىر ناھىيىدىكى ساقچى ئىدارىسى ئەل ئىچىگە ئىشپىيون تارقىتىپ خەلقنى بىئارام قىلىۋاتىدۇ، خەلق بۇنىڭغا نارازى، شۇنىڭ ئۈچۈن ساقچى ئىدارىسى بىلەن ھەربىلەر ناھىيىدىن چىقىپ كەتسۇن؛

2 - كان ئېچىشقا كەلگەن ئىنژېنېرلار كان قېزىشنى توختىتىپ ئۆز يېرىگە قايتسۇن؛

3 - 70 - 80 دەك كىشىلىرىمىز ھېلىغىچە قاماقتا يېتىپتۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بوشىتىلسۇن، دېگەنلەردىن ئىبارەت.

شېڭ شىسەي بۇ تەلەپلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، قېيى-ناتمىسى چىۋىسلىڭنى يەنە ئالتايغا ئەۋەتتى. ئۇ ئالتايغا كېلىش بىلەن 7 - ئايدا جانمقان مۇئاۋىن ۋالىسى، ئەبىلمە-جەن گۇك، مەسىلە زەكگى، قابىل تەيجى ۋە مېنى شېڭ شىسەي يۇقۇرقى تەلەپلەرنى ئورۇنلايدۇ، دېگەن مەزمۇندا كۆكتوقاي ئېلىنى تەشۋىق قىلىش يولى بىلەن تېجلاندۇرۇشقا چىقاردى. بىز كۆكتوقايغا بېرىپ تەشۋىق قىلدۇق. لېكىن ئۇلار «شېڭ شىسەي بىزنىڭ تەلىۋىمىزنى ئورۇندىمايدۇ، تەلەپنى ئەمىلىلەشتۈرىدىغان ۋاقىتمۇ بولدى. ئەمدى ئورۇندىشى شەرت

بولمىسا، بىز تېچ تۇرالمايمىز» دىدى. يەنە بىزنى قايتۇر-ماي تۇتۇپ قالدى. قالمان قازى، راقات، شەرىپلەر بىزنى باغلىماقچى بولغاندا قەبىل تەيجى ئاردىغا كىرىپ باغلاتمىدى.

شۇنىڭ بىلەن بۇلار بىر مىڭدەك ئادەم توپلاپ كۆك-توقاي ناھىيىسىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئاتلاندى، بىزنىمۇ بىللە ئېلىپ ماڭدى. بۇ چاغدا جانمقان قوزغۇلاڭچىلارغا مۇنداق بىر پىكىر قويدى: «سىلەر بىزنى قويۇپ بېرىڭلار، بىز ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى بىلەن ھەربىلەرنى ئۆزىمىز بىلەن بىللە ئېلىپ كېتىمىز، ئەمما ئىنژېنېرلارنى قايتۇرۇش مەسىلىسىنى كونسۇل بىلەن سۆزلىشىپ ئورۇمچى ئارقىلىق ھەل قىلىمىز، قالمىش ھەممە تەلەپلىرىڭلارنى ۋىلايەتكە قايتىپ بېرىپ 8 كۈن ئىچىدە ئورۇندىپ بولايلى، ئەگەر تەلە-ۋىڭلار ئورۇندالمىسا، تۆۋەن تەرەپتە تېچ تۇرغان بەش ناھىيە قوشۇلۇپ ھەممىمىز بىرلىكتە قوزغۇلىمىز.» مەسلىھەت شۇ يەرگە كەلگەندە ۋەكىللەر ھەممىمىز قوشۇلۇپ ھۆججەت يېزىپ مۆھۈر باستۇق، يەنە دىنى يول بىلەن قەسەم قىلدۇق. نەتىجىدە كۆكتوقاينى قورشاۋغا ئالغان قوزغۇلاڭچىلار تېچلىق بىلەن چېكىندى.

بىز 8 كۈنلۈك ۋەدە بويىچە ناھىيىلىك ساقچى ئىدا-رە كىشىلىرىنى ئۆزىمىز بىلەن بىللە ئېلىپ قايتتۇق. ئالتاي-غا كەلگىنىمىزدىن كېيىن چىۋىسلىك ئەھۋالنى ھەر بىر ۋەكىلدىن ئايرىم - ئايرىم سوردى. ھەممە ۋەكىللەر بولغان ئەھۋالنىڭ ئۆزىنىلا بايان قىلدى. ھېچ مەسىلە چىقمىدى. لېكىن بىز ۋەدە قىلغان 8 كۈننىڭ ئىچىدە چىۋىسلىك قوزغۇلاڭچىلارنى قۇراللىق كۈچ بىلەن تەسلىم قىلماق بولۇپ،

كۆكتوقايغا مىڭدىن ئارتۇق قۇراللىق ئەسكەر ماڭدۇردى. كۆكتوقاي ئېلى بۇلارنىڭ يولىنى توسۇپ سوقۇشتى. چىروچى سۇلايمان دېگەن كىشى باشچىلىغىدىكى بىر بۆلۈم قوزغۇلاڭچىلار ماشىنا بىلەن كېتىۋاتقان ئىنژېنېرلارنىڭ بىر نەچچە ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ ماشىنىسىنى كۆيدۈرۈۋەتتى. (بۇ ۋاقىتتا شېڭ شىسەي مېنى كۆكتوقايغا مۇئاۋىن شەنجاڭلىققا تەيىنلەگەن ئىدى، لېكىن مەن قوزغۇلاڭ تېوختىغاندىن كېيىن 11 ـ ئايدا باردىم).

قوزغۇلاڭچىلار دەسلەپتە يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ ئىككى ئايغىچە يېڭىلمەي ئۇزلۇكسىز سوقۇش قىلدى. لېكىن كېيىنكى چاغدا ئالتاي تاغلىرىغا قېلىن قار يېغىپ، تاغ ئېچىدە پانا جاي قالمىغانلىقتىن كۆكتوقايلىقلار تۆۋەن يان باغرىغا چۈشتى. دەل مۇشۇ چاغدا بىر پولك ھۆكۈمەت ئەسكىرى كۆكتوقاينى قوغداشقا قېلىپ، يەنە بىر پولك ئەسكەر قوزغۇلاڭچىلارنى بېسىقتۇرۇشقا ئاتلاندى. بۇلارغا ئالتايدىن كۆپلىگەن ئەسكەر كېلىپ قوشۇلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۆكۈمەت ئايروپىلان ئەۋەتىپ بومبارداسىمان قىلدى. ئاخىر قوزغۇلاڭچىلار زور بىر تۈركۈم ھەربىي كۈچكە بەرداشلىق بېرەلمەي يېڭىلىپ، ئەزىمەتلىرى سالتاڭ قېچىپ كەتتى. ئەمما پۈتكۈل ئەل ھەربىلەر قولىدا قالدى. قالغان ئەل بۇرۇلتوقاي ناھىيەسىنىڭ كۆكەبۇلاق، سار بۇلاق دېگەن يەرلىرىگە كۆچۈرۈلۈپ كېلىندى. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا ئالتاينىڭ مۇئاۋىن شەنجاڭى دەلىلقان سۈگۈربايىنى سارسۇمبە شەھرىدىن ئىزىزلا يوقلىپ كەتتى. ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى ئىزدەشتۈرۈپ تاپالمىدى.

ئاندىن چىۈ سىلىڭ قېچىپ كەتكەن قوزغۇلاڭچىلارنى تەسلىم قىلىپ كېلىشكە يەنە جانمقانىنى ئەۋەتتى. جانمقان:

«تېچلىق بىلەن تەسلىم بولساڭلار، ھۆكۈمەت چارە كۆرمەيدۇ» دەپ قۇرئان تۇتۇپ قەسەم قىلىپ ئۇلارنى قايىل قىلدى. ئادەملىرىنى ئۆز ئۆيلىرىگە تارقىتىپ مىلتىقلىرىنى تاپشۇرۇۋالدى. جانمقان قوزغۇلاڭچىلاردىن قەلپل تەيجى، بىرايقان ئۆكمردەي، بورانباي تەيجى، تاتاي تەيجى، زەينەل ئۆكمردەي، قالمان قازى، شەرى زەڭگى قاتارلىق 18 كىشىنى باشلاپ كېلىپ چىۈ سىلىڭغا ئۇچراشتۇردى. چىۈ سىلىڭ بۇلارنى قارشى ئېلىپ مېھماندارچىلىق ئۆتكۈزۈپ، سىلەر ئەمدى شېڭ دۇبەن بىلەن كۆرۈشىڭلار دەپ ئالتاينىڭ ۋالىسى بۇقاتنىڭ باشلامچىلىغىدا ئۇرۇمچىگە ماڭغۇزدى، بۇلار ئۇرۇمچىگە يېتىپ كېلىشى بىلەنلا شېڭ شىسەي بۇقات باشلىق ھەممىسىنى تۇرمىگە سولىدى.

قوزغۇلاڭچىلار تەسلىم بولۇپ قۇرال تاپشۇرغان چاغدا باندىت ئوسمان باشلىغان مۇلقىنىڭ ئايتۇغان ئۇرۇغىدىن بولغان بىر قىسىم ئەل، قۇرال ـ ياراقلىرىنى تاپشۇرماي قۇمغا قېچىپ كەتكەن ئىدى. بۇلارنى ئۇ چاغدا ھېچكىم ئىزدىمىدى ۋە سەزمەي قالدى. بۇلار قۇمغا بارغاندىن كېيىن 19 كىشىنىڭ قايتىدىن تۇرمىغا قامالغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ، ئوبدان مۇداپىئە كۆرۈپ يول توساپ بۇلاڭچىلىق قىلىشقا كىرىشتى. مۇشۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا بۇقاتنىڭ قولغا ئېلىنىش ۋەقەسى بىلەن ئالتاي ساقچى ئىدارىسىنىڭ پىك فامىلىسىنىڭ جۇيجاڭى ۋالى بولدى.

1942 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ھۆكۈمەت چىڭگىلدىن ئۇۋاتقانىنى، ئالتايدىن مەمىلە زەڭگىنى ۋەكىل قىلىپ، ئوسمانىنى تېچلىق بىلەن تەسلىم بولۇپ قۇرال تاپشۇرۇشقا كۆندۈرۈشكە ئەۋەتتى.

ئوسمان ئۇلارغا: «بۇقات، قالپل قاتارلىق كىشىلىرىمىز تۇرمىدا ياتقاندا، سىلەرنىڭ بۇ يەرگە ۋەكىل بولۇپ كېلىشكەنلىرىڭ ئىشپىيونلۇقتىن باشقا ئىش ئەمەس» دەپ ئۇلارنى راسا دۇمبالاپ، ئات ـ ئۇلاقلىرىنى تارتىۋېلىپ، ئۆزلىرىنى پىيادە قوغلىۋەتتى. بۇنى ئاڭلاپ، ھۆكۈمەت 3 ـ ئايدا موڭغۇل بوربىجاپ باشلىق 180 ئەسكەر (ئارىسىدا 80 نى موڭغۇل) نى قوزغۇلاڭچىلارنى يوقىتىشقا ئەۋەتتى. بۇلار قوزغۇلاڭچىلار بىلەن قۇمدا ئۇچرۇشۇپ سوقۇش قىلغاندىن كېيىن ئوسمان 18 نەپەر قۇراللىق كىشىلىرى بىلەن قېچىپ قۇتۇلۇپ كەتتى. ئۇلار ئوسمانلىڭ بالا ـ چاقىسىنى ۋە چاقاباي ئۇرۇغىدىن سۇلايمان، چېرۇچى ئۇرۇغىدىن كېلەس، كەدىرباي دېگەن 4 كىشىنىڭ بالا ـ چاقىسىنى ئالتاي شەھرىگە ئېلىپ كەلدى. ئوسمانىنى ھەربىلەر ئىزدەشتۇرسىمۇ تاپالمىدى. 4 ـ ئايدا ئوسمان ئادەتتىكى بىر ئادەم ئارقىلىق كۆكتوقاي ناھىيىسىگە: «ھۆكۈمەت بىزگە چارە كۆرمىسە، بالا ـ چاقىمىزنى يانداۇرۇپ بېرسە، بۇ ھەقتە ئىشەنچىلىك ۋەكىل ئەۋەتسە تەسلىم بولىمىز» دېگەن تەلەپنى قويىدى. بۇ تەلەپ قولىمىزغا تېگىش بىلەنلا مەن ساقچى ئىدارىسىدىن بىر ئادەم، پۇخرادىن مۇلقى ماغاۋىيە زالىڭ ئوچىمىز ئالتايغا كېلىپ، ئەھۋالنى ۋالىغا مەلۇم قىلدۇق. ئۇ بىزنى بىر نەچچە كۈن ساقلىتىپ، ئاخىرىسىدا ئوسمان تەسلىم بولسا ھۆكۈمەت چارە كۆرمەيدىغانلىغىنى ئېيتىپ بالا ـ چاقىلىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن بىزنىڭ قولىمىزغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. بىز ئالتايدىن چىقىپ قارا ئېرتىشكە بارغاندا ئارقىمىزدىن 300 قۇراللىق ئەسكەر كەلدى. بىز بۇلارنى ئۇقۇشساق، بىز سىلەرنى مۇھاپىزەت قىلىپ بىخەتەرلىگىڭلارنى ساقلاشقا كەلدۇق، دەپ جاۋاپ بېرىشتى.

ئوسمان بىز بىلەن شەنتى دېگەن يەردە ئۇچرىشىمىز دەپ ۋەدە قىلىشقان ئىدى. بىز قارا ئېرتىشتىن ئۆتۈپ، بالا ئېرتىش دېگەن يەرگە بېرىپ توختاپ، ئوسمانغا ئۆزىنىڭ قىزى ۋە ماغاۋىيە زالىڭنى ئەۋەتتۇق. لېكىن ئۇلار ئوسمانىنى تاپالماي قايتىپ كەلدى. بۇ ئىككىسى قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بىز قۇۋۇنۇي دېگەن يەردىكى ئەل ئىچىگە باردۇق. ئۇ يەردە ئەلنى يىغىپ مەجلىس ئېچىپ، ئوسماننى تېپىپ سۆزلىشىشكە قاراقاس مېربىاي زەڭگى باشلىغان بىر نەچچە ئادەمنى ئەۋەتتۇق. بۇلار چىڭگىك قايرتى دېگەن جايدا ئوسمانلار بىلەن ئۇچرىشىپ سۆزلەشكەندە، ئوسمان: «بىز بالا ـ چاقىمىزنى شەنتىدا ساقلىغان ئىدۇق، لېكىن ئۇلارنىڭ كەينىدە 300 ئەسكەرنىڭ كەلگەنلىگىنى قاراۋۇللار كۆرۈپ خەۋەر قىلغاندىن كېيىن جايىمىزنى يۆتكەپ كەتتۇق، ھۆكۈمەتنىڭ بالا ـ چاقىنى ئەكىلىشى پەقەت بىزنى ئالداپ قولغا چۈشۈرۈش، ئۇ ئەسكەرلەر تۇرغاندا بىز تەسلىم بولمايمىز» دەپ بارغان كىشىلەرنى قايتۇرۇۋېتىپتۇ. بىز بۇ جاۋابنى ئاڭلاپ ۋىلايەتكە ئادەم ئەۋەتىپ مەلۇم قىلدۇق، ۋىلايەت بۇيرۇق بېرىپ ئەسكەرلەرنى قايتۇرۇپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئوسمانغا ئۇنىڭ تەلىۋى بويىچە ئەسكەرلەرنى قايتۇرۇۋاتقىنىمىزنى، بىز بىلەن بىللە كەلگەن ئەسكەرلەر پەقەت مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈنلا كەلگەنلىگىنى، ئۇلار قۇرال ـ ياراقلارنى تاپشۇرۇپ بەرسىلا ھۆكۈمەت ھېچقانداق چارە كۆرمەيدىغانلىغىنى ئېيتىپ، ئەدىلقان‌بەي، مۇلقى سالىخ تەيجى قاتارلىق بەش كىشىنى ئىككىنچى قېتىم ئەۋەتتۇق. نەتىجىدە، ئابدىراخمان، قاباس، كادىرباي قاتارلىق 13 ئادەم بىزگە تەسلىم بولدى. ئوسمانىنىڭ ئوغلى شېرىدىمان، كېلەس، سۇلايمان قاتارلىق بەش كىشى: «بىز ئىككى ئايغىچە

قاراپ كۆرىمىز، تەسلىم بولغان كىشىلىرىمىزنىڭ ھېچقايسىسىغا چارە كۆرۈلمىسە 9 ـ ئايدا ئۆزىمىز خەۋەر بېرىپ سىلەرگە قوشۇلمىمىز، شۇنىڭغا قەدەر ھۆكۈمەت بىزنى ئىزدىمەسۇن» دېگەن سۆزنى ئېيتىپ ئۆزلىرى كەلمەي قېلىپ قالدى. بىز تەسلىم بولغانلارنىڭ بالا ـ چاقىلىرىنى ئۆزلىرىگە تاپشۇرۇپ بەردۇق. ئوسمان بىلەن سۇلايمانىڭ بالا ـ چاقىلىرىغا باشقىلار كېيىل بولالمىغانلىغى ئۈچۈن ئۇلارنى كۆكتوقايغا ئېلىپ كېلىپ ھاكىم ئىدارىسىنىڭ قوروسىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ راسخوت بېرىپ باقتۇق، لېكىن تەسلىم بولغانلارنىڭ ئىچىدىكى چېرۇچى كادىر باينى 8 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ناھىيىلىك گۇڭئەنجۇي قولغا ئېلىپ ئۇرۇمچىگە يوللاپ بەردى.

ئوسمان تەرەپ بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، تەسلىم بولۇش بۇياقتا تۇرسۇن، قوزغۇلاڭ قىلىشنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. ئىلگىرى تەسلىم بولغانلاردىن بىر قانچىسى يەنە قېچىپ كېتىپ ئوسمانغا قوشۇلۇۋالدى ۋە ئەلنى پاراكەندە قىلىپ بۇلاڭچىلىق قىلىشقا باشلىدى. 10 ـ ئايغىچىلىك ئوسمانىڭ ئادىمى كۆپىيىپ 40 نەچچە ئادەمگە يەتتى. ئەل ئىچىگە ئەسكەر چىقسا ئۇلار مۆكۈنۋالاتتى.

شۇ يىلى قابى ئۇچ كىشى بىلەن ئۇرۇمچىدە تۇرمدا ياتقان ئىنىسى قەلبىنى يوقلاپ نەرسە ـ كېرەك ئېلىپ كەلدى. شېك شىسەي بۇلارنى قەلبىل بىلەن كۆرۈشتۇرۇش بۇيىاقتا تۇرسۇن، بەلكى ئەكەلگەن نەرسىلىرىنى تارتىۋېلىپ ئۆزلىرىنى نەزەر-بەنت قىلىپ قويدى، لېكىن ئۇلار بىر ئامال قىلىپ قېچىپ چىقىپ ئالتايغا كېلىۋالدى. ئۇلارنىڭ بۇ ئەھۋالىنى ۋە قانداق قېچىپ كەلگەنلىگىنى قەلبىنىڭ ئوغلى سايىپ كۆكتوقايىنىڭ شەنجاڭغا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان

كۆكتوقاي گۇڭئەنجۇي ئىدارىسى 20 ئەسكەر ئەۋەتىپ، قېچىپ كەلگەن قابى باشلىق ئۈچ كىشى بىلەن سايىپنى تۇتۇشقا ئەۋەتتى. لېكىن سايىپ پۈتۈن ئاۋۇلى بىلەن قارشى قوزغىلىپ، ئىككى ئەسكەرنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ قورال ـ ياراقلىرىنى ئولجا ئالدى ۋە قولغا چۈشۈپ باغلاپ قويۇلغان كىشىلىرىنى بوشىتىپ قەلبىنىڭ ئىنىسى قابى، بالىلىرى سايىپ، غەزىز ۋاقىتلار باشچىلىغىدا 20 ئادەم بولۇپ ئوسمانغا قوشۇلۇپ كەتتى.

ئۇلار قېچىپ كەتكەندىن كېيىن ھۆكۈمەت، ئوسمانغا قاراشلىق ئەل جايلاشقان ئۇندىرقارا دېگەن يەرگە 300 ئەسكەر ئەۋەتتى. بۇ چاغدا ئوسمانىڭ ئادەملىرى كۆپىيىپ 80 دىن ئاشقان ئىدى. ئۇلار ئەلگە ئەسكەر كەلگەنلىگىنى ئاڭلاپ ئۇلارغا قارشى ئۇرۇش قىلدى. بۇ 1943 ـ يىلى 1 ـ ئاي ۋاقتى بولۇپ، بۇ ئۇرۇشتا سايىپقا ئوق تېگىپ ئۆلدى. قالغانلار ئۆلگەن گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ بىر قانچە تال مىلتىغىنى ئولجا ئېلىپ، ئۆزىگە قاراشلىق ئەلنىڭ كۆپلىگەن كىشىلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ قۇم دېگەن جايغا يۆتكىلىپ كەتتى.

بۇ ۋاقىتتا مۇئاۋىن ۋالى تەبىن، داۋالغۇپ تۇرغان ئەلنى توختىتىپ قېلىش ئۈچۈن تەشۋىقات خىزمىتى بىلەن كۆكتوقايغا كەلدى، دەل مۇشۇ ۋاقىتتا مېنىڭ كۆكتوقايدا تۇرۇشۇمغا مۇمكىن بولماي قالدى، چۈنكى ئەلنى تېچلاندۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىگەن تەشۋىقى خىزمەت، بېرىلگەن ۋەدىلەر ئەملىلەشتۈرۈلمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بالا ـ چاقىلىرىمنىڭ ئالتايدا تۇرۇۋاتقانلىغىنى بانا قىلىپ خىزمىتىمنى ئالتايغا يۆتكەش ھەققىدە مۇئاۋىن ۋالى تەبىنگە ئىلتىماس يازدىم. ئىلتىماسىم تەستىقلىنىپ، 43 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئالتاي ناھىيىسىگە مۇئاۋىن ھاكىم بولۇپ يۆتكىلىپ كەلدىم.

قوزغۇلاڭچىلار قىشنى قۇمدا ئۆتكۈزۈپ، ياز چىقىش بىلەنلا ئالتاي تاغلىرىغا كەلدى، بۇ جەريانداا كۆكتوقاي خەلقىنىڭ ئۈستىگە ناھايىتى زور ئېغىرچىلىقلار چۈشتى، چۈنكى كۆكتوقاي شەھرى بىلەن ئەل ئىچىگە ناھايىتىمۇ كۆپ ئەسكەرلەر يۆتكىلىپ كەلگەچكە ئۇلار ئات - ئۇلاق، ئوزۇق - تۈلۈكلەرنى خەلقتىن ئالاتتى. ھەربى يۇرۇشلەرمۇ ئۈستى - ئۈستىگە كۆپمېيىپ تېچ تۇرغان باشقا ئالتە ناھىيىنىڭ ئۈستىدىكى ئېغىرچىلىقمۇ ھەسسىلەپ ئېشىپ كەتتى. ھەربى لاۋازىماتلار، ئوزۇق - تۈلۈكلەر، قاتناش - تىرانسپورت ئىشلىرىنىڭ ھەممىسى خەلقنىڭ ئۈستىگە چۈشەتتى.

43 - يىلنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ شېڭ شىسەي سوۋېتلەر ئىتتىپاقى بىلەن بولغان دوستلۇق كېلىشىمىنى بۇزۇپ، يەرلىك ئادەملەرنى سوۋېت كىشىلىرى بىلەن سۆزلىشىشتىن چەكلىدى ۋە خەلقنى نازارەت قىلىشقا باشلىدى. مۇشۇ يىلنىڭ ياز پەسلىدە قوزغۇلاڭچىلار كۆكتوقايدىكى سوۋېت ئىنژېنىرلىرى بىلەن سۆزلىشىپ سوۋېتتىن ياردەم ئۇچۇن ئوق - دورا، ئۇن، رەخ، چاي قاتارلىق نەرسىلەرنى ئالدى. بۇنىڭ بىلەن ئادەم ۋە قۇرال - ياراقلارمۇ كۆپەيدى. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىگە قارشى كەسكىن كۈرەش قىلالايدىغان بولۇپ قالدى، 7 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا موڭغۇلىيە قوزغۇلاڭچىلارغا قامىقاچى دېگەن قازاقنى ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتىپ: «سىلەرنىڭ بۇ كۆرىشىڭلار ئەزگۈچىلەرگە قارشى ئازاتلىق كۈرەش بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. بىز سىلەرگە ياردەم لىشىمىز، مۇشۇ توغرۇلۇق كېلىشىم تۈزسەك» دېگەن تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئوسمان بۇ خەۋەرنى ئېلىپ كەلگەن ۋەكىلنى ئىشەنمەي: «سەن بولساڭ قازاقسەن، موڭغۇلىيىنىڭ ھۆكۈمەت كىشىلىرى كېلىپ بىزگە تىلەكداشلىق بىلدۈرۈپ، كېلىشىم تۈزىمىز

باش تارتمايمىز» دېدى. ئاندىن موڭغۇلىيىدىن ھۆكۈمەت كىشىلىرى كېلىپ، قوزغۇلاڭچىلار بىلەن كېلىشىم تۈزدى. ئۇلار قايتقاندا ئوسمان 2 كىشىنى قوشۇپ موڭغۇلىيىگە ئەۋەتتى. بۇلارغا موڭغۇلىيىگە بارغاندىن كېيىن بىردانە بەش ئاتار، 2 دانە ماۋزىر بېرىپ: ھەركەتنى كەڭ قانات يايدۇرۇپ، پۈتكۈل خەلقنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈشنى، قۇرال لازىم بولسا، 9 - ئايدا بۇلغۇن چېگرىسىغا كېلىپ ئېلىشنى ھەم سوقۇشنى ئۆزلۈكسىز داۋاملاشتۇرۇشنى تاپشۇرۇپتۇ. 2 - نۆۋەت يەنە 30 تال بەش ئاتار، بىر تاپانچا بېرىپتۇ. بۇرۇلتوقاي بىلەن چېگىل خەلقى قوزغۇلاڭچىلارغا قوشۇلمىغانلىقتىن، قوزغۇلاڭچىلار ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلاپ جازالىدى. ئاندىن كېيىن سارت وقايدىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈپ 20 دانە قۇرال ئولجا ئېلىپ، تېخىمۇ ئىلگىرلىگەن ھالدا كۆكتوقاي ئېلى ئىچىگە كىرىۋالدى. 10 - ئايدا ئالتايدىن نۇرغۇن ئەسكەر كېلىپ كۆكتوقاي ناھىيىسىدىكى ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىشىپ بۇرۇلتوقاي دەريا بويى، قارا بۇلغۇن دۆرە قاتارلىق جايلاردىكى قوزغۇلاڭچىلار بىلەن جەڭ قىلدى. قوزغۇلاڭچىلار بۇ نۆۋەتتىمۇ 20 نەچچە مىلتىق ئولجا ئالدى، لېكىن زور بىر قىسىم مۇنتىزىم ھەربى كۈچىنىڭ بېسىمىغا قارشى تۇرالماي چېگىل ناھىيىسىنىڭ بۇلغۇن چېگرىسىغا چېكىنىپ بېرىپ ئورۇنلاشتى. قوزغۇلاڭچىلاردا 100 ئۆيلۈك ئائىلە جەمى 700 نوپۇس بار ئىدى، ئۇلارنى موڭغۇلىيە تەرەپ قوبۇل قىلىپ قوغدىدى، بۇ چاغدا ھۆكۈمەت تەرەپ قوزغۇلاڭچىلار خەلقنى بۇلىماقچى دېگەن تەشۋىقنى يۈرگۈزۈپ چېگىل ئېلىنى چېگىل بازىرىنىڭ ئەترا - پىغا توپلىۋالدى.

44 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئوسمان موڭغۇلىيە چېگرىسىغا كېـ
لىپ، موڭغۇلىيەدىن ئاپتومات، ماۋزېر، بەش ئاتار قـاتـارلىق
500 دانە قورال ئېلىپ قايتتى.

قوزغۇلاڭچىلار قورالالانغاندىن كېيىن 3 ـ ئايدا بـۇلغـۇن
دەرياسىنىڭ قۇيـۇلۇشىدىكى ئاغاچ ئوبا دېگەن يەردە يـاتقـان
ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم باشلىدى. مـوڭغۇلىيەدىن بىر
ئـايـرۇپلان كېلىپ ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى بومبىغا تـاشتى.
ئىككى تەرەپلىك زەربىگە ئۇچرىغان ھۆكۈمەت ئـەسكەرلىرىنىڭ
كۆپلىگەن ئادەملىرى قىرىلىپ، ئورۇمچىگە قاراپ قـاچتى. بـۇ
چاغدا شېڭ شىسەي ئورۇمچىدىن قاراقاش قـۇسايىن دېگـەننى
چېگىل ئېلىگە، قوزغۇلاڭچىلارغا قوشۇلماسلىق ھەققىدە تـەشـ
ۋىق قىلىشقا ئەۋەتتى. چېگىلىنىڭ ھاكىمى 4 ـ ئاينىڭ باشلـ
رىدا 900 ئائىلىدىن ئىبارەت چېگىل ئېلىنى قورالالىق قـوز
غۇلاڭ بېسىقتۇرۇلغىچە گـۆچۈكدا ۋاقىتلىق تـۇرۇپتۇرىمىز دەپ
ئالداپ، ئۇنىمىغانلارنى قورال كۈچى بىلەن ھەيدەپ گۈچۈكغـا
كۆچۈردى. ساقچى ئىدارە ۋە باشقا ئىدارىلار كۆكتوقايغا كـۆ
چۈپ، چېگىل پۈتۈنلەي قوزغۇلاڭچىلاردا قالدى.

ئەلنى گۈچۈكغا ھەيدىگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ قـوزغۇلاڭچـ
لار قاپاس قۇماندىسىدا 100 نەپەر قورالالىق كىشىنى ئاتلاندۇ
رۇپ، ئۇلارنى قوغلاپ يېتىشىپ توسايدۇ. ماكانلىرىدىن ئىخـتـ
يارسىز كۆچۈرۈلگەن خەلق قوزغۇلاڭچىلارغا قوشۇلۇپ، ھاكىمنى
ئۆلتۈرۈپ تاشلايدۇ، ئۇلارنى ھەيدەپ ماڭغان ئـەسكەرلەر گـۇ
چۈگا قاچىدۇ. خەلق قايتىدىن چېگىلدىكى ماكانلىرىغا ئـو
رۇنلىشىپ پۈتۈنلەي قوزغۇلاڭچىلار تەرەپكە ئۆتمۇالىدۇ.

ھـۆكۈمەت چېگىل ئېلىنى گۈچۈكغا ھەيدىگەندە، كۆكتو
قايلىقلارنى ئالتاي ناھىيىسىگە، بۇرۇلتوقايلىقلارنـى جىمنـەي

ساۋەن ناھىيىلىرىگە ھەيدىدى. شۇنداق قىلىپ، كۆكتوقاي بىلەن
بۇرۇلتوقاي ناھىيىلىرىدە كىشى قالماي پەقەت ھەربىلەرلا قالدى.

شۇ يىلى 7 ـ ئايدا موڭغۇلىيەدىن تەشكىللەنگەن 300 كـ
شىگە يېقىن پارتىزانلار قايمۇ دېگەن قازاقنىڭ رەھبەرلىگىدە
ئالتاي، بۇرچىن ناھىيىلىرىنىڭ چېگرىسىنى بـويلاپ ئـالتـاي
ۋىلايىتىگە كەلدى. قوزغۇلاڭچىلاردىن قىستاۋبـاي، ئابدۇرۇسۇل
باشلىغان 15 كىشى بۇلار بىلەن بىللە كەلدى. بـۇلار دەللىـ
قانىنىڭ خەلقە يازغان خېتىنى ئەكىلىپ تاپشۇردى ھـەم دە
للىقانىنىڭ ئائىلىسىگە يازغان خېتىنمۇ بەردى. شۇنىڭ بىلەن
ئۇلارغا ئالتاي ناھىيىسىگە قاراشلىق ئېساغاسى، قازىبەك، چـ
رۇچى ئۇرۇغلىرىنىڭ كۆپچىلىگى ۋە دەللىقانىنىڭ ئاۋۇل جەمـ
تى قوشۇلۇپ موڭغۇلىيەگە ئۆتتى. بۇ چاغدا ئالتايدىكى گومىنـ
داڭ ھۆكۈمىتى موڭغۇلىيەدىن پارتىزانلار كەلگەنلىگىنى ئاڭلاپ
مىڭدىن ئوشۇق ئەسكەر ئەۋەتىپ سوقۇشۇپ، پەقەت بىر بۆلۈم
ئەلنىلا تۇتۇپ قالالىدى. پارتىزانلار ۋە كۆپلىگەن ئەل كىشـ
لىرى موڭغۇلىيەگە ئۆتكەندىن كېيىن بۇرچىن، قابا ناھىيىلىرى
دىكى ئەل ئىچىدىن ئادەم توپلاپ نۇرغۇن كىشىلەرنى قوشۇۋې
لىپ قابا ناھىيىسىگە ھۇجۇم قىلىشتى، لېكىن قابانى ئالالماي
چېكىندى. قايمۇ چېكىنگەندىن كېيىن قابا ئېلى قېچىپ قـابا
چېگرىسى ئارقىلىق سوۋېت يېرىگە ئۆتۈپ كەتتى. دەل مـۇشـۇ
ۋاقىتتا قوزغۇلاڭچىلاردىن كىلەس باشچىلىغىدىكى 300 كىشى
بۇلارنىڭ ئىچىدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن گـۇڭىن قـۇر
باش، ئەرپىباي دېگەن كىشىلەر بار) جىمنەي ناھىيىسىگە بې
رىپ، جىمنەي، قوبۇق ناھىيىلىرىدىكى قـازاق، مـوڭغۇللارنـى
ئەگەشتۇرۇپ، جىمنەيگە ھۇجۇم قىلىشتى، ئـەمـما جىمنەينـى
ئالالماي چېكىندى. سوقۇش ۋاقتىدا جىمنەي، قوبۇق ناھىيـ

لىرىنىڭ ئەللىرى قوزغۇلاڭچىلىرى تەرەپتە بولغانلىقتىن، جەمئىي بىلەن بىر نەچچە يۈز كىشىلەرنى ئولجا ئېلىپ ئۇلارنى گۇچۇڭ-
مىنەي چېگرىسى ئارقىلىق سوۋېت يېرىگە ئۆتۈپ كەتتى. غا ئەكىلىپ قامىدى، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىگى قىرغىپ تاشلىدى.

ئالتاي ناھىيىسىدىن موڭغۇلىيىگە ئۆتكەنلەر موڭغۇلىيىنى بۇ چاغدا موڭغۇلىيە مىنامىيوت، پىلىموت قاتارلىق ئېغىر قۇ-
ئايلىنىپ بۇلغۇن چېگرىسىدىن ئۆتۈپ قوزغۇلاڭچىلارغا قوشۇلدى. راللار، يەنە بەش ئاتار، ئاپتومات، ماۋزىر قاتارلىق 1700 تال
شۇ ئەل بىلەن بىللە دەلىلقانمۇ موڭغۇلىيە ئارقىلىق قوزغۇ-قۇرال ئەكىلىپ قوزغۇلاڭچىلارنى تولۇق قۇراللاندۇردى.

لاڭچىلارنىڭ ئىچىگە كىرىپ قوشۇلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى بىر جەمئىي، قابا ناھىيىلىرى ئارقىلىق ئۆتكەن ئەلگە را-
لەن موڭغۇلىيىدىن قوزغۇلاڭغا ياردەملىشىش ئۈچۈن مەخسۇس مازان زالىڭ باشلىق بولدى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن
كىشىلەر مۇشۇ ۋاقىتتا كەلگەن ئىدى. كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسى قورماش، ئارىپبايلار گۇۋېن بولدى. ئۇلار مەسلىھەتلىشىپ سوۋېتكە
قازاق بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئەلىقان باشلىق 10 نەچچە ئۆتكەن ئەلدىن 500 يىگىتنى تەشكىللەپ پارتىزان ئويۇشتۇردى.
چە كىشى، موڭغۇلىيىدىن قالقاباي باشلىق 7 ـ 8 كىشى كەلدى ئۇلار پۈتۈنلەي سوۋېت ھوكۇمىتىنىڭ مىلتىقلىرى بىلەن قۇرال-
كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسى قازاق. ئوسمان، دەلىلقانلار بىلەن بىرلىشىپلا جەمئىي ناھىيىسى ئارقىلىق قايتىپ
ئىككى كىگىز ئۆي تەييارلاپ بېرىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلدىن ئۆتۈپ كېلىپ، جەمئىيىنى قورشاۋغا ئالدى. بىر ئۈنگىدىن
گەنلەرنى «ئاق ئۆينىڭ ئادەملىرى»، موڭغۇلىيىدىن كەلگەنلەر باشقا تارباغاتايىنى قورشاش ئۈچۈن دۆربىلجىن ناھىيىسىگە
نى «كۆك ئۆينىڭ ئادەملىرى» دەپ ئاتىدى. باردى. يەنە تارباغاتايدىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرى بىلەن سوقۇشتى.

قوزغۇلاڭچىلارنىڭ ئاساسىي رەھبىرى ئوسمان بولۇپ، دەسلىپى قىشتا، يەنى 44 ـ يىلنىڭ ئاخىرى 45 ـ يىلنىڭ باشلىنىشى-
لىقان ھەربىي ئىشلارنى باشقۇردى. بۇلار سوۋېتتىن ھەم مۇنداق چىڭگىلدىكى قوزغۇلاڭچىلار موري، گۇچۇڭ، بارىكۆل قاتارلىق
غۇلىيىدىن كەلگەنلەر بىلەن بىرلىكتە باشقۇرۇش قائىدە ـ تەرىپىلەرگە ھۇجۇم قوزغىدى. موريدىن بىر بۆلۈم ئەلنى بەيتىك
تىپلىرى تۈزۈپ ئىش ئېلىپ باردى. 9 ـ 10 ـ ئايلاردا ئوسمانىغا ھەيدەپ كەتتى، شۇنىڭدەك تىيانشان بويلىرىدىكى ئەلـ
دەلىلقانلارنىڭ بۈيرۇغى بويىچە نۇرغوجاي، مانات باشچىلىقىدىكى قوشۇلغانلىرىنى ئالتايغا كۆچۈردى. قوزغۇلاڭ-
دىكى 500 دەك ئادەم ئالتاي، بۇرچىن ناھىيىلىرىگە كېلىشچىلار مۇشۇنداق ھەربىكەتلەر بىلەن يۈرگەن چاغدا، قۇتۇبى نا-
شۇ يەردىكى ئەلنى چىڭگىل يېرىگە ھەيدەپ بېرىپ ئورۇنلاشمىيىسىنىڭ ئاققاباق دېگەن يېرىدە ئولتۇرۇشلۇق يەرلىك قا-
تۇردى. بۇ چاغدا گومىنداڭ ئارمىيىلىرى پەقەت شەھەرلەرنىڭ 300 ئائىلىنى گومىنداڭ ئەسكەرلىرى قوزغۇلاڭچىلار
ساقلاپ، ئەل بىلەن كارى بولمىدى. تەرەپتە بولدىكلار دېگەن بانا بىلەن ئوققا تۇتۇپ 100 دىن

گومىنداڭنىڭ كۆكتوقاي ناھىيىسى قارا تۇڭكە دېگەن يېرىتۇق كىشىنى ئۆلتۈردى، مال ـ مۈلۈكلىرىنى بۇلىۋالدى. ئات-
رىدە تۇرغان ئەسكەرلەر ھەيدەلگەن ئەلنىڭ كەينىدە قالغان ئۇلمىغى بارلىرى ئالتاي تەرەپكە قېچىپ قۇتۇلدى. قىرغىنغا
نەچچە مىڭ قوينى، يول ئاداشقان 40 ـ 50 ئۆيلۈك ئائىلىلىئۈچرىغانلار ئات ـ ئۇلاقلىرى يوق كەمبەغەل چارۋىچىلار ئىدى.

بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ئادەملەر گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە نارازى بولۇپ ئالتاي تەرەپكە كۆچۈشكە باشلىدى.

45 ـ يىلنىڭ 2 ـ، 3 ـ ئايلىرىدا موردىن بەيتىككە قەدەر قوزغۇلاڭچىلارغا ئەگىشىپ بارغان جۆكەي باشچىلىغىدىكى ئەل ماللىرى جۈتتىن قىرىلىپ، قوزغۇلاڭچىلاردىن بۆلۈنۈپ مورىغا قېچىپ قايتىدىن كۆچتى. ئۇلارنى توساش ئۈچۈن قوزغۇلاڭچىلار بىر نەچچە قۇراللىق ئادەم چىقىرىپ قوغلىدى. قاچقان ئەل قوغلىغۇچىلار بىلەن يول بويى ئېتىشىپ، قوزغۇلاڭچىلاردىن قوۋانشىباي، كارمىن دېگەن كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈپ بۇ بەرمەستىن ئۆز ماكانلىرىغا قايتىپ كەلدى.

مۇشۇ قىشتا چىڭگىل يېرىدىكى خەلقلەر قىشلاقتا سەكسەن قالدى، مال بېقىش قىينىلاشقانلىقتىن ماللار جۈتتىن قىرىلىپ كەتتى. يۇرت ئىچىدە ئاچارچىلىق، ئوغرىلىق كۆپىيىپ كەتتى.

بۇنىڭدىن بىر يىل بۇرۇن يەنى 44 ـ يىل 9 ـ ئايدا شېڭ شىسەي يۆتكىلىپ، ئورنىغا ۋۇ جۇڭشىن كەلدى. يەنە يىلنىڭ باشلىرىدا ئىلىدا قوزغۇلاڭ باشلانغان ئىدى. ۋۇ جۇڭشىن ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىققاندىن كېيىن خەلقنىڭ قۇرال لىق قوزغۇلىڭىنى ئالدامچىلىق يولى بىلەن باسماق بولۇپ 40 ـ يىلى قامالغان ئەلەن ۋاڭ، كۆكەنەي تەيجى، بەدى، قاناپىيا، تاتاي تەيجى قاتارلىق تىرىك قالغان ئادەملەرنى تۇرمىدىن بوشاتتى. شەرىپقان، بوقات ۋە كەكىن، قالىل، ئالمان بوراڭباي تەيجىلەرنىڭ ئۆلگەنلىگىنى ئېلان قىلدى. بۇ قاتاردا ئىلى، تارباغاتايلاردىن قولغا ئېلىنغان قازاق باشلىقلىرىنىمۇ تۇرمىدىن بوشاتتى.

شېڭ شىسەي كېيىندىغان چاغدا ئۇرۇمچىنىڭ يۇقۇرىسىدىكى مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقان ياشلارنى، يەنە كۆپلىگەن كىشىلەرنى

لەرنى تۇرمىغا تاشلىغان ئىدى. بۇلارنىمۇ يۇقۇرقى كىشىلەر قاتاردا تۇرمىدىن بوشاتتى.

ۋۇجۇڭشىن: «كۆپلىگەن ئادەملەرنىڭ تۇرمىغا تاشلىنىشى، قىرغىنغا ئۇچرىشى، شېڭشىسەيگە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كۈر-سەتكەن يولىيورۇغىدىن بولغان ئىشلار، بۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭ خەلقى بەخت ـ سائادەتتە ھايات كۆچۈرىدۇ. پۈتكۈل شىنجاڭ خەلقى تېچ بولۇشى كېرەك.» دېگەن مەزمۇندا تەشۋىقات تارقاتتى. بۇ تەشۋىقاتنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، شىنجاڭنى تېچلاندۇرۇش تەشۋىقات ھەيئىتى قۇرۇلدى، ئالتاي قوزغۇلاڭچىلىرىغا تەشۋىق يۈرگۈزۈپ تېچلاندۇرۇش ئۈچۈن ئەلەن ۋاڭ باشلىق تەشۋىقات ئۆمىگى تەشكىل قىلدى. ئۆمەك تەركىۋىدە كۆكەنەي تەيجى، مۇقاش جاكە ئوغلى، قاناپىيە يۈسۈپبېكوف، شەمسى مەمى ئوغلى، بەدي، ئۆمىرقان، تاتاي تەيجى قاتارلىقلار بولدى. بۇلارغا يەنە 44 ـ يىلى جۇڭشۇن ئۇەنگە ئوقۇشقا كېلىپ قايتالماي قالغان قاجى نەبى (مەن)، زەنىبى، دەلىلقان (جانىمقاننىڭ ئوغلى)، جاقىپبېك قاتارلىق 18 ئادەمنى قوشتى. بۇ ئۆمەككە ئالتايغا ۋالى بولۇپ بەل-گىلەنگەن گاۋېيۇي، ئالتاي ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىغى لىخۇگيون ئورۇنباسار بولۇپ بەلگىلەندى. بۇلارنى يۇزگە يېتكەن ئەسكەر مۇھاپىزەت قىلىپ ئالتايغا ئېلىپ ماڭدى. بۇر-چىنگە كەلگەندىن كېيىن كۆكەنەي، بەدى باشلىق بىر قانچە ئادەملەر تەشۋىق ۋەرەقلىرىنى ئېلىپ قاباغا كەتتى. بۇنىڭدىكى بەقسەت، سوۋېت تەرەپكە كەتكەن ئەلگە يوشۇرۇنچە ئەۋەتىپ ئۇلارنى قايتۇرۇپ كېلىش ئىدى. بۇ چاغدا شورشاۋدا قالغان جەمئىيەتنىڭ ھاكىمى ناھىيىنى قوزغۇلاڭچىلارغا

تاشلاپ، بىر بۆلۈم ئەسكەرلىرىنىڭ ھەمايىسىدا ئالتايغا قاچتى. باشچىلىغىدىكى 120 نەپەر موڭغۇل ئەسكەرلەر تۇلتى ۋە باشقا
تەشۋىقات ئۆمىگى بولسا بۇرچىندا ئىدى. جەمئىيەتتىن قاچقانلار- جايلاردىكى چەت ياقىدا قالغان قازاقلارنى بۇلاپ ئادەملىرىنى
نى قوغلاپ كەلگەن قوزغۇلاڭچىلارنى ئۆزىمىزگە قارىتىش ئۈ- ئۆلتۈرۈپ يۈرەتتى. مەسىلەن: موڭغۇل ئەكسىيەتچىلىرى باشچى-
چۇن: «شېڭشىسەي ئۇرۇمچىدىن كەتتى. تۇرمىدىكى كىشىلەر لىغىدىكى ئەسكەرلەر تۇقتى پىشەن دىگەن دىخاننىڭ ئائى-
قويۇپ بېرىلدى. سوۋېت ھۆكۈمىتى شېڭشىسەينى قۇتقۇرتۇپ لىسىدىكى ئادەملەرنى تۇڭەل قىرىپ تاشلىغان، يەنە شېمىر-
ئادەملەرنى قاماتقان، شۇڭا سوۋېت ھۆكۈمىتى سىلەرگە ۋاپا شەك، ئەۋىتەن قاتارلىق يەرلەردە ئورۇنلاشقان بىر نەچچە ئائىلە-
قىلمايدۇ، قايتىپ كېلىڭلار» دىگەن مەزمۇندا تەشۋىق ۋەرەقلىرىنىڭ ئون نەچچە ئادىمىنى ئۆلتۈردى. ئالتاي شەھرىنىڭ يې-
نى يېزىپ ئەۋەتكەن بولساقمۇ، ئۇلار بۇ تەشۋىقىمىزغا پىسەنت قىلمىدىكى نوغايتى دىگەن يەردە ئولتۇرۇشلۇق توكىش دىگەن
قىلمىدى. دەل شۇ مەزگىلدە بۇرۇلتۇقاينىڭ ھاكىمى نۇرمۇھەممەت ئادەمنىڭ ئائىلىسىدىكى 5 نەپەر ئادەمنى پۈتۈنلەي بوغۇزلاپ
ھەت قوزغۇلاڭچىلارنىڭ ئالدىنقى سېپىدىكى مانات قاتارلىقلار تاشلىدى. شۇ سەۋەبتىن توكىشنىڭ تۇققانلىرى ئىنتىقام ئې-
بىلەن سۆزلىشىپ، ماناتنىڭ تەسلىم بولۇشنى خالايدىغانلىقىنى ئۇچۇن كېشىلىك دىگەن موڭغۇلنىڭ ئائىلىسىدىكى ئون
بوغرىسىدىكى خەۋەرنى تەشۋىقات ئۆمىگىگە يەتكۈزدى. ماناتنەنەچچە ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. بۇنى بانا قىلىپ موڭغۇل
قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۇن تەشۋىقات ئۆمىگى بۇرۇلتوقايغا باردىئەسكەرلەر نوغايتىدىكى 3 ئائىلىنىڭ 21 ئادىمىنى قىرىپ تاشلىدى.
بۇلار بېرىپ نۇرمۇھەممەت بىلەن شېتەي دىگەن ئىككى كىشى ئورۇس ئەسكەرلىرى بولسا بۇرچىن بىلەن ئالتاي ئارد-
ئەۋەتىپ سۆزلەشكەندىن كېيىن مانات 30 نەپەر قۇراللىق ئىلغىدىكى يولدا كېتىۋاتقان تۇرشكە، قىدىش، نۇرتازا قاتار-
دىمى بىلەن گومىنداڭغا تەسلىم بولۇپ قېچىپ كەلدى. لىق 20 نەچچە ئادەمنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. مۇنداق مەسالىلار
تەشۋىقات ئۆمىگى چىڭگىلدىكى ئوسمان، دەلىلقانلارغا ھايىتى كۆپ بولۇپ، تەشۋىقات ئۆمىگى ئالتايغا بارغاندىن
تەسلىم بولۇش توغرۇلۇق خەت يېزىپ، ئەنۋەر مەمى ئوغلىنىمەن، بىگۇنا خەلقنى ئۆلتۈرمەسلىكنى تاپىلاپ ئورۇس،
تاتاي ئالىم ئوغلى، قۇسەيىن قاتارلىق كىشىلەرنى ئەۋەتتى. موڭغۇل ئەسكەرلىرى ھەم شۇلار بىلەن بىرلىكتە خەلق ئەسكەرلىرى
ئۆزلىرى 4 ـ ئاينىڭ ئىچىدە ئالتايغا كەتتى. لېكىن ئوسمانىگەن نام بىلەن تەشكىللەنگەن 150 كىشىلىك خەنزۇ ئەسكەرلەردىن
دەلىلقانلار تەشۋىقات ئۆمىگى ئەۋەتكەن بۇ كىشىلەرنى ئۆزلىرىغا مانات باشلىقلىغىدا 80 دىن ئوشۇق قازاق ئەسكەرلىرى
رىگە قارىتىۋالدى. باش تارتقان ئەنۋەرنى تۇتۇپ موڭغۇلىيەشكىللىدى. بۇنىڭغا سىياسى رەھبەر قىلىپ كاكىم ئۆمىربا-
ئىلىپ كېتىپ قامىتىپ قويدى. مغنى بەلگىلىدى. 5 ـ ئاينىڭ ئىچىدە تەشۋىقات ئۆمىگى شەم-
گومىنداڭنىڭ تەشۋىقات ئۆمىگى ئالتاي شەھرىگە كىلى مەمى ئوغلىنىڭ يېتەكچىلىگىدە (مەنمۇ بار) بىر نەچچە
مەستىن بۇرۇن 1944 ـ يىلى ئاق ئورۇسلاردىن (كازاك) تەشكىللەنگەن ئادەمنى كۆكتوقاي خەلقىنىڭ ئارىسىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىپ
كىللەنگەن 150 ئەسكەر بىلەن بۇربىجاپ دىگەن موڭغۇزغۇلاڭچىلارنى تارقىتىۋېتىش ئۈچۇن ئەۋەتتى. مانات باش-

چىلىغىدىكى 80 ئەسكەر بۇلارنى مۇھاپىزەت قىلىپ بىللە ماڭدى. بۇلار ئېرتىش دەريا سىدىن ئۆتۈشكە باشلىغاندا قۇسايىن باشچىلىغىدىكى 500 گە يېقىن قۇراللىق قوزغۇلاڭچىلار يول توساپ ئوق چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تەشۋىقاتچىلارنىڭ ئۇزۇق - تۇلۇك نەرسە - كېرەكلىرىنى ئولجا قىلىپ ئۆزلىرىنى ئالتايغا قوغلۇۋەتتى. شۇ پۇرسەتتە كاكىم ئۆمەربايىف قېچىپ كېتىپ قوزغۇلاڭچىلارغا قوشۇلۇۋالدى. 45 - يىلغا كەلگەندە قوزغۇلاڭچىلار دەللىقانىنىڭ قۇماندانلىغىدا يازبويى ئالتاي شەھرىگە 4 قېتىم قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. شەھەرنىڭ مۇھىم جايلىرىنى توپقا تۇتۇپ، مىنا ئاتتى. 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئىلى - تارباغاتايدىن يارەمگە كەلگەن قوزغۇلاڭچىلار (مىللى ئارمىيە) قابا - بۇرچىن ناھىيىلىرىنى ئازات قىلىپ ئالتايلىق قوزغۇلاڭچىلار بىلەن بىرلىشىپ شەھەرنى قاتتىق مۇھاسىرىگە ئالدى. شەھەردە بولسا، گومىنداڭ ساقچىلىرى ئەسكەرلىرى خەلقنى يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا ھالدا بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا، خالىغانچە ئادەم ئۆلتۈرۈشكە باشلىدى. قوزغۇلاڭچىلارغا ھېسداشلىغى بار دەپ گۇمان قىلىنغان كىشىلەرنى كېچە - كۈندۈزلەپ قولغا ئېلىشقا باشلىدى. شەھەردە تۇرۇۋاتقان خەۋپ ئىچىدە قالغانلىقتىن تەھدىت ئاستىدا قالغان كىشىلەرمۇ يوشۇرۇنۇشقا، شەھەردىن چىقىپ كېتىشكە باشلىدى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئىچىدە گومىنداڭ ساقچى دائىرىلىرى ئالتاي يەرلىك خەلقى ئىچىدىكى خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان خەلقپەرۋەر قاسىم بەختىيار (ئۇيغۇر) دىگەن كىشىنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ھەسسىيالىغۇلاڭچىلارغا قۇراللىرىنى تاپشۇرۇپ تەسلىم بولدى. پەقەت دەي تۇەنجاڭ دىگەن ئۆزىگە قاراشلىق 300 چە ئەسكەر بىلەن قېچىپ قۇتۇلدى.

گەچكە بىركېچىسىلا چوڭ ئوغلىنى ئېلىپ يوشۇرۇن ھالدا شەھەردىن چىقىپ كەتكەنلىگىدىن خەۋەر تاپقان گومىنداڭنىڭ ساقچى دائىرىلىرى يېرىم كېچىدە ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇنىڭ ئۆيىگە باستۇرۇپ كىرىپ، بىگۇناھ ئايالىنى قاتتىق سوراققا تارتىپ ھېچنىمە چىقىرالماي ئېتىپ تاشلىغان. كىچىك ئوغلىنىڭ قارنىنى يېرىپ تاشلاپ، 8 ياشلىق قىزنى نەيزە سانجىپ ئۆلتۈرگەن. بويى يېتىپ قالغان قىزنى ئىنسان قېلىپىدىن چىققان ئۇسۇللار بىلەن ئېسىپ قويۇپ، ۋەھشىلەرچە زورلۇق قىلىپ ئاندىن ئېتىپ تاشلاپ، ئۆيدە بار قولغا چىققىدەك نەرسىلەرنى بۇلاپ چىقىپ كەتكەن. مۇشۇنداق شارائىتتا ئالتايدا تۇرۇش خەۋپلىك بولۇپ قالغانلىغىنى سەزگەن ۋە تەشۋىقاتچىلىغىدىن ھېچقانداق نەتىجە چىقماسلىققا كۆزى يەتكەن گومىنداڭچى جانسىقان، شەمسى، ئەلەن ژاڭ قاتارلىقلارمۇ جانلىرىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئۇرۇمچىگە قاچتى. ئەلەن بىلەن جانسىقان ئايرۇپلاندا كەتكەنلىكتىن قۇتۇلۇپ كەتتى. ماشىنا بىلەن قاچقان شەمسى دۆربىلجىن ناھىيىسىگە بارغاندا قوزغۇلاڭچىلارنىڭ قولىغا چۈشتى.

ئالتاي شەھرى قورشاۋىغا ئېلىنىپ زەربىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن گومىنداڭ ئەسكەرلىرى موڭغۇلىيە چېگرىسىغا قاچتى. بۇلار چېگرىدىكى ئورمىگەيتى داۋىنىغا بارغاندا موڭغۇلىيە ھەربىلىرىنىڭ قارشىلىغىغا ئۇچراپ، نەتىجىدە ۋەن سەنجاڭ، كاۋۇپىيۇيلەرنىڭ باشچىلىغىدىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرى قوزغۇلاڭچىلارغا قۇراللىرىنى تاپشۇرۇپ تەسلىم بولدى. پەقەت

9 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ئالتاي ئـازات بولـدى، دەلىلقان سۈگۈربايىق ھەربى باشلىق، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يـاردەمـگە كەلگەن ئارىپباي ئۇلايەتلىك مەمۇرى ئىدارىغا ۋاقىتـلـىـق ئورۇنباسار باشلىق بولۇپ بەلگىلەندى. 10 ـ ئايدا ئىـلـىـدىـن خەلقنىڭ قولىدىكى قۇرال ـ ياراقلارنى يـىغىۋېلىش تـوغـرۇلۇق ئۇلايەتلىك مەمۇرى مەھكىمە نامىدىن بۇيرۇق چىقاردى. يـەنە مەجلىس ئاچماقچى بولۇپ، سوۋېت ئـادەملىرىدىن دوسكېنۇۋ دېگەن كىشىنى ئوسمانىنى مەجلىسكە چـاقـىرىپ كـېـلـىـشـكە ئەۋەتتى. دوسكېنوۋ كېتىۋاتقان يولىدا خەلق قوللىدىكى مىلتىق- لارنى يىققاچ ماڭدى، بۇ چاغدا ئوسماننىڭ مـەسـلـىھەتچىسى موڭغۇلىيىلىك قالقاباي دېگەن كىشى ئىدى. دوسكېنوۋ بـارغاندىن كېيىن ئوسمان يىغىۋالغان مىلتىقلارنى يېڭىۋاشتىن خـەـلق قولىغا تارقىتىپ بەردى ھەم خەلق قـوللىدىكى مـىـلـتىـقـلار يىغىۋېلىنمىسۇن، ئەلىخان تۆرىلەر ئالتايدىن قـايـتىپ كـەـتسۇن دەپ سالام ئېيتىپ، دوسكېنوۋنى قـايـتـۇرۇۋەتتى. دوسكېنـوۋ يـېـنـىـپ كـەـلـگـەـنـدـىـن كـېـيـىـن ئـەـلـىـخـان تـۆـرە ئۇلايەتلىك باج ئىدا- ئىلىغا قايتتى، ئوسمان 10 ـ ئاينىڭ ئىچىدە ئالتايغا كەلدى. رەسمىنىڭ باشلىغى لاتىپلارنى ۋەكىل قىلىپ غـۇلجىغا ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئوسمان ئالتاينىڭ ۋالىلىغا، دەلىلقان سۈگۈر. نەزەر، قـاپاس، سۇلايمانلارنىڭ ئۇرۇمچى بىلـەن تىل بىرىكـ بايىق بىلەن شەمسى مەمى ئوغلى مۇئاۋىنلىققا، يەنە دەلىلقان ئۇيغۇر باغلىغانلىغىنى تـوسۇش ئـۈچـۈن خىزمـەـت ھەربى باشلىق بولۇپ بەلگىلەندى.

سايلامدا: قابانىڭ ھاكىملىغىغا كۆكۈنەي تەيجى، كۆكتو. بۇيرۇدى. بىز بارغاندىن كېيىن ئۇلار: «رەخ، چـاي قاتارلىق- قايغا ۋاختى تەيجى، چىڭگىلگە كۆكسېگەن، بۇرچىنغا ئەغـزىلارنى ئالغىنىمىز راس، ئەمما بىز ئۇلارنى ئالداپ ئېلىۋاتىمىز، قارا ئوسپان ئوغلى، جىمىنەيگە ماقات قابىل تەيجى ئـوغـلـى گومىنداڭغا ئۆتەيلى دېگـەـن نىيىتىمىز يوق» دېـدى. شۇنىڭ قاتارلىقلار بەلگىلەندى، شۇ قاتاردا ئۇلايەتـلـىك تـەشۋىقـاتبىلەن ئۇلار گومىنداڭ بىلەن قايتا مـۇناسىۋەت قىلـمـاسلىققا بۆلۈم باشلىقلىغىغا مەن بولدۇم. ئۇلايەتلىك سوت باشلىقلىغىۋەدە بەردى.

غا كۆكسېگەن بىي، ئۇلايەتلىك گېزىتخانا باشلىقلىغىغا مۇقاش جەكە ئوغلى بەلگىلەندى. مۇشۇ مەجلىستە بۇرۇنقـى ئىشلاردا ئۇلگەن ئادەم، تالانغان مال ـ مۇلۇك سۇرۇشتۇرۇلمىسۇن، دېگەن قارار چىقىرىلدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ئازات بولۇشى بىلـەنلا 9 ـ ئايدا قولغا ئېلىنغان قـولىدىـن قـان تېمـپ تـۇرغـان ئۇرۇش جىنايـەتچـىلىرى بـۇربىجـاپ، مـانـاتـلار تـۇرمـىدىن بوشۇتۇلدى.

1946 ـ يىلنىڭ بېشىدا ئەلەن ۋاڭ، جانىمقانلار يوشۇ- رۇنچە ئادەم ئەۋەتىپ تەشۋىق قىلىش تۈپەيلىدىـن كۆكتوقـاي ناھىيىسىدىن سۇلايمان، قاپاس، چىڭگىل ناھىيىسىدىـن نەزىـر تەيجىلەر ئۇرۇمچىدىن يوشۇرۇنچە ئەۋەتىلگەن رەخ، چاي قاتار- لىقلارنى قوبۇل قىلىپ ئالدى، يەنە يوشۇرۇن ھەركەت يۈرگۈ- زۈپ ئەلنى بۇزۇشقا كىرىشتى.

بۇ چاغدا ئۇلايەتلىك مەمۇرى ئىدارە ھاكىمىيەت، مالىيە تۈزۈملىرىنى رەتلەپ ئىلى بىلەن بىرلىكتـە ئىش بـاشقۇرۇش مەسلىسىنى سۆزلىشىپ كېلىش ئۈچۈن مۇئاۋىن ۋالـى شەمسى، ئۇلايەتلىك بـانـكىسىنىڭ مۇدىرى بەدى، ئۇلايـەتلىك باج ئىدا- رىسىنىڭ باشلىغى لاتىپلارنى ۋەكىل قىلىپ غـۇلجىغا ئەۋەتتى. ئىشلەشكە مېنى ۋە ئۇلايەتلىك سوتىنىڭ باشلىغى ئەدىلقـانـنـى

46 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئوسمان: «سالامەتلىگىم ياخشى ئەمەس، يايلاققا چىقىپ دەم ئالسەن» دىگەن بانا بىلەن كۆكتوقايىنىڭ ئارال يايلاۋىغا كەتتى. چىگگىلدىكى كۆكسېگەن ئۆكسىرەي، نەزىر تەيجىلەر باشچىلىغىدىكى پۇخرالار ھۆكۈمەتكە ئوت ئوچى بېجىنى تاپشۇرۇشتىن باش تارتتى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئەمىر ـ پەرمانلىرىغا بوي سۇنمىدى. بولۇپمۇ كۆكتوقاي، چىگگىل ئەللىرىنىڭ باشقا ئايماقلارغا بېرىپ بۇلاڭچىلىق قىلىشلىرى توختىمىدى. مەسىلەن: چىگگىلدىن سېرىكباي باشچىلىغىدىكى بۇلاڭچىلار بارىكۆل، موريلاردىن 80 يىلقا بۇلاپ كەتتى. كۆكتوقايدىن شەرى زەڭگى گۈچۈڭ ـ مورى قاتارلىق يەرلەردىن 100 دىن ئارتۇق يىلقىنى بۇلاپ كەتتى.

ئوسمان ئەل ئىچىدە تۈرۈپ ۋىلايەت بويىچە ئەل باشلىرى، نوپۇزلۇق كىشىلەر بىلەن باش قوشۇپ مەجلىس ئاچىپ، دەپ مۇئاۋىن ۋالى شەمسى بىلەن ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىغى ئۇۋاتقانىنى چىگگىلگە ئۇقتۇرۇش قىلماقچى بولدى. غەربى 5 ناھىيىگە دەلىلقان ئارقىلىق خەۋەر قىلىدى. باشلىقلار كۆكتوقايىنىڭ قۇۋ ئۆي دىگەن يېرىگە يىغىلدى. دەل مۇشۇ چاغدا كۆكتوقايغا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاغ ـ كان ئىنژېنىرلىرى كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئوسمان ئۇلارغا نىسبەتەن غەيرى نىيەتتە بولۇپ، ئىنژېنىرلارنىڭ ۋىلايەتكە ياكى مائارىپ ئىدارىسىگە قارايدىكى ئاتلىق پولكىنى چاقىرىپ كېلىپ ئىنژېنىرلارنى ھەر خەۋەر قىلماستىن كېلىش ھەققى يوق. يېرىمسىزگە كىرگۈزمەيمىز» دىدى. بۇ گەپنى ئەسەن دەلىلەر ئۇلارنى قۇراللىق كۈچ بىلەن ھەيدەپ چىقىرىش كېرەك، دىدى. قانغا ئېيتىپ قويۇپتۇ، نەتىجىدە دەلىلقان ئىككىمىز پولكنىڭ لېكىن ئوسماننىڭ بۇ پىكرىگە دەلىلقان باشچىلىغىدىكى كىشىلەر ئىككىمىز پولكنىڭ قوشۇلمىدى. ئۇلار: سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە موڭغۇلىيە بىز بىلەن ئىتتىپاقداش دوست، نۇرغۇنلىغان ياردەم كۆرسەتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارغا قۇرال ئىشلەتمەي، ئاۋال سۆزلىشىپ كۆرۈش مۇۋاپىق بولىدۇ، دىدى. شۇنىڭ بىلەن ئوسمان: ئىنژېنىرلارنىڭ كېلىشى، دەلىلقان بىلەن ئۇۋاتقانىنىڭ مەخپى كېلىشىم قىلىشى بىلەن بولغان، دەپ قارىدى. ئاخىرىدا ئىنژېنىرلار بىلەن سۆزلىشىپ بېقىش ئۈچۈن مەن، ئەدىلقان بەي، لاتىف، قۇرمان قاتارلىق بىر نەچچە ئادەم باردۇق. سۆزلەشكەندىن كېيىن ئۇلار: «بىز كان قېزىش ئۈچۈن بۇيرۇق بىلەن كەلدۇق، بىز پەقەت بۇيرۇقنى ئورۇندايدىغان كىشىلەرمىز. سىزلەر بۇ مەسىلىنى كونسۇل بىلەن سۆزلىشىپ بىر تەرەپ قىلىڭلار» دەپ جاۋاپ بەردى.

بىز بۇ جاۋاپنى ئەكەلگەندىن كېيىن ئوسمان، دەلىلقان بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سارسۇمبىدىكى كونسۇلىغا شەرى، ئەسەن قاتارلىق كىشىلەرنى ئەۋەتتى. بۇنىڭ ئۈستىگە ئوسمان مەجلىسكە كەلگەنلەرنى قۇراللىق كۈچ بىلەن توساپ قايتۇرماي قويدى. شەرى، ئەسەنلەر كونسۇلغا بېرىپ سۆزلەشكەندىن كېيىن، كونسۇل ئۇلارغا: «بۇ مەسىلە توغرىلىق ئۆزەم بېرىپ ئوسمان بىلەن سۆزلىشىمەن» دەپ قايتۇرۇپتۇ. ئۇلار قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئوسمان: «كونسۇلنىڭ مۇنداق دېمىشى، مەسىلىنى ئارقىغا سوزۇپ جاۋاپ بەرمىگەنلىك، ئىالـ ئايدىكى ئاتلىق پولكنى چاقىرىپ كېلىپ ئىنژېنىرلارنى ھەربى كۈچ بىلەن قايتۇرىمەن» دىدى. بۇ گەپنى ئەسەن دەلىلەر قېتىپ قويۇپتۇ، نەتىجىدە دەلىلقان ئىككىمىز پولكنىڭ باشلىغى ئەيتكەن، ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ تەستىنبىاي ھەم پاتىخانلارغا خەت يېزىپ ناسىپ

دىگەن ئادەمنى يوشۇرۇنچە ئەۋەتتۇق. بۇ خەتتىكى سۆز
«ئوسمان بۇزۇلدى، بىزنىڭ ناممىزدا خەت يازغان تەقدىردە
مۇ، سارسۇمبىدىكى ئاتلىق پولكنى قوزغىماڭلار» دىگەن سۆز
ئىدى. بۇ خەت ئەۋەتىلگەندىن كېيىن دەللىقانىنىڭ پىكرى
بويىچە ئوسمان بىلەن دەللىقانىنى ياراشتۇرۇش توغرۇلۇق
مەن، سالىق، ئادىلقان، لاتىپ قاتارلىق بىر نەچچەيلەن ئارىغا
چۈشۈپ، ئوسمانغا تۆۋەندىكىچە تەكلىپ بەردۇق: «بىز گومىن
داڭغا قارشى تۇرۇشتا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىۋاستە ياردىمىگە
يۆلۈنۈپ غەلىبە قىلدۇق. ئەمدى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن قو
رالىق توقۇنۇشۇپ قالساق، ئازغىنە ئالتاي خەلقىنىڭ جان
بېقىشى مۇمكىن ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن دەللىقان
ئىككىمىزلەر ئىتتىپاق بولۇپ مەجلىسكە كەلگەن خەلقنى
قايتۇرۇڭلار، كونسۇل بىلەن دەللىقان بېرىپ سۆزلەشسۇن،
دىدۇق، شۇنىڭ بىلەن، ئوسمان بىلەن دەللىقان بىكىر بىرلە
گىگە كېلىپ مەجلىستىكىلەر تارقاشتى. كونسۇلنىڭ جاۋابىنى
ئېلىش ئۈچۈن، دەللىقان، شەمسى، لاتىپ، ئەدىلقان، يەنە مە
سارسۇمبىگە ئاتلاندۇق. بىز كېلىپ كونسۇل بىلەن كۆرۈشكە
نىمىزدە، كونسۇل: كان تۇغرۇلۇق ئوسمان بىلەن ئاغزاكى
سۆزلىشىشىنىڭ لازىملىغىنى ئېيتىپ، كۆپ كېچىكمەستىن ئۆزىنىڭ
باردىغانلىغىنى ئۇقتۇرۇش ئۈچۈن ئەدىلقانىنى ئوسمانغا ئەۋەتتى.

كونسۇل ئوسمانىنىڭ قېشىغا بارغاندىن كېيىن ئوسما
كونسۇلغا توغلۇق قىلىپ جاۋاپ بەرمەي قايتۇرۇۋەتتى. كونسۇ
قايتىپ كېتىش بىلەنلا ئوسمان ئۇرۇمچىدىكى گومىنداڭ ھۆكۈ
مىتىگە ئادەم ئەۋەتىپ، گومىنداڭغا سېتىلدى. كېيىن گېنېر
ئىسھاقبەك ئۆزى كېلىپ ئوسمانغا نەسىھەت قىلدى.

ئوسمان ئەكسىيەتچىلىك مەيدانىدىن يانمىدى، شۇنىڭ بىلەن
ئالتاينىڭ تۆۋەنكى بەش ناھىيىسىگە قارىتا ئۇزلۇكسىز بۇلاڭ
چىلىق ھەرىكىتىنى يۈرگۈزدى.

46 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا ئوسمان گومىنداڭدىن ئۇرغۇن
قورال ـ جابدۇق ئالدى ۋە بۇرۇلتوقاي ناھىيىسىگە ھۇجۇم
قىلىپ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنى بېسىۋالدى. بۇنىڭغا قارشى ئال
تايدىكى ئاتلىق پولك كېلىپ بۇ باندىتلارنى قوغلىدى. شۇنـ
داق قىلىپ شۇ يىلى قىشچە ئۇزلۇكسىز سوقۇش بولۇپ،
ئاخىرى 1947 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئوسمان كۆكتوقايدىن 150 ئۆيـ
لۈك 700 ئادەمى بىلەن بەيتىك تېغىغا چىكىنىپ چىقتى. شۇ
يىلى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تۇركىستان نوغايباي ئوغلىنىڭ
باشچىلىغىدا بىر بۆلۈم ئەكسىلئىنقىلاۋى تەشۋىقات گۇرۇپپىسى
تەشكىللەپ تارباغاتاي ئارقىلىق ئالتايغا بېرىشقا يولغا سالدى.
بۇ گۇرۇپپا دۆربىلجىنگە كېلىپ ئەكسىيەتچى تەشۋىقات تار
قاتقانلىغى ئۈچۈن تۇركىستان دۆربىلجىن خەلقى تەرىپىدىن ئۆل
تۈرۈلدى. تۇركىستانىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈش ۋەقەسى بىلەن ئۆكسى
گەن 3 ۋىلايەتكە قارشىلىق بىلدۈرۈپ 100 ئۆيلۈك ئادەم
بىلەن ئوسمانغا بېرىپ قوشۇلدى. بۇلار بەيتىككە كېتىۋاتقان
يولدا يۇسۇپجان پولكوۋنىك ياشچىلىغىدىكى 3 ۋىلايەت ئەسـ
كەرلىرى بىلەن سوقۇشتى، بۇ سوقۇشتا 3 ۋىلايەت ئەسكەرلىرى
ھەلۈپ بولۇپ، يۇسۇپجان پولكوۋنىك ئەسىرگە چۈشتى، ئىككى
ياشىنىدىكى 60 ئەسكەر تۇغقەل ئوقتا تۇتۇلۇپ كۆيدۈرۈۋېتىلدى،
يۇسۇپجاننى تۇتۇپ ئوسمانغا تىرىك ئاپارغاندىن كېيىن ئېتىۋەتتى.

شۇ قاتاردا لاتىپ بېرىپ چىڭگىلدىن 400 ئۆينى كۆچۈـ
رۈپ كېلىپ ئوسمانىنىڭ ئادەملىرىنى كۆپەيتتى. بۇ 400 ئۆيـ

لۇكنىڭ ئۇششاق مال - ۋارانلىرى 3 ۋىلايەت ئەسكەرلىرىنىڭ قولى
دا قېلىپ پەقەت چوڭ مالىلىرى بىلەن باردى.

چېگىگىل ئېلى بەيتىكتىكى ياندىت ئوسمانغا بېرىپ قو
شۇلغاندىن كېيىن گومىنداڭدىن كۆپلەپ قۇرال ئېلىپ، مىڭدەك
قۇراللىق ئادەم تەشكىللەپ، ئوسمانىنىڭ ئۇكىسى ياندىت قاپ
پاس، قۇرمانلار باشچىلىغىدىكى ياندىتلار بىلەن 8 - ئايدا ئال
تايغا ھۇجۇم قىلدى. بۇ چاغدا ئىبراھىمباي تۇەنجاڭ قارمىغ
دىكى 3 ۋىلايەتنىڭ بىر پولك ئەسكىرى كۆكتوقايدا بولۇپ
بۇلارنىڭ كۆكتوقايدا «توي ئويناپ، بەھۇزۇر ياتقان» ۋاقتىدىن
پايدىلىنىپ، ياندىتلار كۆكتوقاينى بېسىۋالدى، ئىبراھىمباي
نىڭ قول ئاستىدىكى ئورۇس ئەسكەرلەر ياندىتلارغا تەسلىم
بولۇپ كەتتى، قالغان قىسىملىرى موڭغۇلىيىگە قېچىپ ئۆتۈپ
كەتتى. ياندىتلار، كۆكتوقاينى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئۇزلۇكسىز
ھالدا ئالتايغا ھۇجۇم قىلىپ، 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئالتايغا
بېسىپ كىردى. گېنېرال دەلىلىقان ئەسكەرلىرى بىلەن تارباغا
تايغا چېكىندى.

ياندىتلار ئالتاينى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئالتاينىڭ ھە
مە ناھىيىلىرىدە زورلۇق - زومبۇلۇق يۈرگۈزۈپ خەلقنىڭ مال
مۈلكىنى بۇلاپ - تالىدى. ئالتاي خەلقى قاتتىق ۋەيرانچىلىق
قالدى. بۇ ئارىلىقتا گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ب ۇيرۇغى بىلە
لاتىپ ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىلىغىغا بەلگىلىنىپ كە
دى. لاتىپ كېلىپ بىر ئايدىن كېيىن، يەنى 10 - ئاينا
باشلىرىدا گېنېرال دەلىلىقان تارباغاتايدىن 3 پولك ئەسكە
بىلەن كېلىپ ئالتاينى ياندىتلارنىڭ قولىدىن ئازات قىلدى. ب
دىتلار كۆكتوقاي، چېگىگىل ئېلىنىڭ ھەممىسىنى، بۇرۇلتوقاي ئې

نىڭ بىر بۆلۈمىنى ئەگەشتۇرۇپ، ئۇرۇمچى ۋىلايىتى، گۇچۇڭ،
مورى ناھىيىلىرىگە قېچىپ كۆچۈپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن كۆك
توقاي، چېگىگىل ناھىيىلىرىنىڭ كۆپ يېرىدە خەلق يوق بوش
قالدى، غەرپ تەرەپتىكى 4 ناھىيە بىلەن بۇرۇلتوقاينىڭ بىر
بۆلۈم خەلقى ياندىتلارغا ئەگەشمەي ئۆز يېرىلىرىدە قالدى.
شۇندىن كېيىن ئوسمان ياندىتلىرى ئالتايغا قايتىدىن ھۇجۇم
قىلالمىدى. ئۇلارغا ئەگىشىپ ماكانلىرىدىن ئايرىلغان كۆكتوقاي،
چېگىگىل، بۇرۇلتوقاي ئەللىرى بولسا، شىنجاڭ ئازات بولۇپ
ئۇلۇغ جۇڭگو گۈڭچەندائى كەلگەندىن كېيىن ئۆز ماكانلىرىغا
كۆچۈپ بېرىپ ئورۇنلاشتى.

ئەزگۈچىلەرگە، مۇستەبىت گومىنداڭ ھوكۈمىتىنىڭ زور-
لۇق - زومىگەرلىگىگە قارشى ئالتاي خەلقىنىڭ ئادالەتلىك
كۈرىشى يۇقۇرىدا بايان قىلىنغاندەك جاپالىق دەۋرنى بېشىدىن
كۆچۈرسىمۇ، جۇڭگو گۈڭچەندائى ۋە ئۇلۇغ داھىمىز ماۋجۇشى
نىڭ دانا رەھبەرلىگى بولمىغانلىقتىن خەلق ئىنقىلاۋىنىڭ
مەۋلىرى ئوخشاشلا بىر ئوچۇم فېئودال زومىگەرلەرنىڭ قولىغا
چۈشۈپ كېتىپ تۇردى، ئالتاي خەلقى زۇلۇمدىن قۇتۇلمىدى،
خەلق ئىچىدە يوقسۇللۇق، كەمبەغەللىك ئەھۋال يەنە ئەۋجلىق
دەكلا ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئېغىر دەرىجىدە ساقلىنىپ قالىۋەردى.
ئوسمانىنىڭ ئىلگىرى «مىللەت بايرىغىنى» كۆتۈرۈپ گومىنداڭ
غا قارشى چىقىشى، ئاخىرىدا گومىنداڭ بىلەن بىرلىشىپ
خەلقنى قىرغىن قىلىشى، ئادەملەرنىڭ مىللى مەقسەتتە ئەمەس،
سىنىپىي پەرقتە بىرلىشىدىغانلىغىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بەردى.
بۇنىڭدىن چىقىدىغان خۇلاسە: ئوخشاشمىغان مىللەتلەرنىڭ
ئەزگۈچىلىرى بىر ئائىلە ئادەملىرى، ئۇلا ھەر مىللەت ئىزىلـ

گەن ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئورتاق دۈشمىنى. ئۇخشاشمىغان مىللەتلەردىن كېلىپ چىققان ئىزىلگەن ئەمگەكچىلەر بىر ئائىلە كىشىلىرى، ئۇلار تارىخنى قۇرغۇچىلاردۇر.

قاجىنەبى

يۇقارقىلار مېنىڭ بىۋاستە ۋە ۋاستىلىق كۆرگەن-ئاڭلىغانلىرىم بولۇپ، يېزىش جەھەتتە بىلىم سەۋىيەمنىڭ چەكلىك بولغانلىقىدىن بەزى كەمچىلىكلەردىن خالى بولالماسلىغى تۇرغان گەپ. شۇڭلاشقا كىتابخانلارنىڭ تۈزىتىش پىكىرلىرى بېرىشىنى سەمىمى سورايمەن.

قاجىنەبى ۋەلىيوف

1965 - يىلى 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى.

ئاتۇش ناھىيە ئېكىساق كەنتىدە يېقىنقى زامان پەننى مائارىپىنىڭ دۇنياغا كېلىشى

ئىبراھىم نىياز

19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ ئاتۇش ناھىيە ئېكىساق كەنتىدە ئىلگىرىكى دىنى مەكتەپلەر ئىسلاھ قىلىنىپ، دىنى بىلەن پەن قوشۇپ ئوقۇتۇلىدىغان يېڭىچە مەكتەپلەر قۇرۇلۇپ، زامانىنىڭ تەلىۋىگە بىر قەدەر ئويغۇنلىشىدىغان كۆپلىگەن زىيالىلار يېتىشتۈرۈپ چىقىلدى.

نوقۇل دىنى ئىلىم ئوقۇتۇلىدىغان مەدرىسلەردە پەننى بىلىملەرنىڭ قوشۇلۇپ ئوقۇتۇلىشى شۇ زامانغا نىسبەتەن ئېيتقاندا زور تەرەققىيات ۋە ئىسلاھات بولۇپ ھىساپلىناتتى. بۇ خىل مەكتەپ دەسلەپتە قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە قۇرۇلدى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا ھۆكۈمران دائىرىلەر بىلەن يەرلىك مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ توسقۇنلۇق قىلىشى تۈپەيلىدىن بۇ مەكتەپ ئاتۇش ئېكىساق كەنتىگە يۆتكەپ كېتىلدى. لېكىن بۇ ۋاقتىتىكى پەننى مەكتەپلەر مەدرىسلەرنىڭ دائىرىسىدىن ھالقىپ چىقىپ كېتەلمەيتتى. بۇ ئەھۋال دەۋر تەلىۋىنىڭ ئېھتىياجىدىن چىقالمايتتى. شۇ سەۋەپتىن 1883 - يىلى ئېكىساق كەنتىدە

هۇسەيىن مۇسابايوپ، باۋۇدۇن مۇسابايوپ ئاكا - ئۇكا ئىككۈيـ
لەننىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئۈچ سىنىپلىق مەخسۇس پەننى مەكـ
تەپ قۇرۇلدى. بۇ مەكتەپكە ئىلگىرى قەشقەر خانـلىق مەدرـ
سە ۋە باشقا جايلاردا ئىلىم تەھسىل قىلغان كېرىمـاخۇن قاتار-
لىق كىشىلەر ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىندى. كېيىنچە مـەكـ
تەپ تەرەققىياتىدا بۇ كىشىلەرنىڭ بىلىم جەھەتتىكى يېتەرسىزلىگى
ھىس قىلىنىپ چەتئەلگە ئوقۇغۇچى چىقىرىش قارارىغا كەلدى.
1885 - يىلى كېرىمـاخۇن قاتـارلىق 7 نـەپـەر كىشى قـازان
پېداگوگ (دارىلمۇئەللىمىن) مەكتىۋىگە ئـوقـۇشقا ئـەۋەتىلدى.
ئۇلار 3 يىل ئوقۇپ 1888 - يىلى ۋەتـەنـگە قـايتىپ كېلىپ
ئېكىسالقتىكى مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. ئۇلار قايتىپ كەلـ
گەندە بۇ مەكتەپ تەرەققى قىلىپ 5 سىنىپلىق مۇنتىزىم مەكـ
تەپ بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇلار قـايتىپ كەلـگەندىن كېيىن
مەكتەپ ۋە ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرى تېخىمۇ تەرەققى قىلىپ
سىنىپ سانى 8 گە يەتكەن ئىدى. بۇ مەكتەپتە ئىككى ئاتۇش
(ئاستىن ئاتۇش - ئۈستۈن ئاتۇش)، قەشقەر ۋە باشقا ۋىلايەت
ناھىيىلەردىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلار پاتاقتا يېتىپ ئـوقـۇيتتى.
بۇ مەكتەپ شۇ چاغلاردا قازان، ئىستامبۇل قاتارلىق جايلاردىكـ
مەكتەپلەردە تەسىس قىلىنغان كەسىپلەردىن پايـدىـلىنىپ تىل
ئەدەبىيات، ھىساپ، تـارىخ، جۇغراپىيە، تـەبىئەت، تـەنتەربىيە
غەزەل، رەسىم، رۇس تىلى، ئەرەپ، پارىس تىلى، كېيىنچە خەنـ
تىلى قاتارلىقلاردىن دەرس ئۆيۈشتۈردى.

1892 - يىلىغا كەلگەندە چەتكە ئـوقـۇغـۇچى چىقىرىـ
تېخىمۇ كېڭەيدى. باۋۇدۇن مۇسابايوپ بۇ ئىشقا ئۆزى بىۋاسـ
قول سېلىپ، ياش تالانتلىق كىشىلەرنى تاللاپ ئۇلارنىڭ پ

تۇن تەمىنات - خىراجەتلىرىنى ئـۆزى چىقـاردى. شۇ يىلـدىن
باشلاپ رۇسىيە، تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە چىقىرىلغان ئوقۇـ
غۇچىلارنىڭ سانى 50 دىن ئاشقان ئىدى. چەتكە ئوقۇشقا كەتـ
كەنلەر قايتىپ كەلگىچە ئوقۇتقۇچىغا بولغان ئېھتىياجنى نەزەر-
دە تۇتۇپ باۋۇدۇنباي ئـۆز نـامىدىن تۈركىيىلىك ئىبابـەكرى
ئەپەندى، ئەھمەت كامال، ئابدۇراھمان ئەپەنـدى، مـۇكـەررەم
قاتارلىقلارنى تەكلىپ قىلىپ كېلىپ ئېكىساق مەكتىۋىگە ئوقۇتـ
قۇچى قىلىپ تەيىنلىدى. بۇ كىشىلەر كەلگەندىن كېيىن مەكـ
تەپنىڭ ئوقۇتۇش تۈزۈمى يەنىمۇ مۇكەممەللەشتى.

ئىبابەكرى ئەپەنـدى ئـاتـۇشقا 1897 - يـىـلى كېلـىپ
1905 - يىلى قايتىپ كەتتى. 1907 - يىلىغا كەلگەندە باۋۇدۇن
مۇسابايوپنىڭ تەكلىۋىگە ئاساسەن ئەھمەت كامـال قاتارلىقـلار
ئېكىساقتا بىر سىنىپلىق (40 ئوقۇغۇچى ئوقۇيدىغان) دارىلمۇئەلـ
لىمىن سىنىپى ئاچتى. مەكتەپنىڭ مۇددىتى 3 يىل بـولـۇپ،
ئوقۇش پۈتتۈرگۈچىلەر ھەر قايسى جايلاردىكى خەلق باشقۇرۇشىدا
ئىچىلغان يېڭى مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچىلىققا تـەقسىم قىلىناتتى.
مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئەرلەرگە «ئەپەندى»، ئاياللارغا «موللاچام»
دەپ ئۇنـۋان بېرەتتى.

ئېكىساقتا قۇرۇلغان تۇنجى مەكتەپتە چوكـانـلار بىلـەن
قىزلارغا ئايرىم سىنىپ تەسىس قىلىنغان ئىدى. 1885 - يىلى
قىزلار سىنىپىغا رائىلە بۇۋى موللاچام، سۇلتانخان مـولـلاچام،
نەسىخەخان موللاچام قاتارلىقلار ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. ئاستىن
ئاتۇش بىلەن تەجەن مـەشئەتتە قـۇرۇلغان قىزلار سىنىپلىرىغا
مۇشىپت خانىم موللاچام قاتارلىقـلار دەرس ئـوتـكەن. كېيىنچە
ئاتۇش دارىلمۇئەللىمىندىمۇ قىز - چوكـانلار ئـوقـۇدى. ئـۇلار

ئوقۇش تۈگەتكەندىن كېيىن ھەر قايسى يېزىلاردا ئېچىلغان قىز - چوكانلار سىنىپلىرىغا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان ئىدى.

دىمەك 1883 - يىلى قۇرۇلغان ئاتۇش - ئېكىساق باشلانغۇچ مەكتىۋى شىنجاڭ دائىرىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا تۇنجى قېتىملىق قۇرۇلغان يېڭىچە پەننى مەكتەپ بولغىنى، دەك، 1907 - يىلى قۇرۇلغان دارىلمۇئەللىمىن مەكتىۋىمۇ شىنجاڭدا تۇنجى قېتىم قۇرۇلغان ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكوم ئىدى. بۇ مەكتەپ ھازىرقى قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنىڭ ئالدىنقى گەۋدىسى بولۇپ، ئۇنىڭ شۆھرىتى ھەر قايسى جايلارغا تارقىلىپ شىنجاڭنىڭ باشقا ۋىلايەت، ناھىيىلىرىدىمۇ يېڭىچە مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشىغا تۈرتكىلىك رول ئوينىغان ئىدى.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، تۇرپان، پىچان، گۇچۇڭ، قۇمۇل، غۇلجا، كۇچار، ئاقسۇ، قۇتۇبى، قەشقەر، قاغىلىق، خوتەن، ئاسا تىن ئاتۇش قاتارلىق ئورۇنلاردىمۇ خەلق باشقۇرۇشىدىكى پەن نى مەكتەپ ياكى سىنىپلار ئېچىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۇ پاندا مەخسۇت مۇھىتى مۇسۇلباي، ئاتۇشتا زىياۋدۇن ئاخۇن ئەھمەد ھاجىم، مەمتىلى ئەپەندىلەر قۇرغان مەكتەپلەر بىلە غۇلجىدا ھۇسەيىن مۇسابايوپلار قۇرغان مەكتەپلەر مەشھۇر. ئېكى ساقتا قۇرۇلغان باشلانغۇچ مەكتەپ بىلەن دارىلمۇئەللىمىنى خىراجىتىنىڭ ئاساسى قىسمىنى باۋۇدۇن مۇسابايوپ ئۆز ئۈس تىگە ئالغاندىن تاشقىرى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى، ئۇ قۇش ياردەم پۇلى، مۇراسىم ئۆتكۈزۈش، ھەر خىل سۆھبەت يىغىنلىرى، مۇكاپاتلاش قاتارلىقلارنىڭ بىر قىسمىنى (چىقىمى) زاكاتتىن يىغىلغان پۇل بىلەن، جەمىيەت دۇكىنىنىڭ

قىسىم پايدىسىنى ئىشلىتىپ ھەل قىلغان. بۇ پۇلنىڭ بىر قىسمىنى بولسا تەئمىر ئىشلار، مەسىلەن: مەكتەپ سېلىش، كۆۋرۈك ياساش، مەسچىت، مەدرىسە سېلىش ۋە ئۇلارنىڭ رېمونت ئىشلىرىنىڭ خىراجىتى قاتارلىقلارغا سەرپ قىلغان.

شۇ ۋاقىتتا قۇرۇلغان مەكتەپلەردە سەرپ قىلىنىدىغان خىراجەت، خەلق تەمىناتى بولغاچقا، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئايلىق ئىش ھەققىغە ئومۇمى يۈزلۈك ئاشلىق بېرىلگەن. شۇ چاغدا1 - دەرىجە - لىك ئوقۇتقۇچىلارنىڭ يىللىق ئىش ھەققى 400 چارەك، 2- دەرىجە - لىك ئوقۇتقۇچىنىڭ 300 چارەك، 3- دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىنىڭ 200 چارەك ئاشلىق بولغان. شۇ ۋاقىتتا ھەر قايسى مەكتەپلەر ئۆز قوينىدا كۆپلىگەن ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۇرۇپ، 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا قۇرۇلغان يېڭى مەكتەپلەرگە كۆپلى - گەن ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەپ بەردى. 1933 - يىلى قەشقەر كونا شەھەر «نور بېشى» دا قۇرۇلغان باشلانغۇچ مەكتەپ، 1934 - 1935 - يىللىرى قۇرۇلغان قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن، قوناق بازىرى باشلانغۇچ مەكتەپ، ئوردا ئىشىگى باشلانغۇچ مەك - تەپلىرىگە ئەنە شۇ ئېكىساق مەكتىۋى 29 نەپەر ئوقۇتقۇچى يېتىشتۇرۇپ بەرگەن. شۇ ۋاقىتتا قەشقەرگە كېلىپ شۇ مەكتەپ - لەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغانلاردىن ئەنۋەر ئەپەندىم، پەخرىدىن ئاخۇن خەلپىتىم قاتارلىقلار ھازىرمۇ بار.

ئېكىساق مەكتىۋىنىڭ تۈزۈلمىسى مۇكەممەل، ئوقۇتقۇچى - لارنىڭ تۇرمۇش خىراجىتى كاپالەتكە ئىگە بولغانلىقتىن ئو - قۇتقۇچىلار خاتىرجەم مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن ئىشلىگەن، ئو - قۇغۇچىلارمۇ تىرىشىپ ئوگىنىپ، ئوقۇشنى ئاخىرىغىچە داۋاملاش - تۇرالىغان. قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلار ئىچىدىكى كەمبەغەل -

لەرنىڭ بالىلىرىنى مەكتەپتىن تەمىنلىگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئېچىپ، بۇ مەكتەپكە قەشقەردىن مۇھەممەتخان ئەپەندى قاتارلىق كىشىلەرنى تەكلىپ قىلىپ ئوقۇتقۇچىلىققا سالغان. بۇ بۇ يېزىدىكى ئوقۇش يېشىغا يەتكەنلەرنىڭ كۆپچىلىگى بىلىم مەكتەپكە تەجەندىن باشقا خوشنا يېزىلاردىنمۇ بالىلار كېلىپ ئۆلمىدىن ياش، ئوتتۇرا ياشلىق ئوقۇغان. ئۇزۇن ئوتمەي بۇ مەكتەپ ھۆكۈمران دائىرىلەر ئىلقلار (ئەر - ئاياللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نىڭ ساۋاتلىق بولۇشى ئۈچۈن ھەر يىلى 3 سىنىپتىن كېچكۈرس ئېچىپ بىلەن يۈرتتىكى بىر قىسىم مۇتەئەسسىپلەرنىڭ قارشىلىغىغا ئۇچرىساۋاتسىزلىق ئاساسىي جەھەتتىن تۈگىتىلگەن. كەچكۈرستا ئوقۇغان بولسىمۇ خەلقنىڭ قوللىشى بىلەن داۋاملىشىۋەرگەن. جۈملە-غانلار خەت ساۋادىنى چىقىرىش بىلەنلا قالماي، بەلكى بەلگىدىن خەنزۇ ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىپ خەنزۇ تىلىنىمۇ كىرگۈزگەن.

1930 - يىللىرى تاتار سالاھىدىن دامۇللام قاتارلىقلار - لىك پەننى بىلىملەرنىمۇ ئۆگەنگەن. يەنە شۇ چاغدا كەچكۈرسلاردا ھىساپ، تارىخ، جۇغراپىيە، تەبىئەت دەرسلىرىدىن ساۋاتىمۇ مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان.

1934 - يىلى مەمتىلى ئەپەندىم ئوكتەبرىقتا دارىلمۇ-لار بېرىلگەن. شۇنداق قىلىپ بۇ يېزىدىكى 60% دىن ئارتۇق ئۇيغۇرئەللىمىن كۇرسى ئېچىپ، ئوقۇغۇچىلارنى 3 ئاي تەربىيىلىگەنياش، ئوتتۇرا ياشلىقلار ساۋاتلىق بولۇپ، بىر قىسمى يۇقۇرىدىن كېيىن كۇرسانتلار ئاستىن ئاتۇشنىڭ ھەر قايسىباشلانغۇچ مەكتەپ سەۋىيىسىگە يەتكەن.

1926 - يىلى ئېكىساقتىكى دارىلمۇئەللىمنده بوغالتىرلىق سىنىپى ئېچىلغان، شۇندىن باشلاپ شىنجاڭدا ياۋروپاچە بوغالتىرلىق كەسپى رەسمى يولغا قويۇلغان.

شۇنداق قىلىپ ئېكىساق يېزىسى ئۆز قويىنىدا تۇنجى قېتىم ئېچىلغان پەننى مەكتەپ ئارقىلىق خېلى بىر تۈركۈم زىيالىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ يېڭى ماارىپىدا باھارىنىڭ يېتىپ كېلىشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت يارىتىپ مۇھىم رول ئويناندى. مەسىلەن: 1930 - يىللارنىڭ بېشىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى ئالى، ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكومىلارغا شىنجاڭدىن چىقىرىلغان ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە بىرلا ئېكىساق يېزىسىدىن چىقىرىلغان ئوقۇغۇچى 10 غا يېتىدۇ.

1925 - يىلى ئەھمەت ھاجىم تەجەندە بىر باشلانغۇچ مەكتەپ

ئېچىپ، بۇ مەكتەپكە قەشقەردىن مۇھەممەتخان ئەپەندى قاتارلىق كىشىلەرنى تەكلىپ قىلىپ ئوقۇتقۇچىلىققا سالغان. بۇ مەكتەپكە تەجەندىن باشقا خوشنا يېزىلاردىنمۇ بالىلار كېلىپ ئوقۇغان. ئۇزۇن ئوتمەي بۇ مەكتەپ ھۆكۈمران دائىرىلەر بىلەن يۈرتتىكى بىر قىسىم مۇتەئەسسىپلەرنىڭ قارشىلىغىغا ئۇچرىساۋاتسىزلىق ئاساسىي جەھەتتىن تۈگىتىلگەن. كەچكۈرستا ئوقۇغان بولسىمۇ خەلقنىڭ قوللىشى بىلەن داۋاملىشىۋەرگەن. جۈملە-غانلار خەت ساۋادىنى چىقىرىش بىلەنلا قالماي، بەلكى بەلگىدىن خەنزۇ ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىپ خەنزۇ تىلىنىمۇ كىرگۈزگەن.

1930 - يىللىرى تاتار سالاھىدىن دامۇللام قاتارلىقلار - لىك پەننى بىلىملەرنىمۇ ئۆگەنگەن. يەنە شۇ چاغدا كەچكۈرس-لاردا ھىساپ، تارىخ، جۇغراپىيە، تەبىئەت دەرسلىرىدىن ساۋاتىمۇ مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان.

1934 - يىلى مەمتىلى ئەپەندىم ئوكتەبرىقتا دارىلمۇ-لار بېرىلگەن. شۇنداق قىلىپ بۇ يېزىدىكى 60% دىن ئارتۇق ئۇيغۇرئەللىمىن كۇرسى ئېچىپ، ئوقۇغۇچىلارنى 3 ئاي تەربىيىلىگەن-دىن كېيىن كۇرسانتلار ئاستىن ئاتۇشنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا قايتىپ، ئۇ جايلاردا پەننى مەكتەپلەرنى يولغا قويۇلغان.

ئاستىن ئاتۇشتىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسى خەلق باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەر بولۇپ، ھەر يېزىدا 3 كىشىلىك ئاتلار ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، مەكتەپلەر شۇلار ئارقىلىق باشقۇرۇلغان. مەكتەپ خىراجىتى تەرەققىپەرۋەر سودا تىجارەتچىلىرىنىڭ ئاردىمىگە تايىنىپ ھەل قىلىنغاندىن تاشقىرى، ئۆشرە - زاكاتى ئومۇمغا تاپشۇرۇپ، مەكتەپ باشقۇرۇش ھەيئىتى ئىگەللەش ئارقىلىق ھەل قىلىنىپ، مەكتەپنىڭ ئىسلاھات ئىشلىرى، ئوقۇتۇچىلارنىڭ مۇئاشى، كەمبەغەل ئوقۇغۇچىلارغا بېرىلىدىغان ئاردەم قاتارلىق جەھەتلەرگە سەرپ قىلىنغان. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مۇئاشى 3 دەرىجىگە ئايرىلىپ، مۇدىر، باش مۇئەللىم، يار-دەمچى مۇئەللىم دەپ ئاتىلىپ، باش مۇئەللىمگە ئايدا 300 جىڭ، ياردەمچى مۇئەللىمگە 240 جىڭ ئاشلىق بېرىلگەن. ئۇنىڭدىن

باشقا هەپتىسىگە بىر يېرىم جىلك گۆش، كۈنىگە 2 دىن تۆتە يىلارلانغان دەرسنى تەستىقلاش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ ئوقۇتۇش بىلەن ھەقسىز تەمىنلىگەن.

بۇ مەكتەپلەردىمۇ ئېكسىاق مەكتىۋىدىكىدەك ئوقۇتقۇچىلار ئۈستىمىھان تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. ئوقۇش پۈتتۈرگەندە شاھا- پروگراممىسى، پىلان، ئىمتىھان ئېلىش، ئوقۇش پۈتتۈرۈلگەندە تاپقىتاتتى. دىمەك مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش تۈزۈمى بىر رەسمىيەتلىرى ئىجرا قىلىنغان. ئاستىن ئاتۇشتىكى مەكتەپلەرگەدەر مۇكەممەل بولغانلىقتىن شۇھرىتى بارغانسېرى ئاشتى، ئىچىدە تېجەن، مەشھەت قاتارلىق يېزىلاردا قۇرۇلغان مەكتەپلەرنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن بۇ مەكتەپكە لەر مەخسۇس قىز - چوكانلار سىنىپلىرىنىمۇ ئاچقان. شۇنداقلا ئوقۇغۇچىلار كېلىپ ئوقۇپ ئىلىم تەھسىل قىلاتتى.

قىلىپ ئاستىن ئاتۇشمۇ 20 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن بۇ مەكتەپتە ئوقۇپ چىققانلار ھەر قايسى جايلارغا بار- 30 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىغاندا يېڭىچە مەكتەپلەرگە پى يولغا قويۇلغان. دەرس ئۆتۈش جەھەتلەردە مۇناسىپ رول ئويناغان. دىمەك

قەشقەر كونا شەھەردە مەشھۇر ئالىم، تەرەققىپەرۋەر ئېكسىاق مەكتۈى شىنجاڭنىڭ 1930 - يىللارغىچە بولغان پەننى ئابدۇقادىر داموللام، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم قاتارلىق كىشىلەر مائارىپى ۋە مەرىپەت دەۋرىدە خېلى چوڭ رول ئويناغان. نىڭ تەشەببۇسى ۋە تەشۋىق قىلىشى ئارقىلىق مەدرىسلەر

تەنتەربىيە ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى

بىر قىسىم پەننى بىلىملەرنى ئوقۇتۇش بولغا قويۇلۇش بىلەن بىلە ئېكسىاقتا قۇرۇلغان تۇنجى باشلانغۇچ مەكتەپ، ئوقۇغۇ- مەخسۇس باشلانغۇچ مەكتەپ، كېيىنرەك دارىلمۇئەللىمىن قۇر- چىلارنىڭ مەدىنى ھاياتىنى جانلاندۇرۇش ئۈچۈن تەنتەربىيە لۇپ ئوقۇش باشلايدۇ، بۇ مەكتەپلەرنىڭ خىراجىتىمۇ شېكىل- دەرسىنى كىرگۈزدى.

سەي دەۋرىگىچە ئاساسەن خەلق باشقۇرۇشىدىكى ئېكسىاق تەنتەربىيە دەرسىنىڭ مول، تۈرلىرى كۆپ بولۇپ، مەكتەپنىڭكىدەك ھەل قىلىنغان.

دىمەك، شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدا قۇرۇلغان پەننى ئاساسەن تۆۋەندىكىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغان: پۇت توپ (پۇتبول)، مەكتەپلەرمۇ خەلق باشقۇرۇشىدا بولۇپ، ئوقۇتۇلىدىغان دەرسلەر قالقان، تامپاس (ۋالىبول)، بىلىو، يېنىك ئاتلىتكا، كالتەك، مۇ ئاساسەن ئېكسىاق مەكتۈى بىلەن ئوخشاش.

ئېكسىاقتىكى ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا ئۆز ئارا ئۇگىنىش، ئۆز ئارا ھەمكارلىشىش، يارەملىشىش، يېتەكلەش ئۇسۇللىرىنى يولغا قويۇلۇپ، سەۋىيە جەھەتتە تەكشى ئۆستۈرۈشنى يولغا قويغان ئىدى. ئوقۇتۇش جەھەتتە ئالدىن دەرس تەييارلاش،

سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىنغان ئىدى. يىللىق، مەۋسۈملىك ئىمتىھان تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. ئوقۇش پۈتتۈرگەندە شاھا- دەتنامە تارقىتاتتى. دىمەك مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش تۈزۈمى بىر مۇكەممەل بولغانلىقتىن شۆھرىتى بارغانسېرى ئاشتى، شۇ سەۋەپتىن شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن بۇ مەكتەپكە ئوقۇغۇچىلار كېلىپ ئوقۇپ ئىلىم تەھسىل قىلاتتى.

بۇ مەكتەپتە ئوقۇپ چىققانلار ھەر قايسى جايلارغا بار- غاندا يېڭىچە مەكتەپلەر قۇرۇش ياكى يېڭىچە مەكتەپلەرگە دەرس ئۆتۈش جەھەتلەردە مۇناسىپ رول ئويناغان. دىمەك ئېكسىاق مەكتۈى شىنجاڭنىڭ 1930 - يىللارغىچە بولغان پەننى مائارىپى ۋە مەرىپەت دەۋرىدە خېلى چوڭ رول ئويناغان.

قويۇلۇش بىلەن قانداقتۇر جانلىنىش پەيدا بولۇپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ غەيرىتىنى، زوقىنى ھەسسىلەپ ئاشۇرغان. تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى مەكتەپ ئىچىدىلا بولۇپ قالماستىن جەمئىيەتكە قەدەر كېڭەيمىشكە ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتكەن. مەسىلەن، ھەپتىنىڭ 3 ـ ۋە 5 ـ كۈنلىرى يۇرت ئارا ۋە يۇرت ئىچىدە تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرى ئۆتكۈزگەن ۋە بۇ ساھەدە بىرمۇنتىزىم تەنتەربىيە ماھىرلىرى يېتىشىپ چىققان.

ئېكىساقتا يولغا قويۇلغان تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى پۈتۈن كۈل جەمئىيەتنىڭ دىققىتىنى قوزغىغاندىن تاشقىرى، شۇ زامانلاردا قەشقەردە تۇرۇشلۇق چەتئەل كونسۇلخانا، دوختۇرخانىلىرى ۋە سودا فىرمىلاردا ئىشلەيدىغان چەتئەللىكلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان.

1927 ـ يىلى ئېكىساق پۈتبول كوماندىسى قەشقەرگە كېلىپ قەشقەردىكى ئەنگلىز، شۋېت، فرانسۇزلار بىلەن مۇسابىقە ئېلىپ بارىدۇ. چەتئەللىكلەر مەڭگۈ ھالىغا مۇسابىقىنى قاتنىشىدۇ. بۇ قېتىمقى مۇسابىقىدە 1927 ـ يىلى كۈز پەسلىدە بولغان ئىدى. ئورنى سەمەندە دىخانلىنىڭ ھازىرقى ئاپتوۋوز شىركىتىگە توغرا كېلىدىغان دىلىك يېرى ئىدى. مۇسابىقە خەۋىرى پۈتكۈل قەشقەرگە تارقالغان بولغاچقا مۇسابىقە باشلىنىشتىن بۇرۇن بۇ مەيدانغا سانجاق ـ سانجاق ئادەم توپلۇنۇپ كېتىدۇ. مۇسابىقە باشلىنىپ تۇنى سەل ئىلگىرى ئەنگلىيە كونسۇلخانىسىنىڭ خادىملىرى يېتىپ كەلگەن ئىدى. ئېنگلىز كونسۇلى مۇسابىقە ئېلان قىلىپ: «ئەگەر سىلەر ئۆتۈۋالساڭلار كۆمۈش ئىگەر توقۇملۇق ئېتىن بېرىمىز. بىز ئۇتۇۋالساق سىلەر نېمە بېرىسىلە

دىگەن. بۇ چاغدا ئېكىساق پۈتبول كوماندىسىنى مۇسابىقىغا ئويۇشتۇرغۇچى تۇرسۇن ئەپەندى ئىككىلەنمەستىن: «ئەگەر سىلەر ئۇتۇۋالساڭلار بىرگە ئىككىنى بېرىمىز» دەپ جاۋاپ بەرگەن.

مۇسابىقە رەسمى باشلىنىدۇ. تاماشا كۆرۈۋاتقان خەلق ئېكىساق پۈتبولچىلىرىغا باريكاللا توۋلاپ ئىلھام بېرىدۇ ۋە غەلىبە تىلەيدۇ. نەتىجىدە ئېنگلىزلار كوماندىسىنى بىرگە قارشى ئىككى نەتىجە بىلەن؛ شۋېت كوماندىسىنى نولگە قارشى 7 نەتىجە بىلەن يېڭىپ پۈتۈن مەيدانىنى ھاياجانلاندۇرىدۇ. مۇسابىقە نەتىجىسى ئېلان قىلىنمايلا تۇرۇپ ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق چەتئەل ئايال كونسۇلى پوچتىغا چۈشۈپ تىكىۋېتىدۇ.

ئېكىساق پۈتبولچىلىرى قولغا كەلتۈرگەن غەلىبە خەۋىرى قەشقەر شەھرىگە تارقىلىش بىلەن پۈتۈن شەھەرنى خوشاللىق قاپلايدۇ. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردىكى ئەنگلىز، شۋېت، فرانسۇزلار بىلەن مۇسابىقە ئېلان قىلىدۇ. چەتئەللىكلەر مەڭگۈ ھالىغا ھەسداشلىق قىلىپ غالىپ كوماندىنى بىر دانە توپ بىلەن مۇكاپاتلىغان. بۇ نەرسە گەرچە كىچىك بولسىمۇ، شۇ ۋاقىتتىكى غەلىبىنى خاتىرىلەشتە ئىسپاتلىق رولى ناھايىتى چوڭ.

دىمەك، ئېكىساقتا پۈتبول 1870 ـ يىللاردا باشلىنىپ 90 ـ يىللارغا كەلگەندە ئومۇملىشىپ كۆزگە كۆرۈنۈشكە باشلىغان. ئۇلار دەسلەپتە پۈتبولنى 4 كىشىدىن، كېيىنچە 5 كىشىدىن ئىبارەت قىلىپ ئوينىغان بولسا، 1922 ـ يىلغا كەلگەندە ھازىرقىدەك 11 كىشىدىن بولۇپ ئوينىشقا تەرەققى قىلغان.

ئازاتلىقتىن كېيىن ئېكىساق پۈتبول كوماندىسى مەملىكەت بويىچە 1 ـ دىخانلار كوماندىسى بولۇپ ئۆيۇشۇپ ئۇرۇمچى، قەشقەر، غۇلجا قاتارلىق شەھەرلەردە مۇسابىقىگە قاتناشتى.

ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ ماھارەت كۆرسەتتى.

(ئەسكەرتىش: ئېكىساق مائارىپى ۋە تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى تارىخىنى رەتلەپ چىقىشتا پىشقەدەم مائارىپچىلاردىن ئەنۋەر ئەپەندى، پەخرىددىن ئاخۇن، ناسىر، مىرخېلىل، ئابلىز تىلۋالدى، يۇنۇس ئاخۇن خەلپىتىملەر ماتېريال بىلەن تەمىنلىگەن)

قەشقەردە پەننى مەكتەپلەرنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا

شاۋكەت ئابدۇرېھىم

ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىشىدا تارىخ سەھىپىسىدىن «ئىككىنچى بۇخارا» دەپ نام ئالغان قەشقەر شەھرى ھازىرقى زامان پەن-مەدەنىيىتىنى ئەڭ بالدۇر قوبۇل قىلغان، مەرىپەت ئىگىلىرىنى كۆپلەپ يېتىشتۈرگەن، شۇنداقلا مەدەنى ئاقارتىش ئىشلىرى بويىچە قېرىنداش ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن جاي.

مەن بۇ ماقالەمدە قەشقەر شەھرىدە بىر قەدەر بالدۇرراق قۇرۇلغان پەننى مەكتەپلەرنىڭ نامى، قۇرۇلغان ۋاقتى، ئۇلارنىڭ قۇرغۇچىلىرى، خىراجەت مەنبەئى، مەكتەپ مەسئوللىرى، ئوقۇتۇلگەن دەرسلەر، مەكتەپ ئوقۇرمەنلىرى توغرىسىدا توپلىغان ماتېريالىمغا ئاساسەن قىسقىچە مەلۇمات بېرىمەن ھەمدە قەشقەرنىڭ مەدەنى ئاقارتىش ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتكەن ئايرىم تارىخى شەخسلەرنىڭ ئويۇنغان رولىغا ئائىت بىر قىسىم پاكىتلارنى ئەينەن تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن.

قەشقەردە ئېچىلغان تۇنجى پەننى مەكتەپ

قەشقەر شەھرى ئۆز تارىخىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ مەھمۇت قەشقىرى، ئابدۇرېھىم نىزارى، غېرىبى، فىرقىتى قاتارلىق مەشھۇر ئالىم، يازغۇچى، شائىر ۋە باشقا مۇتەپەككۇرلەرنى يېتىشتۈرگەن قەدىمى مەرىپەت ئوچىغى بولسىمۇ، ھەر خىل تارىخى سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن تاكى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە قۇچىغىدا بىرەرمۇ پەننى مەكتەپ بولمىغان ئىدى. 1913 ـ يىلى تۈركىيىدىن ئەھمەت كامال، ئىمىرۇللا بەگ سامى بەگ، نەسرۇللا بەگ، ×× قاتارلىق 5 كىشى قەشقەرگە كېلىپ شۇ يىلى جانان كوچىسىدىكى يۈسۈپ ئاخۇنىڭ ھويلىسىدا 26 نەپەر ئوقۇش يېشىدىكى باي بالىلىرىدىن تەركىپ تاپقان بىر سىنىپلىق پەننى باشلانغۇچ مەكتەپ ئېچىپ ئوقۇتۇشنى يېڭىدىن يولغا داۋاملاشتۇرىدۇ. بۇ ۋاقىتتا مەكتەپ خراجىتى بالىلاردىن يىغىپ ئېلىنمىدۇ. بۇ بەش نەپەر ئەپەندى جانان كوچىسىدىكى مەكتەپتە ئوقۇتۇش ئېلىپ بارغاندىن تاشقىرى كېيىن ئۈستۈن ئاتۇشنىڭ ئېكىساق يېزىسىدا ئىككى سىنىپلىق، تاشىملىقنىڭ بازىرىدا ئىككى سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىپ، نۆۋەت بىلەن مەكتەپلەر ئارا ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، بىر تۈركۈم ياشلارنى تەربىيىلەيدۇ. بۇلار بۇ مەكتەپلەردە پەننى دەرس ئوتكەندىن تاشقىرى، ئوقۇغۇچىلاردىن ئىزچى (ھازىرقى پىئونېر) ئەترەتلىرىنى تەشكىللەپ ئوقۇغۇچىلارغا ئالا كالتەك تۇتقۇزۇپ قۇراللاندۇرۇپ، مەشق قىلدۇراتتى. بىر كۈنى قەشقەردىكى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى يارۋاغ دەرۋازىسىدىن ئېلىپ چىقىپ تۇمەن بويىدا مەشق قىلدۇرىۋاتقاندا

قورغان تەرەپتىن مەپە بىلەن كېلىۋاتقان قەشقەر ۋالىسى ياك داۋتەي ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالا كالتەك تۇتۇپ مەشق قىلىۋاتقانلىغىنى كۆرۈپ تەئەججۇپلىنىپ گۇمانلىنىدۇ. ئاندىن يېنىدىكى تىلماچتىن «بۇ نېمە گەپ؟» دەپ سورايدۇ. تىلماچنىڭ جانان كوچىسىدىكى مەكتەپنىڭ ئېچىلىش ئەھۋالىدىن خەۋىرى بولغاچقا، ئەھۋالنى ئەينەن سۆزلەپ بېرىدۇ. ياك داۋتەي ئەتىسى شۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنى چاقىرتىپ كېلىپ، سىلەرنىڭ نېمە قىلغىنىڭلار بۇ؟ ئوقۇغۇچىلارغا كالتەك تۇتقۇزۇپ ھۆكۈمەتكە قارشى ھەركەت قىلماقچىمۇ؟ دەپ تەقىپ ئاستىغا ئېلىپ، مەكتەپنى تاقاپ ئوقۇش توختىتىشقا بۇيرۇق بېرىدۇ. جۇملىدىن ئەھمەت كامالنى داۋتەي يامۇلىغا ئېلىپ كېلىپ، بىر قۇر سوراق قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئۇنى نەزەربەنت قىلىپ قويۇپ، ياك زېكىشنىغا ئەھۋالنى دوكلات قىلىدۇ. ئۇ چاغدا پوچتا ئىشلىرى راۋان بولمىغاچقا، ياك زېكىشندىن جاۋاپ كەلگىچە خېلى بىر مەزگىل ئۆتىدۇ. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، سامى بەگ باشلىق قالغان 4 كىشى تۈركىيىگە قېچىپ كېتىدۇ. ئۇلارنى تاشىملىق سالىدىن قارى ھاجى، شېرىپ ئاخۇن دېگەن كىشىلەر مىرغاپقىچە ئاپىرىپ قويىدۇ. ياك زېكىشندىن جاۋاپ كەلگەندىن كېيىن، ياك داۋتەي ئەھمەت كامالنى ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىپ بېرىدۇ. ياك زېكشىن ئەھمەت كامالنى قايتا ـ قايتا سوراق قىلىپ، مەكتەپ ئاچقاندىن باشقا مەسىلە يوقلىغىنى چۈشەنگەندىن كېيىن ئۇنى ئىچكىرى ئارقىلىق تۈركىيىگە كېتىشنى بۇيرۇيدۇ، ئەھمەت كامال قەشقەر ياكى غۇلجا ئارقىلىق كېتىشنى تەلەپ قىلغاندا، ياك زېكشىن ئۇنىمىغانلىقتىن، ئەھمەت

كامال ئاخىرى ئىچكىرى ئارقىلىق تۈركىيىگە كېتىدۇ. ئۇستۇن ئاتۇشنىڭ چەت يېزىلىرىدىكى بىر قىسىم مەكتەپلەردە شۇ چاغدا ئۆگىتىلگەن مەشكە دەسسىتىش، مۇزىكا ئاھاڭلىرى ھازىرغىچە خەلقلەر ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە.

1917 ـ يىلى يۈسۈپ زىيا، توقام مەدرىسە كوچىسىدىكى ئۆز ئۆيىدە بىر سىنىپلىق كەسپىي بوغالتىرلىق سىنىپ ئېچىپ بىر قىسىم بالىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن ئىدى.

1921 ـ يىلى قەشقەرنىڭ داڭلىق بايلىرىدىن كېرىم باي ھاجىم ئوغلى ئابدۇرېھىم بايۇەچچى ھازىرقى ژىلايەتلىك نېفىس شىركىتىنىڭ ئورنىغا 6 سىنىپلىق بىر مەكتەپ قۇرۇپ، بۇ مەكتەپتە تەخمىنەن 250 ئەتراپىدا بالا ئوقۇتقان. مەكتەپنىڭ پۈتۈن خىراجىتىنى ئابدۇرېھىم بايۇەچچى ئۆز يېنىدىن بەرگەن. شۇڭا بۇ مەكتەپ ئابدۇرېھىم بايۇەچچى مەكتىۋى دەپ ئاتالغان ئىدى. بۇ مەكتەپتە بىر كەسپىي بوغالتىرلىق سىنىپ بولغان بولۇپ، ئەدەبىيات، ھىساپ (4 ئەمەل)، جۇغراپىيە، تارىخ قاتارلىق دەرسلىكلەر ئوقۇلىدىغان باشقا سىنىپلارمۇ بار ئىدى. بۇ مەكتەپنىڭ دەسلەپكى ئوقۇتقۇچىلىرى ئابدۇقادىر سەئىدى، ئاخۇن خەلپىتەم، ژەلى ئىدرىس ئاپاناپوپ قاتارلىقلار ئىدى.

1930 ـ يىللىرى ئابلىراخۇن بايۇەچچى تۈركىيىگە قېلغان سودىگەرچىلىك سەپىرىدىن قايتقاندا ئەھمەت پەرىد ئابباس (تاتار) دېگەن كىشىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كېلىپ، ھازىرقى شەھەرلىك 6 ـ باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنىدىكى قەۋرىستانلىقنى بۇزۇپ ئەھمەت پەرىد ئابباس ئوقۇتقۇچىلىغىدا، ئۇنىڭ خىراجىتى بىلەن بىر سىنىپلىق مەكتەپ ئاچقان ئىدى. بۇ مەكتەپتە دىن، ھىساپ (4 ئەمەل)، ئاددى كەسىر، ئونلۇق

كەسىر، جۇغراپىيە، ئىنشا، ئىملا قاتارلىق دەرسلەر ئوقۇلغان. جۇملىدىن ئەھمەت پەرىد ئابباس نەزەر دائىرىسى كەڭ كىشى بولغىنى ئۈچۈن، ئوقۇغۇچىلارغا ئەدەپ ـ ئەخلاق ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردىمۇ خېلى چوڭقۇر تەربىيە سىڭدۈرگەن.

شۇ يىللاردا يارۋاغدا مەھەممەتخان خەلپىتەم ئوقۇتقۇچىلىغىدا بىر سىنىپلىق پەننىي باشلانغۇچ مەكتەپ ئېچىلغان. (بۇ مەكتەپ كىمنىڭ تەشەببۇسى ۋە خىراجىتى بىلەن قۇرۇلغانلىغى نامەلۇم)، مەھەممەتخان خەلپىتەم ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ ياخشى شاگىرتى بولغاچقا، بۇ مەكتەپتە ئاساسەن دىن، ھىساپ دەرسلىرى ئوقۇتۇلۇپ، ئوقۇتۇش سۈپىتى خېلى ياخشى بولغان. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان شەھەر بايلىرىدىن مۆيدىن ھاجىم ئۆز خىراجىتى بىلەن ياغ بازىرىنىڭ زەيكەشكە پارتا، ئورۇندۇق بارلىق ئۈسكۈنىلىرى بولغان بىر مەكتەپ سالدۇرۇپ، مەھەممەتخان خەلپىتەم ۋە ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىنى ئەشۇ مەكتەپكە كۆچۈرۈپ كەلگەن. مەھەممەتخان خەلپىتەمنىڭ بەلگىلىك مۇئاشى بولمىغاچقا ئوقۇغۇچىلاردىن «پەيشەنبىلىك» ئېلىپ تەمىنلەنگەن ئىدى.

مەرىپەتپەرۋەر مەرھۇم مەخسۇت مۇھتى
توغرىسىدا ئەسلىمە

ئىبراھىم مۇھتى

مەرىپەتپەرۋەر مەرھۇم مەخسۇت مۇھتى 1885 ـ يىلى تۇر
پان ئاستانىدا بىر ھاللىق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن، ياش
چاغلىرىدا شۇ جايدىكى دىنى مەكتەپ ۋە مەدرىسلەردە ئوقۇغان
كېيىنكى ۋاقىتلاردا سودىگەرچىلىك بىلەن ئۇرۇمچى، چۆچەك ق
رۇسىيىدە شەھەي، قازان، موسكۋالارغا بېرىپ سودىگەرچىلىك
قىلىش جەريانىدا بەزى ئالىملار ۋە يۇقۇرى دەرىجىلىك
زىيالىلار بىلەن ئۇچراشقان ۋە ئىلمى سۆھبەتلەر ئېلىپ بارغان
بۇ سايا ھەت ـ سوھبەتلەر مەخسۇت مۇھتىغا ناھايىتى چو
تەسىر قىلغان. شۇ سەۋەپتىن شىنجاڭدا يېڭىچە مەكتەپ ئېچىپ
خەلقىمىزنى، مىللىتىمىزنى مەدەنىيەتكە، مەرىپەتكە باشلاش
قارارىغا كېلىپ، ئۆز ئۆمرىدە شىنجاڭ مىللى مائارىپىنى بەر
قىلىش يولىدا ئالاھىدە زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتكەن.

ئۇزۇندىن بۇيان مەرھۇم مەخسۇت مۇھتىنىڭ شىنجاڭنىڭ
مىللى مائارىپىغا قوشقان تۆھپىلىرىنى يېزىپ چىقىشنى ئويلا
كەلگەن ئىدىم، ئەھۋال بىلىدىغان يولداشلارنىڭ رىغبەتلەندۈرۈ
ۋە ياردىمى بىلەن بۇ قىسقا ئەسلىمىنى يېزىپ چىقتىم.

1 ـ مەخسۇت مۇھتىنىڭ شىنجاڭ مائارىپىغا قوشقان تۆھپىلىرى

شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا چەتئەل ئەكسىيەتچىلىرى ۋە ئىچكى جەھەتتە فېئودال كۈچلەرنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە تالان ـ تاراج قىلىشى نەتىجىسىدە خەلقىمىزنىڭ مىللى مەدەنىيىتى ۋە مىللى مائارىپى تەرەققى

قىلمىش بۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى ئەسلىدىكىسىمۇ يوقىلىپ كېتىش گىرداۋىغا بېرىپ قالغانلىغى هەممىگە مەلۇم. شىنخەي ئىنقىلا- ۋىدىن ئىلگىرى شىنجاڭدا هۆكۈمەت تەرەپتىن باشقۇرۇلغان بىرمۇ يېگىنچە مىللى مەكتەپ يوق ئىدى. ئۇرۇمچى قاتارلىق بىرقانچە چوڭ شەهەرلەردە بىر نەچچىلىگەن خەنزۇ مەكتەپلىرى (شۇ- تاڭ) بولسىمۇ، بۇ مەكتەپلەردە يۇقۇرى تەبىقىدىكى مۇ- تەبىت ئەمەلدارلارنىڭلا بالىلىرى ئوقۇيالايتتى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ بالىلىرى ئوقۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولالمايتتى. هەر قايسى ۋىلايەت، ناهىيىلەردە ئېچىلغان دىنى مەكتەپلەر- نىڭ دىنى خۇراپاتلىقنى تەشۋىق قىلىشتىن باشقا رولى يوق ئىدى.

مەخسۇت مۇهىتى 1910 ـ يىللىرى بىرىنچى قېتىم سودا- گەرچىلىك بىلەن رۇسىيەنىڭ شەمەي، قازان شەهەرلىرىگە بارغان. بۇ جەريانىدا قازان تاتارلىرىنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى مەدە- نىيىتى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىدىن ناهايىتى چوڭ پەرق قىلىدىغانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن بىر مۇنچە تاتار زىيالىلىرى بىلەن ئۇچرۇشۇپ خەلقىمىزنىڭ نادانلىق، نامراتلىق- لىرىنى ئۇلارغا سۆزلەپ بېرىپ، قانداق قىلغاندا خەلقىمىزنى مىللىتىمىزنى مەدەنىيەتلىك قىلغىلى بولىدىغانلىغى هەققىدە پىكىر ئالغان. تاتار زىيالىلىرىنىڭ بۇ هەقتىكى بىردىن - بىر تەكلىۋى: ئالدى بىلەن مەكتەپ ئېچىپ، خەلقنى ئاقارتىش كېرەك، دېگەندىن ئىبارەت بولغان. مەخسۇت مۇهىتى شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىلغار كىشىلەر بىلەن بۇ توغرىدا كۆپلەپ پىكىر ئالماشتۇرغان. بۇ ۋاقىت دەل مەملىكىتىمىزدە سۇنجۇڭشەن ئەپەندى باشچىلىغىدىكى جۇڭ

گو تۇڭمىڭخۇي تەشكىلاتى ئۇلۇغ شىنخەي ئىنقىلاۋىنى قوزغاپ، 1912 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى جۇڭخۇا مىنگونى قۇرغان ئىدى. شىنخەي ئىنقىلاۋىنىڭ ئىلهامى بىلەن مەخسۇت مۇهىتى باشلىق بىر قانچە مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر مەسلىهەتلىشىپ تا- هىربەك ① باشچىلىغىدىكى بىر نەچچە ئادەمنى شىنجاڭ ۋەكىلى قىلىپ نەنجىڭگە ئەۋەتىدۇ. بۇلارنىڭ نەنجىڭگە بېرىپ هۆكۈ- مەتكە قويغان بىرىنچى تەلىۋى، شىنجاڭدا مىللى مائارىپنى بەرپا قىلىپ، خەلقىمىزنى، مىللىتىمىزنى ئوقۇتۇش، نادانلىق- نامراتلىقتا خاتىمە بېرىشتىن ئىبارەت بولغان. سۇنجۇڭشەن ئەپەندى باشچىلىغىدىكى نەنجىڭ هۆكۈمىتى بۇ تەلەپلەرنى تېزلىك بىلەن هەل قىلىپ بېرىش هەققىدە نۇرغۇن ۋەدىلەرنى بەرگەندىن كېيىن، تاهىربەك باشچىلىغىدىكى شىنجاڭ ۋەكىللە- رى شىنجاڭغا خوشال قايتىپ كەلگەن، لېكىن ئۇزۇنغا بارمايلا

---

① تاهىربەك ـــ پىچان لۇكچۇنلۇك بولۇپ، ياش ۋاقتىدا خەنـ- زۇچە (شۆتاڭ) ئوقۇغان. جۇمهۇرىيەت قۇرۇلغاندا شىنجاڭ ۋە- كىللەر ئۆمىگىنى باشلاپ نەنجىڭگە بېرىپ زۇڭتۇڭ سايىلىمىغا قاتناشقان. 1929 ـ يىلى سودىگەرچىلىك بىلەن موسكۋاغا بار- غان. ئاپىرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن شىنجاڭ مىللى ئىشلار هەيئىتىگە باشلىق بولغان. 1938 ـ يىلى زالىم شېڭشىسەي تەرىپە- دىن قولغا ئېلىنىپ تۇرمىدە ۋاپات بولغان. (مەن 1950 ـ يىللىرى بېيجىڭدە جۇڭگو خەلق داشۆسىدە ئوقۇۋاتقان چاغلا- رىمدا، مەكتەپ قىرائەتخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان «سۇنجۇڭشەن ئەپەندىنىڭ خاتىرە رەسىملىرى توپلىمى» دىن ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭ ۋەكىلى تاهىر بەكنىڭ رەسىمىنى كۆرگەن ئىدىم).

جاهانگىرلارنىڭ ۋە فېئودال كۈچلەرنىڭ بېسىمى ئاستىدا — سۇنجۇڭشەن بۇيۇك زۇڭتۇڭلۇق ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرىشكە مەجبۇر بولدى. پومىششىك دەللالار سىنىپىنىڭ ۋەكىلى بولغان يۈەنشىكەي ھاكىمىيەتنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى. گەرچە شىنخەي ئىنقىلاۋى چىڭ خاندانلىغى ھاكىمىيتى بىلەن جۇڭگونىڭ ئىككى مىڭ يىللىق فېئودال مۇستەبىت پادىشالىق تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان بولسىمۇ، جۇڭگو ئاۋالقىدەكلا جاھانگىرلىك ۋە فېئودالىزىمنىڭ زۇلمى ئاستىدا قېلىۋەردى. شۇنىڭ بىلەن نەنجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭ ۋەكىللەر ئۆمىگە گېگە بەرگەن ۋەدىلىرى ئاخىرقى ھىساپتا ئەمەلگە ئاشمىدى.

شىنخەي ئىنقىلاۋىدىن كۈتكەن ئارزۇ - ئۇمىتلەر يوققا چىققاندىن كېيىن، مەخسۇت مۇھىتى ۋە ئۇنىڭ زامانىسىدىكى ۋەتەن، مىللەتنى قىزغىن سۆيىدىغان تەرەققىپەرۋەر زاتلار خۇراپاتلىققا، نادانلىققا قارشى تۇرغۇچى مەرىپەتپەرۋەر زىيالىلار ئۆز كۈچىگە تايىنىپ مەكتەپ ئېچىپ يېڭىلىق ۋە ئىلىم ئىرپانغا يۈرۈش قىلىشقا بەل باغلايدۇ. ئۆز ۋاقتىدا بىر مەكتەپ ئېچىشقىغۇ بولاتتى، لېكىن شۇ ئېچىلىدىغان باشلانغۇچ مەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولغىدەك بىرەر ئادەم يوق ئىدى. شۇڭا چەتئەلدىن ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىشقا تىرىشىلدى. مۇنداق يازسام ھازىرقى بەزەن ياشلىرىمىز بۇنى مۇبالىغىدەك كېلىدۇ، بىر سىنىپلىق باشلانغۇچ مەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولغىدەك بىرەر ئادەم تېپىلماسمۇ دەپ گۇمانلىنىشى مۇمكىن، ئەمىلىيەتتە بىزنىڭ مىللى مائارىپىمىز شۇ يىللاردا ئەنە شۇنداق ۋەيران بولغان ئىدى.

1913 - يىلى مەخسۇت مۇھىتى رۇسىيىگە بېرىپ ئىلغار

تاتار زىيالىلىرىدىن مەرھۇم ھەيدەر ئەپەندى سايرانىنى ① شىنجاڭغا ئېلىپ كېلىپ، تۇرپان ئاستانىدا ئۆز قوراسىنىڭ ئۇدۇلىدىكى بوشلۇققا بىر مەكتەپ سالدۇرۇپ، يىگىرمىدەك ئوسمۇرنى ئوقۇتىدۇ. بۇ مەكتەپ سېلىنىش جەھەتتىن ئاستى - ئۈستى تاختايلىق، كۇنگەي تەرەپكە 4 دەرىزە قويۇلغان ئىككى قەۋەتلىك بىنا بولۇپ، سىنىپ ئىچى دوسكا، پارتا ۋە باشقا ئوقۇتۇش قوراللىرى بىلەن جاھازلانغان. مەكتەپ قوراسىدا كۆل بولۇپ ئەتراپى دەرەخلەر بىلەن ئورالغان ئىدى. بۇ ۋاقىتتا ئوتتۇلگەن دەرسلەر بۇرۇنقى كونا مەكتەپلەردىن روشەن ھالدا پەرقلىق بولغىنى ئۈچۈن بىر قىسىم مۇتەئەسسىپلەرنىڭ قارشىلىغىغا ئۇچرايدۇ. ئۇلار بۇ مەكتەپنى «چېدىتلەر مەكتىۋى» دەپ ئاتاپ ئۆز بالىلىرىنىڭ بۇ مەكتەپتە ئوقۇشىغا يول قويمايدۇ. پەقەت تۇرپان، ئۇرۇمچى ۋە گۇچۇڭلاردىكى بىر قىسىم ئىلغار پىكىرلىك ئادەملەرنىڭ بالىلىرىلا بۇ يەرگە (ئاستانىگە) كېلىپ ئوقۇغان.

خەلقنى ئاقارتىش ۋە مەدەنىيەتكە باشلاش، يېڭىچە مەكتەپ ئېچىش ھەدىگەندىلا ئانداق ئوڭۇشلۇق بولۇۋەمگەن. ئۇ قاتمۇ - قات زىددىيەتلەر بىلەن تولغان بولۇپ، بىر تەرەپتىن ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنىڭ توسالغۇسى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن جەمىيەتتىكى جاھىل مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ كۈچلۈك قارشىلىغى ۋە بۇزغۇنچىلىقلىرى يۈز بېرىپ تۇراتتى.

بۇ مەكتەپلەردە ئۆز ۋاقتىدا ئوتتۇلگەن دەرسلەر ئانا تىلى،

① ھەيدەر ئەپەندى سايرانى — تاتار، رۇسىيە قازانلىق. 1913 - يىلى مەخسۇت مۇھىتى بىلەن شىنجاڭغا كەلگەن. 1938 - يىلى شېڭشىسەي تەرىپىدىن تۇرمىگە ئېلىنىپ ۋاپات بولغان.

هىساپ، جۇغراپىيە، تەبىئەت، ئەسىر سائادەت، دىن دەرس ۋە باشقىلار بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا شېئىر ئۆگىتىلەتتى. بۇ شېئىرلار تاتارچە بولۇپ ئابدۇللا توقاينىڭ شېئىرلىرى تېكىست قىلىناتتى. مەسىلەن:

ئەي تۇغان تىل ئەي ماتۇر تىل،
ئەتكەم ـ ئەنكەمنىڭ تىلى.
دۇنيادا كۆپ نەرسە بىلدىم،
سەن تۇغان تىل ئارقالى.

ئۇندىن باشقا يەنە تۆۋەندىكىدەك شېئىرلارمۇ ئوقۇلاتتى:

سۇسىز چۆللەردە،
تاشلىق قۇملۇقتا،
سۇ تاپالماستىن
يۇرۇپتىمىز بىز.

قاراڭغۇ تۇندە،
چىققان بوراندا،
كۆز ئاچالماستىن
يۇرۇپتىمىز بىز.

(ئابدۇروسۇل ئابدۇلقەييۇمى سۆزى)

كېيىنچە بۇ مەكتەپكە «مەكتەبى مەقسۇدىيە» دەپ نام بېرىلدى. بارا ـ بارا بۇ مەكتەپ تەلەپنى قاندۇرالمىدى.
1917 ـ يىلى رۇسىيىدە ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋى بولۇپ

سوتسىيالىستىك ھاكىمىيەت قۇرۇلغاندا مەخسۇت مۇھىتى تېخىمۇ زور غەيرەتكە كېلىپ، تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق ۋە ئىشەنچ بىلەن يەنە موسكۋاغا سەپەر قىلىدۇ. مۇھىببۇللا ئەپەندى، گۈلەندەم ئاۋىستەي، ئەلى ئىبراھىم، ھىسامىدىن ئەپەندى قاتارلىق 6 نەپەر ئوقۇتقۇچىنى شىنجاڭغا ئېلىپ كېلىپ، مۇھىببۇللا ئەپەندى بىلەن گۈلەندەم ئاۋىستەينى تۇرپان ئاستانىغا، ئەلى ئىبراھىمنى تۇرپان بازىرىغا، ھىسامىدىن ئەپەندىنى گۇچۇڭغا، قالغان ئىككى ئوقۇتقۇچىنىڭ بىرسىنى ئۈرۈمچىگە، بىرسىنى چۆچەككە ئەۋەتكەن. ئۇلار بارغان ئورۇنلىرىدا مەكتەپ ئېچىپ بالا ئوقۇتقان. يۇقۇرىدىكى 6 نەپەر ئوقۇتقۇچىنىڭ شىنجاڭغا كېلىش راسخودى ۋە باشقا نەرسىلىرىنى مەخسۇت مۇھىتى ئۆزى تولۇق بەرگەندىن تاشقىرى شىنجاڭغا كەلگەن كۈندىن باشلاپ مۇقىم مۇئاش بەلگىلەپ ئايمۇ ـ ئاي تولۇق تەمىنلەپ تۇرغان. مۇھىببۇللا ئەپەندى بىلەن گۈلەندەم ئاۋىستەي تۇرپان ئاستانىغا بارغاندىن كېيىن مەخسۇت مۇھىتى ئۆز قورالسىدىن ئۆي بېرىپ ئۇلارنىڭ نىكا تويىنى قىلغان. مۇھىببۇللا ئەپەندى بۇرۇنقى ھەيدەر ئەپەندى سايرانى ئوقۇتقان مەكتەپنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ ئوقۇتۇشنى داۋاملاشتۇرغان. گۈلەندەم ئاۋىستەي ئايىرىم بىر ئېغىزلىق ئۆي تەييارلاپ قىزلارنى ئوقۇتقان. ئوقۇتۇش سۈپىتى بىر قەدەر يۇقۇرى بولغان بۇ مەكتەپتە ئوقۇپ چىققان كۆپلىگەن مۇنەۋۋەر ئوقۇغۇچىلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا باشقا جايلارغا بېرىپ تايانچ ئوقۇتقۇچىلاردىن بولغان. تاتارلار ئۆتمۈشته ئايال ئوقۇتقۇچىلارنى «ئاۋىستەي» دەپ ئاتايدۇ. ئايال ئوقۇتقۇچى گۈلەندەمنىڭ شۇ ئاساستا «ئاۋىستەي» نامىنى ئالغان. ئۇنىڭ قىز ئوقۇغۇچىلىرىمۇ كېيىن ئوقۇتقۇ-

چى بولغاندا «ئاۋىستەي» دەپ ئاتالدى، مەسىلەن: ئايشەم ئاۋىستەي، پاتىمە ئاۋىستەي ۋە باشقىلار. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن تۇرپان ناھىيىسىدە تاكى ھازىرغىچە ئايال ئوقۇتقۇچىلارنى «ئاۋىستەي» دەپ ئاتاپ كەلمەكتە. مۇھەببۇللا ئەپەندى 1921 ـ يىلى كېسەل بولۇپ تۇرپان ئاستانىدا ۋاپات بولدى. ئىككى ياشلىق ئوغلى ۋە قىزى بىلەن گۈلەندەم ئاۋىستەي تۇل قالدى.

ھەيدەر ئەپەندى سايرانى ۋە مۇھەببۇللا ئەپەندىلەر ئوقۇتقان ئابدۇرۇسۇل ئابدۇلقەييۇمى، ئابباس ئەپەندى نەجمىي، مۇمىن ئەپەندى، داۋامەت ئەپەندى، ئابدۇللا پەرسايۇف، قۇربان سەئىدى قاتارلىق ئون نەچچە كىشى 7 يىل ئوقۇپ ئوقۇش پۈتتۈردۇ. بۇ مەكتەپ داۋاملىق ئېچىلىپ ئوغۇللارنى ئابدۇرۇسۇل ئابدۇلقەييۇمى، قىزلارنى ئايشەم ئاۋىستەي ئوقۇتىدۇ. قالغانلار باشقا جايلارغا بېرىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ. گۈلەندەم ئاۋىستەي 1925 ـ يىلى چۆچەككە قايتىپ كېتىپ مەكتەپ ئېچىپ قىزلارنى ئوقۇتقان تاكى 1955 ـ يىللىرىغىچە چۆچەكتە ئوقۇتقۇچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

ھىسامىدىن ئەپەندى ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن چۆچەككە بېرىپ، شۇ جايدىكى «بىزنىڭ تاۋۇش» گېزىتىدە تەھرىر بولۇپ ئىشلەپ، 1955 ـ يىلى سوۋېتكە قايتىپ كەتتى. ئەلى ئىمىرا ھەم تاكى 1975 ـ يىلغىچە شىنجاڭدا ئوقۇتقۇچىلىق ۋە مائارىپ ئىشلىرى بىلەن 50 نەچچە يىل شۇغۇللىنىپ ئالەمدىن ئۆتتى.

تۇرپان ئاستانىدىكى «مەقسۇدىيە مەكتىۋى» جەمىيەتكە كۆپلەپ مۇنەۋۋەر زىيالىلارنى تەربىيىلەپ بەردى. كېيىنچە بۇ مەكتەپنى كېڭەيتىپ كارىزغىمۇ بىر سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىپ دەخانلارنىڭ بالىلىرىنى ئوقۇتقان. 12 ـ ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىنلا بۇ مەكتەپلەر «ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قارمىغىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

بۇ مەكتەپ يەنە جەمىيەتكە كۆپلىگەن تايانچ كادىرلارنى تەربىيىلەپ بەردى. تۇرپان ئاستانە ئەسلىدە بىر يېزا، ھازىرمۇ بىر خەلق گۈڭشېسى. لېكىن بۇ يەردىن چىققان زىيالىلار مەيلى ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن بولسۇن، مەيلى ئازاتلىقتىن كېيىن بولسۇن ئۇرۇمچى، تۇرپان، ھەتتا شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدا، مەدەنىي ـ مائارىپ ئورۇنلىرىدا مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، ۋەتەننىڭ، مىللەتنىڭ كۈتكەن ئۈمىدىنى ئاقلىدى. ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە تاشكەنتتىكى مەلۇم ھەربىي شۆبىنگە ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن ئوقۇغۇچىلار 18 دىن ئاشىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى «مەقسۇدىيە مەكتىۋى» نىڭ ئوقۇغۇچىلىرى بولۇپ تۇرپان ئاستانىدىن ئەۋەتىلگەنلەر ئىدى.

مەخسۇت مۇھىتى ۋەتەنپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر، خەلق سۆيەر بىر مائارىپچى ئىدى.

2 ـ قۇمۇل، تۇرپان دېخانلار قوزغۇلىڭىغا قاتنىشىش

ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبە قىلغانلىقىدىن كېيىن مەخسۇت مۇھىتى سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا بىر نەچچە قېتىم بارغان، ئاخىرىدا 1929 ـ يىلى موسكۋاغا بېرىپ، 1931 ـ يىلى فېۋرالغىچە تۇرغان. بۇ جەريانىدا نۇرغۇن زىيالىلار بىلەن،

هەتتا ئۆزبېكستاننىڭ مەركىزى تاشكەنت، قازاقستاننىڭ مەركىزى ئالما ـ ئاتىلاردا نۇرغۇنلىغان ھۆكۈمەت ئەربابلىرى ۋە مەشھۇر ئادەملەر بىلەن ئۇچراشقان ھەم سۆھبەتلەشكەن. بۇ سۆھبەت ۋە سايا‌ھەتلەر جەريانىدا ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرى بىلەن مەخسۇت مۇھتى ئىدىيىسىدە تەدرىجى ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىدۇ. ئۇ خەلقنى نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك چارىسى ئەكسىيەتچى فېئودال مۇستەبىت ھاكىمىيەت ئۈستىدىن ئىنقىلاپ قىلىپ، ئىلىم ـ ئىرپانغا يۆرۈش قىلىش يولىدىكى توسالغۇلارنى ئېلىپ تاشلاش لازىملىغىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن بىرىدىن بىر يول قولغا قورال ئېلىپ مۇستەبىت، خۇراپات ۋە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىش ئىكەنلىگىنى چۈشىنىدۇ.

1931 ـ يىلى قۇمۇلدا خوجىنىياز ھاجى باشچىلىغىدا زۇلۇمغا، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتكە قارشى دېخانلارنىڭ قوراللىق قوزغۇلىڭى پارتلايدۇ. مەخسۇت مۇھتى قوراللىق قوزغۇلاڭ خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرھال شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ قۇمۇلدىكى قوزغۇلاڭغا قاتنىشىش قارارىغا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شۇ يىلى فېۋرالدا موسكۋادىن ئۇرۇمچىگە كېلىپ، ئۆزىنىڭ سەپداشلىرىدىن ھەيدەر ئەپەندى سايرانى، بۇرھان شەھىدى، تاھىربەك، يۇنۇسبەك① قاتارلىق كىشىلەر بىلەن قايتا ـ قايتا مۇزاكىرىلەشكەندىن

① يۇنۇسبەك ـــ تۇرپانلىق. ياشلىق دەۋرىدە سىياسى قانۇن مەكتىۋىنىڭ 1 ـ قارارىدا ئوقۇپ، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن 1933 ـ يىلى قەشقەرگە ۋالى بولغان. 1934 ـ يىلى ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ دېخانچىلىق ـ كانچىلىق نازارىتىگە نازىر بولغان. 1938 ـ يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۇرمىغا ئېلىنىپ، تۇرمىدا ۋاپات بولغان.

كېيىن، قۇمۇلغا بېرىپ قوزغۇلاڭچىلارنىڭ ئەسلى ئەھۋالىنى بىلىش بىلەن بۇ قوزغۇلاڭنى پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىگە كېڭەيتىش قارارىغا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تۇرپانغا بېرىپ تولۇق تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن، يۈسۈپ موڭغۇل، رەجەپ دەخەن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ھەمراھلىغىدا قۇمۇلغا بېرىپ خوجىنىياز ھاجى باشلىق قوزغۇلاڭچىلار بىلەن تاغدا ئۇچرۇشىدۇ. بىر قانچە كۈنلۈك تولۇق كېڭىشىشتىن كېيىن قۇمۇلدا دېخانلار قوزغۇلىڭىنى تۇرپان دېخانلار قوزغۇلىڭى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىگە كېڭەيتىش قارارىغا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ قوزغۇلاڭنىڭ دەسلەپكى قەدەمدىكى تەشكىلى رەھبەرلىگى تىكلىنىپ، خوجىنىياز ھاجى باش قۇماندان، مەخسۇت مۇھتى سىياسىي ئىشلارغا مەسئۇل بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەخسۇت مۇھتى قۇمۇلدىن تۇرپانغا قايتىپ كېلىپ قوزغۇلاڭنىڭ تەييارلىق ئىشلىرىنى ئىشلەيدۇ. تۇرپانغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن يۈسۈپ موڭغۇل قاتارلىق بىر قانچە ئادەم داۋاملىق تۇرپان، قۇمۇل ئارىلىغىدا مەخپى قاتناپ ئالاقىلىشىپ تۇرىدۇ.

1932 ـ ماشىنكىنىڭ پىچانغا كەلگەنلىكى خەۋىرى ئاڭلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاستانىدىكى بىر قىسىم ئادەملەر (بۇ ئادەملەر ئىچىدە بىر قىسىم يامان نىيەتلىك كىشىلەرمۇ بار ئىدى) شۇ يەردە ئۇزۇندىن بېرى ئولتۇراقلىشىپ قالغان بىرنەچچە ئۆيلۈك خەنزۇلارنىڭ ئۆيلىرىنى بۇلاپ، بىر نەچچىسىنى ئۇرۇپ يارىدار قىلىدۇ. مەخسۇت مۇھتى بۇ خەۋىرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرھال يۈك شىن سىك (شىركەتنىڭ نامى) نىڭ قورالسىغا بارىدۇ ۋە خەلقلەرگە نەسىھەت قىلىدۇ. نەق مەيدانىدا بولغان كىشىلەرنىڭ ئېيتقىنىچە، مەخسۇت مۇھتى ئىگىز سۆپە‌

غا چىقىۋېلىپ: ئەگەر سىلەر قوزغۇلاڭ قىلساڭلار بىزگە زۇلۇم سېلىۋاتقان ئىستىبداد ھۆكۈمەتكە قارشى قوزغۇلۇڭلار، قولىدا قۇرالى بولمىغان پۇخرالارغا تەگمەڭلار!، دەپ نەسىھەت قىلغان. شۇنىڭ بىلەن تاياق يىگەن 4 نەپەر خەنزۇنى ئاجرىتىۋېلىپ ئۆز ئۆيىگە ئېلىپ كەلگەن. مەخسۇت مۇھىتى شۇ قېتىم قۇتقۇزۇپ قالغان 4 نەپەر خەنزۇنى ئوبدان داۋالاپ، جاراھەتلىرى بىر ئاز ياخشى بولغاندىن كېيىن ھارۇنغا سېلىپ ئاستانىدىن تۇرپان شەھرىگە ئېلىپ كېلىپ شەھەردىكى تۇققانلىرىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە سۇڭ چىسەن ئىسىملىك خەنزۇ كېيىنكى ۋاقىتلارغىچە ھېيت - ئايەملەردە تۇرپان شەھرىدىن ئاستانىغا كېلىپ بىزدىن ھال سوراپ تۇردى. 1938 - يىلى چوڭ ئاكىلىرىم ئەنۋەر، ئابدۇرىشىتلار باشلىق مۇھىتلار ئائىلىسىدىن 7 كىشىنى شېڭ شىسەي تۇرمىگە قامىتاپ قويدى. بىر قانچە قېتىم تۇرمىغا يوتقان - كۆرپە، كىيىم - كىچەك ئېلىپ كەلگەن بولساقمۇ گۇندىپايلار بۇ نەرسىلەرنى ئالمىدى. كېيىن بۇ ئىشنى سۇڭ چىسەن ئاڭلاپ يۇقۇرىدىكى نەرسىلەرنى تۇرپاندىن ئۇرۇمچىگە ئۆزى ئېلىپ چىقىپ، تونۇشلىرى ئارقىلىق نۇرغۇن پۇل خەجلەپ، تۇرمىدا ياتقان ئاكا-لارغا تاپشۇرۇپ بېرىش بىلەن ئاكاملاردىن «نەرسىلەرنى تاپشۇرۇپ ئالدۇق» دېگەن خەت ئېلىپ بىزگە تاپشۇرۇپ بەرگەن. بىز ئۇنىڭغا كۆپلەپ رەخمەتلەر ئېيتقىنىمىزدا، ئۇ: «ئەمدى مېنىڭ سىلەرگە خىزمەت قىلىدىغان ۋاقتىم كەپتۇ» دېگەن ئىدى.

قۇمۇل، تۇرپان دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئوچۇق بىر سىياسى پىروگراممىسى بولسا كېرەك، ئەمما بىز بۇ پىرو-

گراممىنى كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىدۇق. قوزغۇلاڭغا رەھبەرلىك قىلغان ئادەملەر ئىلگىرى - كېيىن ئالەمدىن ئۆتتى. لېكىن مەخسۇت مۇھىتىنىڭ شۇ قېتىم قىلغان خىتاۋى، بۇ ئىنقىلابنىڭ يونۇلۇشىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ، يەنى «ئىسلام ئېچىش ئەمەس، بەلكى ئەكسىيەتچىلەر ئۈستىدىن ئىنقىلاپ قىلىش» تىن ئىبارەت ئىدى.

مەخسۇت مۇھىتىنىڭ تۇرپانلىق ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، ھىسامىدىن زۇپەر ۋە گۈچۈڭلۇق مۆمىنجان① قاتارلىق كىشىلەر بىلەن قويۇق ئىنقىلاۋىي دوستلىقى بار ئىدى. بۇ ئادەملەر مەخسۇت مۇھىتىدىن ياش جەھەتتە بىر قانچە ياش، ھەتتا ئون نەچچە ياش كىچىك بولسىمۇ، بۇلارنى ئىنقىلاۋىي دوستلۇق مەھكەم باغلىغان ئىدى. بۇ ئادەملەر 1932 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئارقا - ئارقىدىن قۇربان بولدى، ئىنقىلاپ ئىشلىرىنى تولاراق مۇشۇ ئادەملەر بىلەن مۇزاكىرە قىلىپ، خەت - ئالاقە قىلىشىپ تۇراتتى. بولۇپمۇ ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئىنقىلاۋىي ئىدىيىسىنىڭ تۇرغۇزۇلۇشىغا مەخسۇت مۇھىتىنىڭ كۆرسەتكەن تەسىرى ناھايىتى زور. ئۇنى ھەتتا روسىيىگىمۇ بىلله ئېلىپ يارغان.

1932 - يىلىنىڭ ئاخىرى ئىنقىلاپ تۇرپاندا قوزغالغاندىن كېيىن مەخسۇت مۇھىتى ئۆز ئاكىسى مۇسۇل ھاجى مۇھىتنى دۇكخۇاڭ ئارقىلىق نەنجىڭگە ياردەم سوراپ ئەۋەتىدۇ. بۇ ئادەم لەنجۇغا يېتىپ بارغاندا ماجۇڭيىڭغا ئۇچراپ، ئۆزدىنىڭ نەنجىڭگە بېرىشتىكى مەقسىدىنى ئېيتىدۇ. ماجۇڭيىڭ:

① مۆمىنجان ئاكا — ئۆزبەك. 1933 - يىلى گۈچۈڭدا يولغان بىر قېتىملىق سوقۇشتا قۇربان بولغان 33 ياشتا ئىدى.

«مېنىڭ دېڭىزىيەم 36 ـ دېڭىزىيە، مەن ئەسكەرلىرىمنى شىنجاڭغا باشلاپ چىقىپ سىلەرگە يارىدەم بېرىمەن»، دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇسۇل ھاجى نەنجىڭگە بارماي يولىنى قىسقارتىپ، ماجۇڭيىڭنى باشلاپ شىنجاڭغا قايتىپ كېلىدۇ. مەخسۇت مۇھەممەتى ئاكىسى مۇسۇل ھاجى مۇھتى نەنجىڭگە ماڭغاندا ئۆزى يۈزدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ قۇمۇلغا بېرىپ خوجىنىياز ھاجى بىلەن كېڭەشكەندىن كېيىن ئۇلارنى باشلاپ پىچانغا كېلىدۇ. بۇ يەردە شېڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى ۋە ئاق ئوروس ئەسكەرلەر بىلەن ئۇچرۇشۇپ قېلىپ قالتىق جەڭ بولىدۇ. ئاخىرى قوزغۇلاڭچىلار ھەر جەھەتتىن ئاجىزلىق قىلىپ لۇكچۇنگە چېكىنىدۇ. ئاق ئوروسلار لۇكچۇنگە قوغلاپ كېلىپ ئۇلارنى لۇكچۇن شەھەر ئىچىگە قامىۋالىدۇ. بىر كېچە ـ كۈندۈر ئۇرۇش قىلىش جەريانىدا ئۇلارنىڭ ئوق ـ دورىلىرى ئاز قالىدۇ. روس ئەسكەرلىرى شەھەر سىرتىدىن قاپسىاپ كېلىدۇ. ئۇلار ئاخىرى شەھەرنى تاشلاپ چىقىشقا مەجبۇر بولىدۇ. مەخسۇت مۇھتى شەھەردىن چىقىپ 10 مېتىردەك يەرگە بارغاندا ئوق تېگىپ شۇ يەردە قۇربان بولىدۇ. كېيىن ئۇنىڭ جەسىدىنى لۇكچۇن شەھرىنىڭ سىرتىدىن، بېشىنى تۇرپان شەھرىنىڭ دەرۋازىسىدىن تېپىپ كېلىپ ئاستانىدا دەپنە قىلىدۇ. مەخسۇت مۇھتى قۇربان بولغاندا 47 ياش ئىدى. شۇندىن كېيىن دىخانلار قوزغۇلىڭغا ئىنىسى مەخسۇت مۇھتى رەھبەرلىك قىلىدۇ. مەخسۇت مۇھتى، دائىم يېتىم ـ يېسىر، تۇل خوتۇنلارغا، كەمبەغەل غېرىپ ـ غۇرۇالارغا غەمخورلۇق قىلاتتى. قايسى بىرسىنىڭ ئائىلىسىدە ئاشلىق يېتىشمىسە ئاشلىق بېرەتتى. خەلقنىڭ قايغۇ ـ ھەسرەتلىرىگە ھەمدەم بولاتتى. مەخسۇت مۇھتى بىر نۆۋەت

چەتئەلدىن قايتىشىدا مەخسۇس باش تەمرەتكىسىنى داۋالايدىغان دورا ئالغاچ كېلىپ، مەھەللىدىكى 10 نەچچە بالىنىڭ باش ـ لىرىنى كارىز سۈيىدە پاكىزە سوپۇنداپ يۇيۇپ، دورا سۈرۈپ بۆز قولى بىلەن داۋالاپ سەللىمازا ساقايتقان. بۇ گەرچە ئاددى بىر ئىش بولسىمۇ، لېكىن ئەينى ۋاقىتتىكى خەلقىمىز ـ نىڭ نامراتلىغى، نادانلىغىنى ئويلىغاندا مەخسۇت مۇھتىنىڭ نامرات دىخانلارنى ئاغرىق ئازاۋىدىن قۇتۇلدۇرۇشى، ئۇنىڭ بۆز ۋاقتىدىكى ئىدىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. مۇنداق مىسالىلار ناھايىتى كۆپ، بۇنى ھازىرمۇ تۇرپاندىكى بەزى چوڭ ياشلىق كىشىلەر ئوبدان بىلىدۇ.

1920 - يىللىرى ئۇرۇمچىدە قۇرۇلغان يېڭىچە مەكتەپنىڭ ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئەھۋالىدىن قىسقىچە ئەسلىمە

مەجىت ئەبۇزەر

ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر تارىختا جاھالەت — قاراڭغۇ دەۋر ھىسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن شىنجاڭنىڭ مەركىزى بولغان ئۇرۇمچىدە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرەرمۇ يېڭىچە مەكتىۋى يوق قاپقاراڭغۇ جاھان ئىدى.

1911 - يىلدىكى شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن ئىچكى ئۆلكىلەردە يېڭىچە ئوقۇش - ئوقۇتۇش مەركەتلىرى يولغا قويۇلغان بولسىمۇ، بۇ خىلدىكى خەلق ئاقارتىش ئىشلىرى شىنجاڭدا ئۆز تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتەلمىگەن ئىدى، چۈنكى ئۇ چاغدىكى مۇستەبىت ھاكىمىيەت خەلقنى جاھالەتتە - نادانلىقتا قالدۇرۇپ ئىدارە قىلىشنى ياخشى كۆرەتتى. گەرچە شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ئاستىدا شىنجاڭنىڭ مەر قايسى جايلىرىدا يېڭىچە ئوسۇلدا ئوقۇيدىغان بىر قانچە يېڭىچە مەكتەپلەر قۇرۇلغان بولسىمۇ، ياڭ زېڭشىن ھاكىمىيىتى مۇتەئەسسىپ مول-

لىلاردىن، باياللاردىن پايدىلىنىپ ئۇلارنى قۇترۇتۇش ئىسرىقىلىق يېڭى قۇرۇلغان مەكتەپلەرگە دىنغا قارشى، جېدىت (يېڭىلىقچى) دەپ قارا چاپلاپ ياپتۇرىۋەتكەن ئىدى. ھەتتا ئۇنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىنى قولغا ئېلىپ سۈرگۈنمۇ قىلغان ئىدى.

لېكىن خەلقنىڭ ئىلىم - بىلىمگە بولغان ئارزۇسىنى توسۇپ قالالمىدى. يېڭىچە مەكتەپلەرنى قۇرۇپ، ئۆز بالىلىرىنى ئوقۇتۇش توغرىسىدا ئۇزلۇكسىز ھەركەتلەر بولۇپ تۇردى. جۈملىدىن ئۇرۇمچى شەھىرىدىمۇ ئۆزبەك، تاتار، ئۇيغۇر زىيالىلىرى يېڭىچە مەكتەپ ئېچىپ ئۆز پەرزەنتلىرىنى ئوقۇتۇشقا ئۇزلۇكسىز ھەركەت ئېلىپ بارىدى. نەتىجىدە 1920 - يىلى يېڭىچە مەكتەپ ئېچىشقا مۇۋەپپەق بولدى. بۇ مەكتەپنىڭ ئورنى ھازىرقى ياڭخاڭ مەسچىتى (نوغاي مەسچىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دە ئىدى. بۇ مەكتەپتە زەينەتۇللا، ھىسام باۋېن دېگەن كىشىلەر ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى.

بۇ مەكتەپنى قۇرۇش - تەشكىللەش ئىشلىرىغا، شۇ چاغ-دىكى زىيالىلاردىن بۇرھان شەھىدى، زاكىر ئايدىشىق، نۇرىدىن ئابدۇلخەللاقى (ئۆزبەك)، ھەسەن شاكولوۋ قاتارلىقلار قىزغىن قاتناشقان ئىدى. مەكتەپ تەمىناتى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مۇئاشى شەخسلەردىن توپلىناتتى. تەرەققىپەرۋەر سودىگەرلەر، بايلار ئىئانە بېرەتتى. بۇ مەكتەپنىڭ سۈپىتى بىر قەدەر ياخشى بولۇپ مەخسۇس كۈتۈپخانىسى (كىچىك كۆلەمدە) بار ئىدى. بۇ كۈتۈپخانىدا دەرسلىك ۋە ھەر خىل گېزىت - ژۇرنال، ئەدىبى كىتاپلار قويۇلاتتى.

بۇ مەكتەپ يەنە قوشۇمچە قىسقا مۇددەتلىك مۇئەللىملەر كۇرسى ئېچىپ ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەپ چىققان ئىدى. بۇلارنىڭ

ئىچىده تاغدىن كېلىپ ئوقۇغان قازاق شاگىرتلارمۇ بار ئىدى. بۇلار ئوقۇش پۈتتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن تاغ ئىچىدىمۇ كىگىز ئۆيلەردە مەكتەپ ئېچىپ قازاق بالىلىرىغا يېڭىچە دەرسلەرنى ئۆتكەن ئىدى.

1925 ـ يىللارغا كەلگەندە بۇ مەكتەپ تەرەققى قىلىپ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ بەزى دەرسلىرى ئۆتۈلىدىغان بولدى، مىللى تىلدا دەرس ئۆتۈلۈشتىن تاشقىرى خەنزۇ، روس تىللىرىمۇ ئوقۇتۇلدى. بۇ مەكتەپنىڭ كۆلىمى كىچىك بولغانلىغى ئۈچۈن ئوقۇش يېشىدىكى ھەممە بالىلارنى قوبۇل قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن بۇ مەكتەپ ھۆكۈمەت قارمىغىغا ئۆتكۈزۈلدى. بۇ مەكتەپ ئۈچۈن ئۆزبەك سودىگەرلەردىن مەنسۇرجان باي بىر يۈرۈش قورا جايىنى تەقدىم قىلدى. كېيىنكى يىللاردا ئۇرۇمچىدە مەشھۇر بولغان 6 ـ مەكتەپ (قىزلار مەكتىۋى) ئەنە شۇ قورادا ئىدى.

دەسلەپكى يىللاردا بۇ مەكتەپتە ئوغۇل بالىلارلا ئوقۇيتتى، قىزلار سىنىپى يوق ئىدى. بۇ چاغدا قىزلارنى زەينەتۇللا مۇئەللىمنىڭ ئايالى مەريەم بىكە ئاۋۇستەي ئۆز ئۆيىدە ئوقۇتاتتى، 1936 ـ يىللارغا كەلگەندە بۇ مەكتەپنىڭ كۆلىمى كىچەيدى. بۇ مەكتەپتىن نۇرغۇن ئوغۇل ـ قىزلار ئۇقۇپ پېتىشتى. ئۇلارنىڭ تولىسى ئوقۇتقۇچى بولۇپ شىنجاڭنىڭ مەدەنىيـ ماارىپىغا نۇرغۇن كۈچ قوشتى.

شىنجاڭنىڭ ئېلېكتىر، قاتناش، كىنو ئىشلىرى تارىخىدىن ئەسلىمىلەر

خەمزە كارباي

1 ـ ئېلېكتىر ھەققىدە

بېلگىمىننىڭ فىزىكا ئالىمى فىرودوننىڭ كىرسىن بىلەن يانىدىغان گازۇاي لامپىسى 1836 ـ يىلى كەشپ قىلىنىپ 43 يىلدىن كېيىن، يەنى 1879 ـ يىلى ئامېرىكىنىڭ ئاتاغلىق كەشپىياتچىسى ئېدىسون ئېلېكتىر لامپىسىنى كەشپ قىلدى. ئېدىسوننىڭ ئېلېكتىر لامپىسى 1909 ـ يىلى شىنجاڭغا كىردى. بۇ لامپا فىرودوننىڭ گازۇاي لامپىسىدىن ئىلغار بولسىمۇ، لېكىن گازۇاي لامپىدەك يورۇق يانمايتتى. گازۇاي لامپا يورۇق يانغانلىغى ئۈچۈن، 1937 ـ يىلغىچە شىنجاڭدا ئۇستۇنلۇكنى ئىگەللەپ كەلدى. ئېدىسوننىڭ لامپىسى ئۇگىلىنى لامپا (كۆمۈر لامپىسى) دەپ ئاتىلاتتى، بۇ لامپا خىرە يانىاتتى. لامپىغا ئولفىراملىق سىپىرال ئورنىغا بامبۇك ياغىچىنى ھاۋاسىز بوشلۇقتا كۆيدۈرۈپ ئېلىنغان بامبۇك كۆمۈر تاياقچىسى ئىشلىتىلەتتى. لامپا ئىچىگە ھەر بىرى 6 سانتىمېتىر كېلىدىغان 12 دانە بامبۇك كۆمۈر تاياقچىسى ھېرە چىشى شەكلىدە تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، لامپىنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى 250 گىرامىلىق ھاراق بوتۇلكىسىغا ئوخشايتتى. بۇ لامپا سىلـ

كىنىشكە چىدىمايتتى.

1937 ـ يىلىغىچە ئۇرۇمچى كوچىلىرىدا بىرەرەۋ ئېلېكتىر سىمتاناپ تۆۋرۈگى، بىرەر ئۇرۇندىمۇ كوچىغا ئورنىتىلغان ئېلېكتىر چىراق يوق ئىدى، پەقەت بەزى يەرلەردىلا تېلېفون سىم تۈۋرۈكلىرى بار ئىدى. 10 نەچچە ئورۇندا ئۆزگەرمەس تۇرك ئىشلەپچىقىرىدىغان كىچىك تىپتىكى ئىستانسا بار ئىدى. بۇ ئىستانسىلاردىكى گېنېراتورلارنىڭ قۇۋۋىتى 20 ـ 4 كىلوۋات، توك بېسىمى 110 ۋولت بولۇپ، كۆپىنچىسى پار ماشىنىسى (سىرتتىن يانىدىغان دېۋىگاتېل) بىلەن، بىر قىسمى سۇ كۈچى بىلەن ھەركەتلىنەتتى. توك تارقىتىشتا تىرانسىپورماتور ئىشلىتىلمەيتتى. ئىسچوتچىك (توك سائىتى) كەشپ قىلىنمىغانلىقى ئۈچۈن توك سەرپىياتى، ئىشلىتىلگەن توكنىڭ ۋاقتى، لامپىنىڭ قۇۋۋىتىگە قاراپ ھىسابلىناتتى. ۋىكلىيۇچاتېل فارفۇردىن ياسالغان بولۇپ «8» شەكىللىك ئىككى دانە مىس پىلاستىنكا ئۈزۈتارا 90 گىرادۇس بۇلۇڭ ھاسىل قىلغاندا توك يولى ئۈزۈلەتتى. ئۈزۈتارا بىر تۈز سىزىق ئۈستىگە كەلگەندە توك يولى ئۇلىناتتى. 1905 ـ يىلى مۇسابايوپلار گېرمانىيىلىك كاپىتالىست دورلاختىن گېرمانىيىدە ئىشلەنگەن بىر يۈرۈش كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇدى ئۈسكۈنىلىرى بىلەن ئېلېكتىر ئىستانسا ئۈسكۈنىلىرىنى سېتىۋالدى. بۇ ئۈسكۈنىلەر تاشكەنتكىچە تۆمۈر يول بىلەن، ئىلىغچە ھارۋا بىلەن يۆتكەپ كېلىندى. كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇدى 1909 ـ يىلى ئىشقا كىرىشتى. توك كۈچى بىلەن ھەركەتلىنىدىغان بۇ زاۋۇتتا چوڭ تىپتىكى پار ماشىنىسى قۇۋۋىتى 250 كىلوۋاتلىق، توك بېسىمى 110 ۋولتلىق ئۆزگەرمەس توك گېنېراتورىنى ھەركەتلەندۈرەتتى. زاۋۇتتا

يەنە قۇۋۋىتى 12 ـ 20 كىلوۋاتلىق ئېلېكتىر دېۋىگاتېلدىن 76 سى بار ئىدى. ئۇچ يەردە چوڭ تىپتىكى ھاۋا ئالماشتۇرغۇچى توك يەلپۈگۈچلەر ئېلېكتىر قۇۋۋىتى بىلەن ھەركەتلىنەتتى.

1917 ـ يىلى ھازىرقى دىخانچىلىق نازارىتى ئورنىدا جۇڭگو ـ روس بانكىسى قۇرۇلدى. بۇ بانكا 4 كىلوۋاتلىق ئۆزگەرمەس توك ئىشلەپچىقىرىدىغان گېنېراتورنى ئۈستەك سۈيى بىلەن ھەركەتلەندۈرۈپ، ئائىلىلەرنى توك بىلەن تەمىنلىدى. قىشتا ئۈستەك سۈيى توڭلاپ قالغاندا، ئۇلار «پاكارت» ماركىلىق كىچىك ماشىنىنىڭ ئارقا چاقىنى كۆتىرىپ قويۇپ، گېنېراتورنى ماشىنا چاقىغا تاسما بىلەن تۇتاشتۇرۇپ ماشىنىنى ئوت ئالدۇرۇش بىلەن توك چىقىراتتى.

1917 ـ يىللىرى ئۇلۇكلىك يامۇلنىڭ ئىچىدە پار ماشىنىسى بىلەن ھەركەتلىنىدىغان، ئۆزگەرمەس توك ئىشلەپچىقىرىدىغان 10 كىلوۋاتلىق كىچىك تىپتىكى ئېلېكتىر ئىستانسىسى بار بولۇپ، ئۇنىڭ توكى ئائىلىلەرنى يورۇتۇش ئۈچۈنلا ئىشلىتىلەتتى.

1917 ـ يىلى ئۇرۇمچى شەھەر دۇكمېتىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى دادۇڭلياڭ ئەتراپىدا تېلېگىرافى ئىدارىسىنىڭ پار ماشىنىسى بىلەن ھەركەتلىنىدىغان، ئۆزگەرمەس توك ئىشلەپچىقىرىدىغان 20 كىلوۋاتلىق ئېلېكتىر ئىستانسىسى قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ توكى پەقەت خەۋەرلىشىش ئاپاراتى ئۈچۈنلا ئىشلىتىلەتتى.

1918 ـ يىلى ئۇرۇمچى شۇيموگۇ قۇرال ـ ياراق زاۋۇدىدا 25 ئات كۈچىگە ئىگە پار ماشىنىسى، بۇنىڭغا قوشۇمچە 20 كىلوۋاتلىق تۇرىنىملىق سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىسى بار ئىدى. پار

ماشىنىسى بىلەن سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىسى ئۆزئارا ماسلىشىپ زاۋۇتتىكى ئىستانوكلارنى ھەركەتلەندۈرەتتى.

1922 ـ يىللىرى ھازىرقى «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسىنىڭ ئورنى چاتقاللىق بولۇپ، بۇ يەردىن ئۆتكەن ئۆستەڭگە سۇ كۆچى بىلەن ھەركەتلىنىدىغان كىچىك تىپتىكى تۇربىنىلىق ئۇن زاۋۇدى قۇرۇلغان ئىدى. بۇ زاۋۇتنىڭ 8 كىلوۋاتلىق ئۆزگەرمەس توك ئىشلەپچىقىرىدىغان تۇربىنىلىق سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىسى بار بولۇپ، ئۇنىڭ توكى يورۇتۇش ئۈچۈنلا ئىشلىتىلەتتى.

1927 ـ يىلى ھازىرقى ئۇرۇمچى شىنخۇا 1 ـ باسما زاۋۇدىنىڭ ئورنىدا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى قۇرۇلدى. فابرىكىنىڭ 50 ئات كۈچىگە ئىگە چاتما شەكىللىك، 25 ئات كۈچىگە ئىگە تىك شەكىللىك ئىككى پار ماشىنىسى بار ئىدى. پار ماشىنىسى توقۇش ـ ئىگىرىش ئىستانوكلىرىنى ھەركەتلەندۈرەتتى. يەنە بىر پار ماشىنىسى ھەركەتلەندۈرگەن 10 كىلوۋاتلىق ئۆزگەرمەس توك گېنېراتورىنىڭ توكى يورۇتۇش ئۈچۈنلا ئىشلىتىلەتتى.

1928 ـ يىلى ئۇرۇمچى شەھەر ئاپتوموبىل ترانسپورت ئىدارىسى دۆڭمېن ئاپتوموبىل رېمونت زاۋۇدىغا شۇنتسارىيەدە ئىشلەنگەن 15 كىلوۋاتلىق ئۆزگەرمەس توك گېنېراتورىدىن بىرنى ۋە بېنزىن بىلەن ھەركەتلىنىدىغان «بالىندىر» ماركىلىق ئىچىدىن يانىدىغان يۇقۇرى بېسىملىق دۇنگاتىلدىن بىرنى ئېلىپ كېلىپ قۇراشتۇردى، بۇ دۇنگاتىل زاۋۇتتىكى ئىستانوكلارنى ھەم گېنېراتورنى ھەركەتلەندۈرەتتى، توك يورۇتۇشقا ھەم ئاپتوموبىل ئاككومىلياتورلىرىنى زەرەتلەشكە ئىشلىتىلەتتى.

1936 ـ يىلىدىن باشلاپ، ئىلى، چۆچەك، ماناس، شىخولاردا ئارقا ـ ئارقىدىن ئۆزگىرىشچان توك ئېلېكتىر ئىستانسىلىرى قۇرۇلدى. تىجارەتچىلەر بىرلىشىپ قۇرغان ئىلى ئېلېكتىر ئىستانسىسى 1937 ـ يىلى ئىشقا كىرىشتى. بۇ ئىستانسىنىڭ قۇۋۋىتى 150 كىلوۋات ئىدى. چۆچەك ناھىيەسى سۇۋېت ئىتتىپاقىدىن 150 كىلوۋاتلىق ئېلېكتىر ئىستانسىنىڭ بىر يۈرۈش قۇرۇلمىلىرىنى سېتىۋالدى. بۇ ئىستانسا 1938 ـ يىلى پۈتتى. شىخو ئېلېكتىر ئىستانسىسى كىچىك بولۇپ قۇۋۋىتى 40 كىلوۋات ئىدى. بۇنى تاشيول ئىدارىسى ئۆز ئالدىغا قۇرغان ئىدى.

1936 ـ يىلىدىن باشلاپ ھازىرقى ئۇرۇمچى نەنلياڭدىكى ئەنجۇاڭ گۈڭسى ئورنىدا «بېڭمۇر» ئېلېكتىر ئىستانسىسىنىڭ قۇرۇلۇشى باشلاندى. بۇ ئۆزگىرىشچان توك ئىشلەيدىغان تۇنجى زامانىۋى ئىستانسا ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىلار شېرىكچىلىگىدە قۇرۇلدى. ھۆكۈمەت 40%، خۇسۇسىلار 60% پاي قوشۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن پارقازان، ئىككى پار ماشىنىسى، 250 كىلوۋاتلىق توك گېنېراتورىدىن ئىككىنى سېتىۋالدى. بۇ ئىستانسىنىڭ قۇرۇلمىلىرى يېڭى بولۇپ، توك بېسىمى 220 ۋولت ۋە 380 ۋولت ئىدى. ئىستانسا 1937 ـ يىلىدىن باشلاپ توك بېرىشكە باشلىدى. ئىستانسا ئىشقا كىرىشكەندىن كېيىن كىچىك تىپتىكى ئىستانسىلار ئىشتىن توختاپ قالدى. 1939 ـ يىلى بۇ «بېڭمۇر» ئىستانسىسىدا تۇنجى قېتىملىق ئېلېكتىر تېخنىكا كۇرسى ئېچىلدى. ترانسپورت ئىدارىسى مېنى كۇرسقا بېرىپ ئۆگىنىشكە ئەۋەتتى. ئازاتلىق ھارپىسىدا بۇ ئىستانسا شەھەرنى توك بىلەن تەمىنلەپ كېتەلمىدى. ئازاتلىقتىن كېيىن ۋېيخۇلياڭ ئېلېكتىر ئىستانسىسى قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىستانسىنىڭ بىر يۈرۈش ئۇسكۇنىلىرى قەشقەرگە يۆتكەپ كېتىلدى.

2 ـ ئاپتوموبىل قاتناش ھەققىدە

شىنجاڭ ماشىنا تىرانسپورتى باشلانغىنىغا 60 يىل بولدى. 1921 ـ يىلدىن ئەۋەل شىنجاڭدا ئاپتوموبىل يوق ئىدى. قاتناش قۇراللىرى كالا ھارۋىسى، ئات ھارۋىسى، مەپە، پوچتا، خادىك ھارۋا، ئات، تۆگە، ئىشەك قاتارلىقلار بولۇپ، شىمالىي شىنجاڭدا «تارانچى ھارۋىسى»، جەنۇبىي شىنجاڭدا «يار ـ يار ھارۋا» ئاساس قىلىناتتى.

1921 ـ يىلى تىيەنجىندىن سۇيىۋەن ـ باۋتۇ موڭغۇل يايلىغى ئارقىلىق «پاكارت» ماركىلىق بىر كىچىك ئاپتوموبىلدا فېلدىيېمىن باشچىلىغىدا ئېنگلىزچە سۆزلەيدىغان ئەجنەبىلەر كەلدى. بۇ ئاپتوموبىل شىنجاڭ تارىخىدا ئۇرۇمچىگە كەلگەن تۇنجى ئاپتوموبىل ھىسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ھازىرقى ئاپتوموبىللاردىن پەرقى ماتور قىسمى بەكلا ئۇزۇن بولاتتى. ماتورى 12 سىلىندىرلىق بولۇپ رادىئاتورى ھەرىنىڭ ئوڭىسىغا ئوخشاپ كېتەتتى. ئاپتوموبىلنىڭ ئومۇمى ئۇزۇنلىغى 5 مېتىردىن ئارتۇق، چاقىنىڭ قاسقىنى پولات سىملىق ئىدى.

1922 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇرۇمچى پوچتا ئىدارىسىنىڭ باشلىغى كاۋالىر دېگەن ئەنگلىز كىشى چەتئەلدىن ئۆزىگە تۆت سىلىندىرلىق كىچىك ئاپتوموبىلدىن بىرنى سېتىۋالدى.

1922 ـ يىلى رۇسىيە چار پادىشاسىنىڭ ئانىسكوۋ باكچ ئىسىملىك ئىككى گېنېرالى «كومنىك»، «لورلەي» ماركىلىق ئىككى كىچىك ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن

شىنجاڭغا قېچىپ كەلدى. بۇ ئاپتوموبىللارنىڭ ستارتېرى بىلەن ئاكومۇلياتورى يوق بولۇپ شوپۇر رۇكاياتكا (ئايلاندۇرغۇچ) بىلەن ماتورنى ئايلاندۇرغاندا يۇقىرى بېسىملىق ئېلېكتىر دېنام ئايلىنىپ ئاندىن ئاپتوموبىل ئوت ئالاتتى. «كومىنىك» گېرمانىيىدە ئىشلەپچىقىرىلغان ئىدى. بۇ ئاپتوموبىلنىڭ لىخەچىسىغا ئاپتوموبىل مېيى قۇيۇلغان بولۇپ چىشلىق چاقلار مايغا چىلىنىپ تۇراتتى. چىشلىق چاقلار پولات پىلاستىنكىدىن ياسالغان. مۇنداق لى خېچىنىڭ ئالاھىدىلىگى ئاپتوموبىل قوزغالغاندا سىلكىنمەيتتى ھەم سەكرىمەيتتى. «لورلەي» ئەنگلىيىدە ئىشلەپچىقىرىلغان بولۇپ چاق قاسقىنىنىڭ گۈگۈسىنى ياغاچتىن ياسالغان ئىدى. ئاكۇمۇلياتورى يوق بولغانلىغى ئۈچۈن بورۇتۇشقا كاربىت گازلىق پانار (چىراق) ئىشلىتىلەتتى. كاربىت گازى مەخسۇس تۈڭغا قاچىلانغان بولۇپ، لازىم تېپىلغاندا شوپۇر ئاپتوموبىلدىن چۈشۈپ سەرەڭگە بىلەن چىراقنى يانداۇراتتى.

1926 ـ يىلى ئۇرۇمچى شەھەر سەنئىشخاڭزا (ھازىرقى نەنگۇەن ساقچى قوراسى) دا تۇنجى قېتىملىق شوپۇر تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلىپ ئۇيغۇر، قازاق، تاتار، ئۆزبەك قاتارلىق 4 مىللەتتىن 30 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. كۇرسنىڭ مۇدىرلىغى گىمېركىن، مۇئاۋىن مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى بۇرھان شەھىدى ئۈستىگە ئالغان ئىدى. نەزىرىيە ئوقۇتۇشتىن كېيىن يۇقىرىدا ئېيتىلغان «كومنىك»، «لورلەي» ماركىلىق ئىككى كىچىك ماشىنىدا پىراكتىكا ئېلىپ بېرىلدى.

1927 ـ يىلى ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتى تەيەنجىندىن ئۈچ يېرىم تونناىلىق تۆت سىلىندىرلىق «داۋج ـ گىرخام» ماركىلىق

ئاپتوموبىلدىن 15 نى سېتىۋېلىپ شەرقىي شىمالدىن سىبىرىيە تۆمۈر يولى ئارقىلىق چۆچەككە ئېلىپ كەلدى. بۇ ئاپتوموبىللار ئامېرىكىدا داۋاج ۋە گىرخام ئىسىملىك ئىككى كاپىتالىستنىڭ زاۋۇدىدا ئىشلەنگەن بولۇپ، ئاكۇمۇلياتورى ۋە دىنامىسى پەقەت يورۇتۇش ئۈچۈن ھەمدە سىگنال ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى. ئاپتوموبىلنى ئوت ئالدۇرىدىغان ستارتىر يوق بولۇپ يۇقۇرى بېسىملىق ماگنىتلىق دىنام بىلەن ئوت ئالدۇرىلاتتى.

1927 ـ يىلى يۇقۇرىدا ئېيتىلغان 15 ئاپتوموبىلنى ئاساس قىلىپ ئۇرۇمچى كۆكئوزى ئىبادەتخانىسى قۇراسىدا (ھازىرقى پارتىيە مەكتۇبىنىڭ شىمالى تەرىپىدە) ئۇرۇمچى ئاپتوموبىل ئىدارىسى قۇرۇلدى. ئىدارە دىرېكتورلىغىغا گېمىركىن، بۇرھان شەھىدىلەر تەيىنلەندى.

1928 ـ يىلى ئاپتوموبىل ئىدارىسى تېخنىكىدىن پېچكى تېپىش «داۋاج ـ گىرخام» دىن 15 نى سېتىۋالدى. (بۇنىڭ ئېچىدە ئىككىسى ئاپتوزۇز ئىدى).

1928 ـ يىلى ئاپتوموبىل ئىدارىسى موسكۋادىن 5 كىچىك ئاپتوموبىل سېتىۋالدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئىتتالىيىدە ئىشلەنگەن «فىئات» تىن بىر، «شاللىر» دىن 4 سى بار ئىدى.

«فىئات» نىڭ خوت سانىدۇغى بىلەن خوت دەستىسى (رىچاگى) ئاپتوموبىل كابىنكىسىنىڭ سىرتىدا بولۇپ خوت دەستىسىنىڭ شەكلى ھازىرقى زامان قول تىراكتورنىڭ خوت دەستىسىگە ئوخشىشىپ كېتەتتى. «شاللىر» نىڭ خوت سانىدۇغى ئارقا ئوقنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى. ئاپتوموبىل كاربىيوراتورىنىڭ ھاۋا تازىلىغۇچىسى يوق بولۇپ، شوپۇر ئاپتوموبىلنى ئوت ئالدۇرۇشتىن ئاۋال كاربىيوراتور

ھاۋا تۆشۈگىگە بىر پارچە لاتا تىقىپ قويۇپ روكاياتكا بىلەن ئوت ئالدۇراتتى.

1930 ـ يىلى قۇمۇل ۋەقەسى يۈز بەرگەن مەزگىلدە فىرانسىيىنىڭ ستىرايېن ـ ئاپتوموبىل زاۋۇدىدا ئىشلەنگەن «ستىرايېن» ماركىلىق ئاپتوموبىل بىلەن فىرانسىيىنىڭ ئېكسپېدىتسىيە چىلىرى (ساياھەتچىلىرى) قۇمۇل ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە كەلدى، بۇ ئاپتوموبىل زەنجىر تاپانلىق بولۇپ زەنجىرگە كۆپتۈرمە شەكىللىك ياپىلاق رېزىنكا بېكىتىلگەن ئىدى، بۇ ئاپتوموبىللار 6 سىلىندىرلىق 3 تونناىلىق بولۇپ جەمئى 10 ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە بىر ئاپتوموبىلدا مەخسۇس ئاشخانا ۋاگونى، يەنە بىر سى مەخسۇس مونچا (دۇش، سەررا‌پ) ۋاگونى بار ئىدى، قالغان 8 ئاپتوموبىلنىڭ ھەممىسى كوزۇپلۇق ئىدى.

1932 ـ يىلى گېرمانىيىنىڭ تۆت تونناىلىق «ۋوماگ» (WOMAG) ماركىلىق شەكلى چوڭ ئاپتوموبىلى كەلدى، بۇ ئاپتوموبىلنىڭ ماتورى 4 سىلىندىرلىق بولۇپ چاقنىڭ بالونىغا يەل قاچىلانمايتتى، بالوندا گۈل سىزىقچىلار يوق ئىدى، شۇنىڭدەك ئاپتوموبىلنىڭ كەينىگە يەنە ئىككى تال تۆمۈر تاياقچە سۆرىتىلىپ قويىلاتتى. ئەگەر ئاپتوموبىل دۆڭگە چىققاندا تارتالماي توختاپ قالغاندا، كەينىگە شوخشۇپ كەتمەكچى بولغاندا بۇ تۆمۈر تاياقچىلار يەرگە قادىلىپ تىرەپ ئاپتوموبىلنى توختىتىۋالاتتى، يورۇتۇش ئۈچۈن ئاپتوموبىلغا ئىككى دانە كىرىسىن لامپا ئورنىتىلغان ئىدى. شۇنىڭدەك بۇ ئاپتوموبىلنىڭ چاق گۈگۈسۇنلىرى ياغاچتىن ياسالغان ئىدى.

1932 ـ يىلى بۇرھان شەھىدى گېرمانىيىدىن «مايبىل» ماركىلىق پول چىڭداش ماشىنىسىدىن 4 نى سېتىۋېلىپ شىنجاڭ

غا ئەۋەتتى. بۇ ماشىنىغا كۆمۈر قالىنىپ پار بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلەتتى (سىرتتىن يانىدىغان دۇنگاتىل). بۇ ماشىنا بىلەن گېرمانىيىدىن كەلگەن باۋۇر ئىسىملىك ئىنژېنىر ماشىنىلارنى قۇراشتۇرۇپ چىقتى.

1930 - يىللىرىدىن ئاۋال شىنجاڭدا ئاپتوموبىل قاتنايدىغان يوللار يوق بولۇپ، ئاپتوموبىللار كونا ھارۋا يوللىرى بىلەن قاتنايتتى. دەريالاردا كۆۋرۈك يوق بولغانلىغى ئۈچۈن ئاپتوموبىل دەريانى تاشقىن كەلگەندە ئۆتۈشكە توغرا كەلگەندە ھەر بىر ناھىيە ئات ۋە ئادەم چىقىرىپ ئاپتوموبىلنى ئاتقا سۆرىتىپ دەريا كېچىكلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ قويىاتتى. 1930 - يىلى يەرلىك رۇس ئىنژېنىر باكتىيوۋ گېرمانىيىنىڭ نېۋىلىسىر ئەسۋابى (يەر ئۆلچەش ئەسۋابى) بىلەن گۇچۇڭ - ئۈرۈمچى تاشيولىنى لايىھىلەپ چىقتى. گۇچۇڭ - ئۈرۈمچى تاشيولى مۇشۇ تۆت ماشىنا بىلەن چېكداپ چىقىلغان. بۇ يولنىڭ لېنىيىسى ھازىرغىچە ئۆزگەرمىدى.

1935 - يىلدىن ئېتىۋارەن ئۈرۈمچى - ئىلى تاشيولى ئۆلچىنىپ چىققاندىن كېيىن ياسىلىشقا باشلىدى. شۇ يىلى داۋانچىڭ تاشيولىمۇ ياسالدى. 1936 - يىلى داۋانچىڭ كۆۋرۈگى پۈتۈپ چىقتى. بۇ كۆۋرۈكنى كىشىلەر «خوجىنىياز ھاجىنىڭ كۆۋرۈگى» دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ كۆۋرۈك ياغاچ بىلەن ئەگمە قىلىپ ياسالغان بولۇپ تا ھازىرغىچە بۇزۇلمىدى. بۇ كۆۋرۈك شىنجاڭ تاشيول تارىخىدا بۇزۇلماي كېلىۋاتقان پۇختا كۆۋرۈك بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

1925 - يىلى ئۈرۈمچىگە كەلگەن كىنو ئاپپاراتى ساندۇق شەكىللىك بولۇپ، سىرتقى شەكلى ھازىرقى زامانىنىڭ كىر يۇيۇش ماشىنىسىغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان ياغاچ ساندۇقتىن ئىبارەت ئىدى. ساندۇقنىڭ ئاستى قىسمىغا ئېلېكتىر چىراق ئورنىتىلغان. كىنو لېنتىسى ساندۇق سىرتىدىكى ئوققا قول ھەركىتى بىلەن ئورالغان ئىدى. كىنو كۆرگۈچىلەر بىر - بىرلەپ كېلىپ ساندۇق ئۈستىدىكى كىچىك ئەينەك ئارقىلىق كۆرەتتى.

1930 - يىلى ئۈرۈمچى شەھىرىدە خۇەندىك - قونچاق كىنوسى قويۇلدى. 1931 - يىلى فىرانسىيىنىڭ ئېكسپىدىتسىيە چىلىرى قۇمۇل ئارقىلىق ئۈرۈمچى شەھىرىگە كەلگەندە يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ شوپۇرى ئانزۇرگە بۇلارنى قۇمۇلدىن ئۈرۈمچىگە يول باشلاپ ساق - سالامەت ئېلىپ كەلگەنلىگى ئۈچۈن ئۇلار بۇ شوپۇرغا فرانسىيىدە ئىشلەنگەن چامدان شەكىللىك ئاۋاز سىز ھەركەتلىنىدىغان كىنو ئاپپاراتىدىن بىرنى سوغا قىلدى. بۇ كىنو ئاپپاراتى ئۈرۈمچىگە تۇنجى قېتىم كىرگەن ئاۋازسىز ھەركەتلىنىدىغان چامدان شەكىللىك كىنو ئاپپاراتى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. شۇ چاغدا مەن بۇ ئاپپاراتنى سوراپ ئۆيۈمدە كۆرگەن ئىدىم. بۇ ئاپپارات قولدا ھاسىل قىلىنغان تۈك بىلەن تەمىنلىنەتتى. دىنام ۋە لېنتا تەخسىلىرى ئاپپارات ئىچىگە ئىخچام قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى. قول بىلەن ھەركەتلەندۈرۈش ئارقىلىق 12 ۋولت توك ئىشلەپچىقىرىدىغان دىنام بۇ ئاپپاراتنىڭ ئىككى دانە ئېلېكتىر چىرىغىنى يورىتاتتى. فىلىم قويۇلغاندا ئىچىدىكى ئېلېكتىر چىراق يانىاتتى. لېنتا يۆتكىگەندە سىرتىدىكى ئېلېكتىر چىراقنى يېقىپ قويۇشقا توغرا

كېلەتتى. چىشلىق چاقلار دىنامنىڭ ھەركىتىنى تېزلىتەتتى. چىشلىق چاقلارنىڭ جايلىشىشى قايماق ئايرىيدىغان ماشىنا (سىپراتور) غا ئوخشاش ئىدى، دىنام يېنىدىكى ئوققا ئىنچىكە زەنجىر بىكىتىلگەن بولۇپ دىنام قول ھەركىتى بىلەن ئايلانغاندا زەنجىر ئارقىلىق كىنو لېنتىسى بىرلىكتە ھەركەتكە كېلەتتى. قول ھەركىتى قانچە چاپسان بولسا ئاپارات ئىچىدىكى ئېلېكتىر چىراق شۇنچە يورۇق ياناتتى. شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا لېنتىمۇ تېز ھەركەت قىلىپ تېز يۆتكىلەتتى، ئىكراندىكى ھەركەتمۇ تېز كۆرۈنەتتى. كىنو ئاپاراتىنىڭ ھەجمى 20 × 30 × 70 سانتىمېتىر ئەتراپىدا ئىدى. ئىكرانى بىر كۋادرات گەز چوڭلۇقتىكى مەخسۇس كۈمۈش بىرىكمىسىدىن ياسالغان سىر بىلەن سىرلانغان ئاق رەختىن ئىبارەت ئىدى. 12 مىللىمېتىرلىق 6 تەخسە پىلىۋنكىسى (لېنتا) بار ئىدى، فىلىمنىڭ مەزمۇنىدا: بىر ئوۋچىنىڭ بۈركۈت بىلەن تۈلكە ئوۋلىغانلىغى، بىر ئېيىقنىڭ ھەسەل يېيىش ئۈچۈن كۆتەكنىڭ كامىرىغا بېشىنى تىقىۋېلىپ بېشىنى چىقىرالماي قىينالغانلىغى ۋە تەبىئەت مەنزىرىلىرى كۆرسىتىلگەن ئىدى.

1932 ـ يىلى ئۈرۈمچى شەھەر ئەرداۋچاۋدىكى فۇگۇرداربنىڭ سارىيىدا كۆچمە ئاپارات بىلەن ئاۋازسىز ھەركەتلىك فىلىمغا بىلەت سېتىپ تۇنجى قېتىم ئاممىغا قويۇپ بېرىلدى.

1934 ـ يىلى شېڭ شىسەينىڭ ئاق ئورۇسلاردىن تەشكىل قىلغان ئۆلكە ئەسكەرلىرى روس ئىقتىسادى بىرلەشمىسىنى قوردى، بۇ بىرلەشمە نەنلياڭغا (ھازىرقى «ئۈزۈن سەپەر» كىنو-خانىسىنىڭ ئورنىدا) 500 كىشىلىك بىر تىياتىرخانا سالدۇردى. بىر يىلغىچە ھەر خىل تىياتىر، كانسىرتلار قويۇلۇپ

تۇردى، يىل ئاخىردا بۇ تىياتىرخانىدا تۇنجى قېتىم ھەم ئاۋازلىق، ھەم ھەركەتلىك فىلىم قويۇلدى. ئۇ چاغلاردا فىلىمنىڭ ئاۋازى لېنتىغا كانايلىق پاتىفون ئارقىلىق بېرىلەتتى. پاتىفون تەخسىسىنىڭ ھەركىتى بىلەن فىلىم لېنتىسىنىڭ ھەركىتىنى ماسلاشتۇرۇش قىيىن بولغانلىغى ئۈچۈن پاتىفون تەخسىگە پەقەت كىنو چۈشەندۈرۈشى بىلەن مۇزىكا ئېلىنغان كىنو پىرسۇناژلىرىنىڭ دىئالوگ سۆزلىرى لېنتىنىڭ ئۆزىگە يېزىلغان بولۇپ ئىكراندا خەت كورۈنەتتى.

1935 ـ يىلى بۇ تىياتىرخانىدا «تىراكتورچى» ناملىق ھەركەتلىك ھەم ئاۋازى لېنتىغا ئېلىنغان فىلىم قويۇلدى. ئۈرۈمچى ئاھالىسى شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن مۇكەممەللەشكەن كىنو كۆرۈشكە باشلىدى.

ئۇ مەزگىللەردە كىنو لېنتىسى 12 ـ 8 چاس (تەخسە) بولاتتى. فىلىم بىر ئاپاراتتا قويۇلىدىغانلىغى ئۈچۈن لېنتا يۆتكەشكە كوپ ۋاقىت سەرپ قىلىنىپ بىر قېتىملىق كىنو فىلىم 3 ـ 2 سائەتتە ئاخىرلىشاتتى، ۋاقىت ئۇزۇن بولغانلىغى ئۈچۈن ئاپارات قىزىپ كېتىپ كىنو لېنتىسىغا ۋە كىنو ئاپاراتىغا ئوت كېتىش ھادىسىلىرى بولۇپ تۇراتتى. ئاپاراتقا ئوت كەتكەندە كىنو قويغۇچى شەپكىسى ياكى چاپىنى بىلەن ئوتنى ئۈرۈپ ئۆچۈرۈۋالاتتى، ئەگەر ئوت يەنىلا ئۆچمىسە كىنو ئاپاراتىنى كۆتىرىپ تالاغا ئېلىپ چىقىپ ئۆچۈرەتتى.

1936 ـ يىلى «پاقا قىز»، «چاپايېۋ» ناملىق كىنو فىلىملەر قويۇلدى. «چاپايېۋ» ناملىق فىلىم تۇنجى قېتىم قويۇلغاندا كىنو ئىكراندىن قىلىچ ئويناتقۇچى يېقىنلاپ كېلىپ ۋاتقان ئاتلىق ئەسكەرلەرنى كۆرگەن 50 نەچچە كىنو كۆرگۈچىلەر كىنوخانىدىن قېچىپ چىقىپ كەتكەن ئەھۋاللارمۇ بولغان ئىدى.

كۆچاردىكى سۇ ئاپىتى ۋە ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش ئەھۋالى توغرىسىدا

زاكىر نىياز

كۆچاردا يۈز بەرگەن ئەڭ چوڭ سۇ ئاپىتىگە 25 يىل بولىقالدى، دېمەك، بۇ ئاپەت چارەك ئەسىرلىك تارىخى ۋەقەگە ئايلاندى.

1958 ـ يىلقى بۇ سۇ ئاپىتى پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ئېيتقاندىمۇ، تارىختىن بۇيان تېخى كۆرۈلۈپ باقمىغان ئەڭ ئېغىر، ماددى جەھەتتىكى زىيىنى ئەڭ كۆپ بولغان بىر قېتىملىق سۇ ئاپىتى بولۇپ، مەن، بۇ دەھشەتلىك ئاپەتنىڭ زىيانلىرىنى، بولۇپمۇ ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش جەريانىدا ئىشلەنگەن پارلاق خىزمەتلەرنى خاتىرىلەش ئۈچۈن تۆۋەندىكى ئەسلىمىنى يېزىپ چىقتىم.

1

كۆچار ناھىيىسى تىيانشان تاغ تىزمىلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىگىگە ئەڭ يېقىن جايلاشقان ناھىيىلەرنىڭ بىرى. تاغ جىرالىرىدىن چىققان سۇلار چوڭ بىر ئۆستەڭ (تاغئېرىق سۇ بېشى دەريا سى) ھاسىل قىلىپ بۇ بىر ئۆستەڭ سۇ گويا بىر تال گاڭ

تۇز سىزىقتەك كۆچارناھىيە بازىرىنى قاق ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ توختىماي ئېقىپ تۇرىدىغان ئىدى. بىراق بۇ ئۆستەڭ نىڭ پەسىل خاراكتېرى كۆچلۈك بولغان سۇيى، چارە ـ تەدبىر قوللىنىلىپ تىزگىنلەنمىگىنى ئۈچۈن، دېخانلار سۇغا ئىنتايىن ئېھتىياجلىق بولغان چاغلاردا كۆچار دېخانلىرىنى سۇ بىلەن تولۇق تەمىنلىيەلمەيتتى. ھەر يىلى 7 ـ 8 ـ ئايلاردا بولسا، تىيانشان چوققىلىرىدىكى قار ـ مۇزلارنىڭ ئېرىشى بىلەن سۇيى كۆپىيىپ ئاپەت پەيدا قىلاتتى ۋە ياكى ئېغىر تەھدىت سالاتتى.

شۇڭلاشقا، جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزاسى يولداش لىن جىلۇ كۆچار ناھىيىسىگە ھاكىم بولۇپ بارغاندا سۇ قېيىنچىلىغى ۋە سۇئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتەك ھەر ئىككى مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن 1938 ـ يىلى ناھىيە بازىرىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى لۇڭ كۇ (تاغئېرىق سۇ بېشى) دېگەن جايدا ئۇزۇنلىغى 1200 مېتىر، ئىگىزلىگى 4 مېتىر، ھۇلىنىڭ كەڭلىگى 8 مېتىر، ئۈستىنىڭ كەڭلىگى 4 مېتىر كېلىدىغان چوڭ دامبا ياسىتىپ، بۇ سۇنى تىزگىنلىگەن ئىدى. مانا مۇشۇ «لىن جىلۇ دامبىسى» نىڭ زور رولى بىلەن سۇنىڭ ھەر يىلى 7 ـ 8 ـ ئايلاردىكى تەھدىت كۈچى چەكلىمىگە ئۇچراپ، 20 يىللار داۋامىدا ئاپەتكە ئايلىنالماي كېلىۋاتقان ئىدى. بۇ ئەھۋال 1958 ـ يىلقى چوڭ سۇ ئاپىتىنىڭ 3 كۈن ئالدىدىكى ۋاقتىقىچە داۋام قىلغان بولسىمۇ، 8 ـ ئايىتىڭ 11 ـ كۈنىگە كەلگەندە كۆچار ۋە باي ناھىيىلىرىدە ھاۋا تۇتۇلۇپ يامغۇر يېغىپ، بۇ قاتتىق يامغۇر 3 كۈنگىچە توختىمىغانلىقتىن، بۇ خىل ئادەتتىن تاشقىرى يېغىنگەرچىلىك تاغئېرىق سۇ بېشى

دەريا سەدىكى كەلكۇن سۇيمنى پەۋقۇلئادده كۆپەيتىۋەتتى. كۆچار تاغلىرىدىن تۇرۇلۇپ كەلگەن كۆچلۇك سۇ ئېقىمى «لىن جىلۇ دامبىسى» دىنمۇ ھالقىپ ئۆتۈپ ۋە بۇ دامبىنىڭ بىر قىسمىنى بۇزۇپ تاشلاپ، 5 مېتىردىن 6 مېتىرغىچە بولغان ئىگىزلىكتە دەھشەتلىك ئېقىپ كېلىپ 1958 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى سەھەر ۋاقتى سائەت 4 تە تاتلىق ئۇيقىدا ياتقان كۆچار ناھىيىسىنى بېسىپ كەتتى. شۇ كۈنى پەقەت شالدىراق تاغلىرىدىن ئېقىپ كەلگەن كەلكۇن سۇيىلا 1840 كۇپ سىكونتقا يەتكەن.

سانلىق مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، شۇ قېتىمقى سۇ ئاپىتىدە كۆچار ئۆستىڭىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى سۇ قوۋۇق، پاختا بازىرى، ئىشىك بازىرى، ياركوچا، كۆكچى مەلىسى، جىگدە كوچا قاتارلىق، شەرق تەرەپتىن گۈڭگاك، ئاقدەن، سىيەنجىك، يېڭى مەلە ۋە ئىبراھىم بەگنىڭ تۇگمىنى... قاتارلىق جايلارغا سۇ چىقىپ كېتىپ، 4 مېتىردىن ئارتۇق ئائىلىنى ۋەيران قىلغان. 7857 ئېغىزلىق ئۆي (ھاجەتخانا ۋە ئەسكى ئۆيلەر بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ) نى بۇزۇپ، مال ـ بىساتلارنى ئېقىپ كەتكەندىن تاشقىرى، كۆچارنىڭ ئولتۇراقلىق ئاھالىلىرىدىن، تۇققان يوخلاش ۋە زىيارەت قىلىش سەۋەپلىرى بىلەن كەلگەن مېھمانلاردىن ھەم جەنۇپتىن شىمالغا، شىمالدىن جەنۇپقا ئۆتۈپ كېتىۋاتقان يولۇچىلاردىن بولۇپ مېتىردىن ئارتۇق كىشىنىڭ ھاياتىنى نابۇت قىلغان. يەنە يولداش لىن جىلۇ ئۆزى لايىھىلەپ سالدۇرغان چوڭ كۆۋرۈكنى ۋە ساي بويىدىكى دوختۇرخانا، 3 چوڭ سودا سارىيى، بىر چوڭ مونچا ۋە 5 تاشلىق تۇگمەنىنى؛ پوچتا ـ تېلىگىرافى ئىدارىسى، ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىگى، ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق سوت مەھكىمىسى، جەنچاپۇەن، جۇڭ ئىدا ـ

رىسى ۋە تۇرمە قاتارلىق ئورۇنلاردىن 22 سىنى ئېقىتىپ كەتتى. بۇ ئورۇنلارنىڭ 695 ئېغىزلىق ئىشخانا، ياتاق قاتارلىق ئۆيلىرى (ھاجەتخانا ۋە ئەسكى ئۆيلەر بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ) سۇدا ئېقىپ تۇزلىنىپ كەتتى.

ناھىيە بازىرىدىكى 13 ئاھالىلار كومىتېتى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە، ئېغىر زىيانغا ئۇچراپ، ئادەم ۋە ئۆيۇڭاق، مال ـ بىساتلار ئېقىپ كەتكەندىن تاشقىرى يەنە 500 مو كۆكتات يېرىدىكى ھەر خىل كۆكتاتلار، 8498 سەر ساپ كۆمۈچ، 494 سەر ساپ ئالتۇن، سودا ئىدارە ۋە تەمىنات ـ سودا كاپىراتىۋى قاتارلىق سودا تارماقلىرىنىڭ 2 مىليون 600 مىڭ يۈەنلىك ھەر خىل سودا تۇۋارلىرى سۇدا ئېقىپ كېتىپ زىيان بولدى.

بازارنىڭ سىرتىدىكى 9 رايوندىن 7 سى ئاپەتكە ئۇچراپ 500 مودىن ئارتۇق كۆكتاتلىق، 15 مىڭ 585 مو يەردىكى ئاشلىق زىرائەتلىرى ـــ 274 مىڭ 725 جىڭ بۇغداي، 174 مىڭ 259 جىڭ گۈرۈچ، 10 مىڭ 500 جىڭ مايلىق زىرائەتلەرنى نابۇت قىلدى. سۇ ئاپىتى يەنە 358 ئائىلىلىك دېخانىنىڭ ئۆيۈڭاق، مال ـ بىساتلىرىنى 10 نەپەر ئادەمى، 134 تۇياق ئات ـ كالا، 563 تۇياق قوي ـ ئۆچكىلىرى بىلەن قوشۇپ ئېقىتىپ كەتتى. 994 ئېغىزلىق ئۆي ـ ئىمارەتنى تۇزلىۋەتتى.

11 كارىزنى، تۇگمەنلەرنى، ئېرىق ـ ئۆستەڭ، ئېتىز ۋە دامبىلارنى ئاساسەن ۋەيران قىلىۋەتتى.

81 كىلومېتىرلىق ئۇزۇنلۇقتىكى قارىماي يولىنى، 17 مېتىردىن 64 مېتىرغىچە ئۇزۇنلۇقتىكى 8 كۆۋرۈكنى ۋەيران قىلىپ تاشيول قاتنىشىنى ئۈزۈۋەتتى. چەتتىن كەلگەن 20 دانە ئۆتكۈنچى ماشىنىنى 44 نەپەر ئادەملىرى بىلەن قوشۇپ ئېقى ـ

تىپ كەتتى.

1958 ـ يىلقى چوڭ سۇ ئاپىتىدە ئېقىپ كەتكەن ئومۇمى مال ـ مۈلۈكنىڭ قىممىتى 10 مىليون يۈەندىن ئاشىدۇ.

2

يازما مەلۇماتلار ۋە پىشقەدەملەرنىڭ ئېغىزچە بەرگەن مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا، كۇچارنىڭ ئەسلى ئورنى ـ قەدىمكى كۆسەن، ھازىرقى ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇتلۇق ئوردا ۋە بۇ يەرنى چۆرىدىگەن جايلار بولۇپ، كۇچار خەلقى مىڭ يىللاردىن بېرى قەدىمقۇ ـ قەدىم سۇرۇلۇپ كۇچار ئۆستىكى (ساي بويى) نى چۆرىدەپ ئورۇنلاشقان ۋە ھازىرقى ئاۋات، باغ ـ بوستانلىق كۇچار كۆنىشەھەر بازىرىنى بىنا قىلغان ئىدى. مەرىپەتپەرۋەر، قەدىمكى مەدەنىيەتكە ئىگە كۇچار خەلقى بۇ يەردە توققۇزى تەل سودا مەركەزلىرىنى، ھەشەمەتلىك خانىقا ـ مەسچىتلەرنى، مەدرىسە ـ مەكتەپلەرنى، مازار ۋە تاۋاپخانىلارنى بىنا قىلىپ، ياشاپ كەلگەن ئىدى. بۇندىن 750 يىل ئىلگىرى ياشىغان مەۋلانە ئەرشىدىنخان غۇجا مازىرىنىڭ مەزمۇت قۇرۇلۇشى، ھەيۋەتلىك كۇچار خانىقاسى قۇرۇلۇشى ۋە بۇ خانىقا قوراسى ئىچىدىكى بۇندىن 400 يىل بۇرۇن ياشىغان مەشھۇر زات ـ ئىشان ساقى ۋەلىيۇللا زىيارەت قىلغان مەسچىت قۇرۇلۇشى، مەھكىمە شەرئى ئىمارىتى، ساي بۇيىدىكى ئۇچيۇز يىللىق تارىخقا ئىگە رەستە مەسچىتى قاتارلىق قەدىمى بىنالار كۇچار خەلقىنىڭ قەدىمى مەدەنىيەتلىك تارىخىنى ناماياں قىلىپ، تېخى ھازىرغىچە قەد كۆتىرىپ تۇرماقتا (بۇ ئورۇنلار مەدەنى

يادىكارلىقلار قاتارىدا مۇھاپىزەت قىلىنىپ ساقلىنىۋاتىدۇ).

پىشقەدەم كىشىلەرنىڭ باشتىن كەچۈرگەنلىرىگە قارىغاندا، مۇشۇ ئەسىر ئىچىدە، كۇچاردا ھەر 20 يىلدىن 30 يىلغىچە بولغان ۋاقىت ئىچىدە بىر قېتىم چوڭ سۇ ئاپىتى يۈز بېرىپ تۇرغان. 1915 يىلى 8 ـ ئايدىكى بىر قېتىملىق كەلكۈن سۈيى مۇ سايغا پاتماي تېشىپ چىقىپ ئاھالىلارنىڭ ئۆيلىرىنى بېسىپ كەتكەن. كەلكۈن سۈيى ئەينى چاغدىكى كۇچار مەھكىمە شەرئىنىڭ قازىسى ئابدۇمىجىت دامولىنىڭ گۈڭگاڭدىكى بالىخانىلىق ئۆيلىرىگىچە كۆپۈپ چىقىپ، تاماق ئىتىۋاتقان قازىنىنى كۆتىرىپ ئۆيىنىڭ ئىچىدە لەيلىتىۋەتكەن ئىكەن.

1958 ـ يىلقى سۇ ئاپىتى ئۇنىڭدىنمۇ ئېغىر، زىيىنى ئۇنىڭدىنمۇ چوڭ بولدى. لېكىن ئاپەت ۋە ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش جەريانىدا كومپارتىيىمىزنىڭ ئۇلۇغلىغى، سوتسىيالىستىك تۈزۈمىمىزنىڭ ئەۋزەللىگى ۋە ھەر مىللەت خەلقىمىزنىڭ كوممۇنىستىك روھ بىلەن سۇغۇرۇلغان قېرىنداشلارچە ئىناق مېھرى ـ مۇھەببىتى يەنە بىر قېتىم نامايان بولۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى شەھەر، ئۆلكەت ـ ناھىيىلىرىدىن ئارقىسى ئۈزۈلمەي تۇرکۈم ـ تۇرکۈملەپ قۇتقۇزۇش، داۋالاش، ھال سوراش دۇي ـ ئۆمەكلىرى، ماددى ئەشيالار، يىمەك ـ ئىچمەك، دورا بۇيۇملىرى ئەۋەتىلدى.

سانلىق مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، دەسلەپكى ھەپتىدىلا كۇچارغا يېتىپ كەلگەن ھال سوراش خەت ـ تېلېگىراممىلىرى 2267 پارچىغا يەتتى. ئاپەت جەريانىدا زەخمىلەنگەن يارىدارلارنى داۋالاش ـ قۇتقۇزۇش ئۈچۈن 1500 نەپەردىن 3000 نەپەرگىچە داۋالاش خادىملىرى كەلتۈرۈلۈپ ئۇنۇملۇك خىزمەتلەر

ئىشلەندى. يەنە قۇتقۇزۇش، توشۇش ئايروپىلانى 25 ئايروپىلان-قېتىمغا، ماشىنا 1231 ماشىنا-قېتىمغا يېتىپ، زىيانغا ئۇچرىغانلارغا ئىئانە قىلىنغان 578 مىڭ 477 يۈەن نەق پۇل، بىر مىليون جىڭ ئاشلىق، 379 مىڭ 892 جىڭ ساپ ئۇن، 44 تونىا نان، 107 مىڭ 411 قۇر ھەر خىل كىيىم - كىچەكلەر، 2921 دانە يوتقان ۋە ئەدىيالار، 15 مىڭ 664 كىشىلىك ھەر خىل ئايالقلار كۇچارغا يېتىپ كەلدى. تەييارلانغان پىششىق يېمەكلىكلەردىن مىڭ جىڭلاپ قېزا، مىڭ جىڭلاپ پىچىنە ۋە بولكىلار يېتىپ كەلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى زىيانغا ئۇچراپ كىيىم - كىچەكسىز ۋە يېمەك - ئىچمەكسىز قالغان كىشىلەرگە تارقىتىپ بېرىلدى. شۇ قېتىمدا زىيانغا ئۇچرىغۇچىلاردىن ھەر بىر كىشى 3 قۇردىن كىيىم - كىچەك بىلەن تەمىنلەنگەن.

سۇ ئاپىتىدىن كېيىنكى قىسقا ۋاقىتتىنىڭ ئىچىدە، پارتىيە ۋە ھۆكۈمىتىمىز بۇندىن باشقا يەنە بىر قاتار جىددى قۇتقۇزۇش خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى. مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمى كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن كومىتېت باشلىغى يولداش سەيپىدىن ئەزىزى كۇچارغا كېلىپ پارتىيە ۋە ھۆكۈمىتىمىزگە ۋاكالىتەن كۇچار خەلقىدىن سەممى ھال سوردى ھەم ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش خىزمىتىگە ئۆزى بىۋاستە رەھبەرلىك قىلدى.

8 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن 19 - كۈنىگىچە ئېغىر ئۆستەڭلەرگە كىچىك كۆۋرۈكلەر ياسىتىلىپ، يوللارنىڭ ۋەيران بولغان قىسىملىرى رېمونت قىلدۇرۇلۇپ ماشىنا قاتنىشى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 8 - ئاينىڭ 19 - كۈنى يەنە بەزى سودا دۇكانلىرىنىڭ نورمال سودىسى باشلاندى.

ئاپىتونوم رايونلۇق قۇرۇلۇش كومىتېتىدىن

20 نەپەر قۇرۇلۇش ئىنژېنېرلىرى چاقىرتىلىپ كۇچارنىڭ يەر شارائىتى تەتقىق قىلىنغاندىن كېيىن كونشەھەردىكى ئاھالىلارنىڭ سۇ ئەپكەتكەن ئۆڭ - ئىمارەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە بىرلەشتۈرۈپ ناھىيىنىڭ مەركىزى قىسمىنى كارىز تەرەپكە سۈرۈشنى قارار قىلدى.

ھازىرقى رەتلىك، كۆركەم ئۆڭ - ئىمارەتلەر سېلىنغان كۇچار يېڭىشەھەرنىڭ ئورنى بۇندىن 70 - 80 يىللار بۇرۇن قاقاس سايلىق ئىدى. دەسلەپ قىلىپ كۇچارنىڭ تۇڭلىگى قادىر جەڭگى دېگەن كىشى بۇ ئىدىرلىقنىڭ بىر قىسمى بولغان كارىز دېگەن يەرگە باغ - ئورمان بىنا قىلدۇرغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ھەرقايسى دەۋردىكى ھۆكۈمرانلار ئۇ يەردىن پەقەتلا ئەسكىرى لاگېر سۈپىتىدە پايدىلىنىپ كەلگەن. ئۇ يەر كېيىنكى ۋاقىتلارغىچىلىكلا ئاھالىلار ئولتۇراقلاشتۇرۇلمىغان «چەت» يەر بولۇپ، سۇ ئاپىتىدىن كېيىنلا بىر قاتار لايىھىلەش خىزمەتلىرى ئىشلىنىپ 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يېڭىشەھەر قۇرۇلۇشى رەسمى باشلاندى.

ئاپتونوم رايون كۇچار يېڭىشەھەر قۇرۇلۇشى ئۇچۇن 10 دانە ماشىنا، 40 دانە 4 ئاتلىق ھارۋا، 40 دانە 4 چاقلىق خوت ھارۋىسى يارىدەم قىلغاندىن باشقا يەنە 1 مىليون يۈەن خەلق پۇلى ئاجرىتىپ بەردى. بۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ قۇرۇلۇش شىركىتىدىن كەلتۈرۈلگەن 200 كىشىلىك قۇرۇلۇش دۇيى، ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكىتۈەن يېزا ئىگىلىك 1 - دېۋىزىيەسىدىن كەلتۈرۈلگەن 150 كىشىلىك قۇرۇلۇش دۇيى ۋە كۇچارنىڭ ئۆزىدىن تەشكىللەنگەن 800 كىشىلىك قۇرۇلۇش قوشۇنى ئارقا - ئارقىدىن ئىشقا كىرىشىپ كەتتى.

هەر قايسى تارىخى دەۋرلەردىكى خىيانەتچىلىك ۋە ئۇنىڭ شەكىللىرى

خېۋىر تۆمۈر

نۇرغۇن تارىخى ماتېرىياللاردا «كونا جەمئىيەتتە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئەمەلدارلار، بەگلەر پاراخور ئىدى. ھەر خىل يوللار بىلەن قاقتى ـ سوقتى قىلىپ خەلقنى ئىزەتتى، خانۇەيران قىلاتتى ..... » دېگەندەك سۆزلەرنى كۆپ ئۇچرىتىمىز. ئەپسۇسكى ئۇ زامانىدىكى ئەمەلدار، بەگلەر قايسى ئۇسۇلدا خىيانەت قىلىدىغانلىقىغا توغرىسىدا بىرەر كونكرېت تەپسىلات يوق. تارىخى ـ ئەدەبىي ئەسەرلەردىمۇ كونكرېت ئېچىپ تاشلانمىغان يوق. بۇ ھەقتە ياش ئەۋلادلىرىمىز خەۋەرسىز. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ماقالا ئارقىلىق ياشلارغا تارىخى دەۋرلەردىكى خىيانەتچىلىك ۋە رەزىل ئۇسۇللار توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە بېرىش كۆزدە تۇتۇلدى. تولۇقسىز جايلىرىنى كىتابخانلارنىڭ تولۇقلىشىغا ھاۋالە قىلىمەن.

1 ـ ياڭزېڭشىن دەۋرىدىكى خىيانەتچىلىك

بۇ دەۋر 1912 ـ يىلدىن 1928 ـ يىلغىچە 17 يىل داۋام

قىلغان ئىستىبدات ـ قاراڭغۇ دەۋر بولۇپ، باشتىن ـ ئاياققىچە خىيانەتچىلىك، ئەيشى ـ ئىشرەت، كەيپى ـ ساپا، جاھالەت ـ خۇراپاتلىق ئەۋج ئالغان بىر دەۋر ھىسابلىنىدۇ. بۇ دەۋردە خىيانەتچىلىكنىڭ كونكرېت شەكىللىرى تۆۋەندىكىچە ئىدى:

1 ـ ۋالى، ئامبال، جۈيجاڭ بولۇش ئارقىلىق خىيانەت قىلىش. مەسىلەن، بىر ناھىيىگە يېڭى ئامبال تەيىنلەنسە، شۇ ناھىيىدىكى بەگلەر (مەيلى ئۇ قانچە بولسۇن) يېڭى كەلگەن ۋالى، ئامبالللارغا بەس ـ بەس بىلەن ئالتۇن، كۈمۈش، ئات، خېچىر، زىلچە ـ گىلەم ۋە ھەر خىل قىممەتلىك تېرە مەھسۇلاتلىرى قاتارلىقلارنى تەقدىم قىلاتتى. ئەگەر بىر بەگ تەخمىنەن بىر سەر ئالتۇن، ئىككى يامبۇ، 100 سەر كۈمۈش تېڭگە، بىر قانچە جىڭ ئېپيۇن، بىر ئات، بىر خېچىر تەقدىم قىلىدى دەيدىغان بولساق ئۇ چاغدا بىر ناھىيىدە بەگلەر 5 بولسا قانچىلىك بايلىق توپلىنىدۇ، ئۇنىڭدىن كۆپ بولسا قانچىلىك توپلىنىدۇ. بۇنى ھىسابلاپ چىقىش ئانچە قىيىن ئەمەس. بۇ بەگلەر ئامبالغا تەقدىم قىلغان پۇل ـ مالالارنى ھەرگىز ئۆز يېنىدىن بەرمەيتتى، يۇرت خەلقىدىن ئالۋاڭ تەرىقىسىدە چېچىپ ئامبالغا تەقدىم قىلغان پۇل ـ مالدىن نەچچە ھەسسە كۆپەيتىپ يىغىۋالاتتى.

شەھەر بەگلىرى، شاڭيولارمۇ ھەر قايسى ئۆز ساھەسى بويىچە سوغا تەقدىم قىلاتتى. مەسىلەن، ھارۋىكەش شاڭيوسى ۋالى ياكى ئامبالغا ئاتاپ پوچتا ياكى مەپە ياسىتىپ تەقدىم قىلاتتى، پوچتىغا بىر جۈپ ئات، مەپىگە بىر دانە خېچىر جابدۇپ بېرەتتى. سودىگەرلەر پۇل يىغىش قىلىپ زىلچە ـ گىلەم تەقدىم قىلاتتى. بۇ ئۇسۇلدا ۋالى ـ ئامبال بولغانلار

بىر ـ ئىككى ئايدىلا نۇرغۇن بايلىق تـوپلىۋالاتتى. بـەگـلـەر، شاڭيولار ئامبالغا تەقدىم قىلغان پۇللارنى نەچچە ھەسسە كـۆپەيتىپ يۇرتتىن ـ خەلقتىن يىغىۋالاتتى. بۇ ئۇسۇل ئـارقىلىق يۇرتتا خىيانەتچىلىك، قاقتى ـ سوقتى قىلىشنىڭ قارا شامىلى چىقىپ كېتەتتى.

2 ـ ۋالى ـ ئامبالـلار بىر يـۇرتـقـا كېلىپ 3 ـ 4 ئـاي ئۆتكەندىن كېيىن يېزا ـ سەھرالارنـى تـەكشۈرگىلـى چىقاتتـى. ھەر قايسى بەگ ئۆز تەۋەسىدە ئۇلارنى كۈتىۋېلىپ بايـلارنىڭ ئۆيلىرىگە باشلاپ بېرىپ مېھمان قىلاتتى. بايلارمۇ ئۆز ئـالـدىغا ئامبالـلارغا سوغا تەقدىم قىلىپ ئۈزىتاتتى. ئـەگـەر ئامـبال قايسى بىر بايىنىڭ ئۆيىدە مېھمان بـولىۋاتـقـانـدا شۇ بايىنىڭ ئۆيىدە تۇرغان گىلىمى ياكى ئېغىلدىكى ئېتىنى كۆزى چۈشۈپ، ياخشى گىلەمكەن ياكى ياخشى ئات ئىكـەن دەپ بىر ئېغىز سۆزلەپ قويغان بولسا، گىلەم بىلەن ئات ئامبال ئۆيـىـگە قايتىپ بېرىشتىن بۇرۇن ئۇنىڭ ئۆيىگە بېرىپ بـولاتتى. دىمەك ۋالى ياكى ئامبال بولغانلار مەزكور نـاھـيـىنىڭ يېزا ـ سەھرالىرىنى بىر ئايلىنىپ چىقىش بىلەن نـۇرغـۇن بـايـلىق يىغىۋالاتتى. بۇ ئۇسۇل، شۇ دەۋردىكى ۋالـى ـ ئـامبالـلارنىڭ خىيانەت قىلىپ پۇل توپلىۋېلىش ئۇسۇللىرىدىـن بىرى ئىدى. قايسى بەگنىڭ تەۋەسىدە تەقدىم قىلىنغان نەرسىلەرنىڭ سانـى ۋە سۈپىتىگـە قـاراپ شۇ بـەگنـىڭ يـاخشى ـ يـامـانـلىغـى باھالىناتتى.

3 ـ چوڭ ـ چوڭ دەۋالاردىن پارە ئالاتتـى. بـولـۇپـمـۇ بايلارنىڭ ئۆز ئـارا قىلىشىدىـغـان يـەر، يـايلاق دەۋالىرى، خۇن دەۋاسى، بەگلـەرنـى يەقتىش، يېڭـى بـەگ تەيىنلـەش دەۋالىرى چوڭ ـ چوڭ دەۋا ھىساپلىناتتى. بـۇنـداق دەۋالاردا

ئامبالىلار، تۆڭچىلار، يامۇل بەگلىرى سەرلەپ ئالتۇن، نەچچە ئون سەرلەپ كۈمۈش پۇللار پارە يەيتتى.

4 ـ غەللە ـ پاراقـتـىن قاقتى ـ سوقتى قىلاتتى. دىخانلار غەللە ـ پاراق تاپشۇرۇشقا مەجبۇر، ئەمما ئىسكىلات خادىـملىرى دىخاندىن ئاش ئالغانـدا چوڭ كـۆرە بىلەن ئېلىش، ئاشلىقنى كۆرىگە قاتتىق ئۇرۇپ قاچىلاش ئارقىلىق مـۇقەررەر يوسۇنـدا 10 چارەكتە بىر چارەك ئاشلىق ئارتـۇق ئالاتتى. دىـخـانـنىڭ جېنى تەتـرەيدىغان يەرلىرى دەل مۇشۇ يـەردە ئىدى. 20 چا ـ رەك غەللە تاپشۇرىدىغان دىخان 25 چارەك ئاش ئېلىپ كـەل ـ سىمۇ گايىدا تولدۇرالماي قالاتتى. مەسىلەن، مەن 1948 ـ يىـ لى ×× ناھىيىسىنى ئۆگەنگەن ئىدىم. مەزكور ناھىيە يىلىغا 700 مىڭ چارەك غەللە ـ پاراق ئالىدىكەن. بۇ ئاشلىقنى ئېلىش جەريانىدا ئىسكىلات (ساڭ) خادىملىرى بۇ يىل چوقۇم 60 ـ 70 مىڭ چارەك ئارتۇق ئاش ئالالايمىز دەپ ھۆددە قىلالايدىكەن. يىل ئاخىرىغا يەتكەندە ئەمەلدارلار ئـۆز ئارا مەسلىھەتلىشىپ ۋالىغا 10 مىڭ چارەك، ئامبالغا 8 مىڭ چارەك، جۈيجاڭغـا 6 مىڭ چارەك دەپ تەقسىم قىلىپ بۆلۈشۋالىدىكـەن. دىـمـەك ئەمەلدار بولغانلار ئېتىزنى كۆرمەي، بىر كەتـمـەن چاپـمـاي تۇرۇپلا 5 ـ 10 مىڭ چارەك مەھسۇلاتقا ئىگە بولىدىكەن، بۇنىڭدىن تاشقىرى باج كىرىملىرى ۋە باشقا بايلىقلارىدىـنمۇ ئـوخشاشلا بەھرىمەن بولاتتى. ناھىيە ئامبالىلىرى ئۆز ئۈستىدىكـى ۋالـى ـ لارنى، ئۇرۇمچىدىكى جاڭجۈنلەرنىمۇ ئۇنتۇپ قالمايتتى. ئـەگـەر ئۇلارنى سوغاتلىقلار بىلەن يوقلاپ تۇرمىسا، ئۇ ئامبال ئۆزۈن ئۆمۈر سۈرەلمەيتتى.

5 ـ ئامبالىلار ئاساسەن ئىككى يىلدا بىر قېتىم يۆتكىلىپ تۇراتتى. يۆتكەلگەن ۋاقىتتا ناھىيىدىكى بەگ ـ شاڭيولار يەنـە

ئۇنى نۇرغۇن سوغاتلىقلار بىلەن ئۇزۇتۇپ قويىاتتى. بۇ ئامبال ئىككى يىل بۇرۇن مەزكور ناھىيىگە كەلگەندە خۇددى دىخان-نىڭ بازارغا ساتقىلى ئېلىپ كەلگەن توخۇسىدەك ھارۋىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا باش - كۆزىنى توپا - تۇمان باسقان ئەبگا كۆرۈ-نۈشتە كەلگەن بولسا، ئىككى يىلدىن كېيىن قايتقاندا بۇ ئام-بالنىڭ ئىككى - ئۈچ ھارۋىدا ئۆي - جاھازلىرى، ئونىلىغان ساندۇقلىرى. زىلچە - گىلەملىرى، بىر ياكى ئىككى مەپىسى، تاش توقۇملۇق ئىگەر توقۇلغان بۇلۇتتەك ئاتلىرى، بىر قانچە خىزمەتكارلىرى بولاتتى. ئۇلاقنىڭ خۇيى سەمىرگەندە چىققاندەك ئىلگىرى ئەبگا كەلگەن بۇ ئامبال، ئەمدى شىر - يولۋاسلاردەك ھەيۋەتلىك بولۇپ كېتەتتى.

6 - بۇ ئامبالار قايتىپ ئۇرۇمچىگە كەلگەندە جاڭجۇن، تىڭجاڭ ۋە باشقا تونۇش - بىلىش، تۇققان - بۇرادەرلىرىنى سو-غا - سالام بىلەن يوقلايتتى. ھەربىر ئامبالنىڭ جىقراق پۇل - بايلىق تاپقانلىغى شەرەپلىنەتتى. پۇلنى ئاز تاپقان ئەمەلدارلارنى ياڭ زېڭشىن «قابىلىيەتسىز» دەپ ئەيىپلەيتتى. يەنە بىر قېتىم ئەمەلگە تەيىنلەش مەسىلىسىدە مۇنداق قابىلىيەتسىز دەپ قارىغان ئادەملەرنى ئىمكان قەدەر تەيىنلىمەيتتى. بۇ ئىشلار شۇ دەۋردە ئۇچۇق - ئاشكارا سۆزلىنىدىغان رەسمى ئادەت ئىدى.

7 - پاراخورلۇق شۇ قەدەر ئاشكارا ئەۋج ئالغانكى، ھەتتا يامۇل ياكى فايۇەننىڭ ئادەتتىكى كاتىپلىرى (كۆچۈرمىچىلەر) بىر ھۆكۈم خەتنى كۆچۈرۈپ تەييارلاپ ئالدىدىكى قەغەز سە-لىغدايدىغان تاشقا باستۇرۇپ قويۇپ تەتۈر قاراپ ئولتۇراتتى. دەۋاگەر دىخان ياكى ھۇنەرۋەن خەتنى ئېلىش ئۈچۈن بىر-

ئىككى سەر قەغەز پۇلنى تەڭلىسە، بۇ پۇل كاتىپنىڭ كۆڭلى-دىكى سانغا يەتمىسە پۇللارنى لاقىتۇرۇپ تاشلاپ ھازىرلا تىللايتتى. دەۋاگەر بەرىدىغان پۇلنى كۆپەيتىپ كاتىپنىڭ كۆڭ-لىدىكى سانغا يەتكۈزسە، ياكى يېقىنلاتسا ئاندىن ھومۇيۇپ تىللاپ، ئالدى بىلەن پۇلنى ئېلىۋېلىپ ئاندىن خەتنى بېرەتتى. دەۋاگەر خەتنى ئېلىۋالغانغا خوش بولۇپ «خوش - خوش» دىگەنچە چىقىپ كېتەتتى. بۇنىڭدىن باشقا تۆڭچىلار، يايلار، بەنشىياڭ، دورغىلارمۇ ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا چاي پۇلى، تا-پان ھەققى قاتارلىق تاپاۋەتلەرنى قىلاتتى.

8 - بەگلەر ئامبالالارغا قىلغان سوغا - سالاملارنى يى-پىدىن يىگىنسىغىچە قالدۇرماي خەلقتىن يىغىۋالاتتى، بەلكى نەچچە ھەسسە ئارتۇق يىغىۋالاتتى. بۇنىڭدىن باشقا ئۇششاق - چۈششەك ئالۋاڭ - سەيسىلەرنىڭ كۆپلىگەندىن خەلق ئاممىسىنىڭ ئارامى بولمايتتى. ئۇرۇش - تىللاش، باغلاش - قاماش قاتار-لىق ھەر خىل زۇلۇملار تىنىمسىز بولۇپ تۇراتتى.

9 - يۇقۇرقىلاردىن باشقا ھەربىلەرنىڭ، شۆتاك بالا-لىرىنىڭ زوراۋانلىقلىرى، خەلقنىڭ مال - مۈلكى، نەرسە - كې-رەكلىرىنى ئوچۇق - ئاشكارا بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشلىرىنى، باج-گىرلارنىڭ بۇلاڭچىلىقلىرىنى، يەرلىك ۋاڭ غوجا ۋە بايلارنىڭ زوراۋانلىقلىرىنى قوشۇپ ئومۇمى يۈزلۈك تەسەۋۋۇر قىلغاندا، ئان-دىن ياڭ زېڭشىن دەۋرىدىكى خەلقنىڭ ئېغىرچىلىقلىرىنى چۈشەن-گىلى بولىدۇ. ئومۇمەن شۇ دەۋردە ئەمەلدارلار، ۋاڭلار، بەگلەر، يايى، دورغىلار ئۆزلىرىنىڭ شەخسى ھالاۋىتىنى كۆزلەپ بايە-لىق توپلىۋېلىش ئۈچۈن ئوچۇق - ئاشكارا ھالدا ھەر خىل ئوسۇللاردا خىيانەتچىلىك بىلەن كەڭ شۇغۇللىناتتى، ھەتتا بۇلاڭچى-لىق قىلاتتى.

2 - جەن شۇرېن ھاكىمىيىتى دەۋرىدىكى خىيانەتچىلىك

جەن شۇرېن ھاكىمىيىتى 1928 - يىلدىن 1932 - يىلغىچە 5 يىللىق دەۋر بولۇپ، بۇ چاغدىكى خىيانەتچىلىك - پاراكەندىچىلىك ئىشلىرى ئاساسى جەھەتتىن ياڭ زېڭشىن دەۋرىدىكىگە ئوخشاپ كېتەتتى. ئەمما تۆۋەندىكى ئىككى نۇقتا بىلەن پەرقلىنەتتى:

1 - جەن شۇرېن دەۋرىدە ئەمەلدارلارنى (ئامبالارنى) ئىككى يىلدا ئەمەس، بەلكى بىر يىلدا بىر قېتىم يۆتكەيدىغان ئىشنى چىقاردى. بۇنىڭدا ئەمەلدارلارنىڭ ھوقۇق تۇتۇش ۋاقتى قىسقا بولغان بىلەن پارە ئېلىش، خىيانەت قىلىش سۈرئىتى تېزلەشكەن ئىدى.

2 - جەن شۇرېن دەۋرىنىڭ كېيىنكى يىللىرىدا، يەنى 1931 - يىلى قۇمۇل دېخانلار ئىنقىلاۋى پارتلىغانلىقتىن، جەن شۇرېن ھۆكۈمىتى ئىنقىلاپنى باستۇرۇش تۈپەيلىدىن زور كۆلەمدە ھەربىي كۈچلىرىنى قۇمۇلغا ئەۋەتتى ۋە ئۇلارغا ئوزۇق تۇلۇك يۆتكىدى. بۇ سەۋەپتىن ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى خىيانەت - پاراكەندىچىلىك قىلىشنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، خەلقنى شۇلۇشكە باشلىدى. ئالۋاڭ - ياساق چېكىدىن ئاشتى. يېغىپ ئېيتقاندا جەن شۇرېن دەۋرىدە خەلقنىڭ ئېغىرچىلىقى ھەسسىلەپ كۆپەيىپ خەلقنى جېنىدىن جاق تويغازدى، شۇ سەۋەپتىن خەلق ئومۇمى يۈزلۈك قۇمۇل دېخانلار قوزغۇلىڭىغا ئاتلاندى. قوشۇپ ھۆكۈمەتكە قارشى چىقتى.

3 - شېڭ شىسەي دەۋرىدىكى خىيانەتچىلىك

شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر 1933 - يىلى

4 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىن 1944 - يىلى 9 - ئايغىچە ئاز كەم 12 يىل داۋام قىلدى. بۇ دەۋرده خىيانەتچىلىك ئىشلىرى قاتتىق چەكلەنگەن ئىدى. شېڭ شىسەي خىيانەتچىلىككە قارشى تۇرۇش سىياسىتىنى قاتتىق ئىجرا قىلىپ مىڭ يۈەندىن ئارتۇق خىيانەتى بولغان بىر پولكوۋنىك (تۈەنجاڭ)غا، قۇتۇبى ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى شۇي ژېنبىڭ، چىتەي باجخانا جۈيجاڭى × × قاتارلىق بىر قانچە كىشىگە ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلدى.

كېيىنچە، پاك بولۇش سىياسىتى باشقا ئەمەلدارلارغا قارىتىلغان بولۇپ، خىيانەت قىلىش شېڭ شىسەيگە خاس ئىكەنلىگى ئاشكارىلاندى.

شېڭ شىسەينىڭ خىيانەت قىلىپ بايلىق توپلاش ئۇسۇلى باشقا ھەر قانداق كىشىگە ئوخشمايتتى. ئۇ ئالدى بىلەن ئادىمنى يەپ تۈگىتىپ ئاندىن ئۇنىڭ بايلىغىنى ئالاتتى. بۇ ماھىيەتتە ئاشكارا بۇلاڭچىلىق، قاراقچىلىق ئىدى. بۇ ئۇسۇل بويىچە ئۇزۇندىن ئەمەلدارلىق ساھەسىدەباي بولۇپ كەتكەن چوڭ - چوڭ ئەمەلدارلارنى، چوڭ - چوڭ سودىگەرلەرنى، ئاخۇن، لامالارنى، بايلارنى ئارقىمۇ - ئارقا قولغا ئېلىپ ئاندىن مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ بىراقلا ئۆز قولىغا كىرگۈزۈۋالدى. قىسقىغىنە بىر قانچە يىل ئىچىدە بۇ ئادەمخور جاللات 10 - 20 تونىنا ئالتۇن - كۈمۈش، بىرلىيانت ۋە قىممەت باھالىق مەھسۇلاتلارغا ئىگە بولدى. ئەڭ ئاخىرىدا شىنجاڭدىن ئايرىلىپ كېتىش ۋاقتىدا جياڭ جېيشىغا 55 مىڭ سەر (ئۇچ تونىنىدىن ئارتۇق) ئالتۇن سوغا قىلغانلىغىغا قارىغاندا بۇ ئەبلەخ 2 - 3 يۈز مىڭ سەر ئالتۇن ئىگىسى بو-

لۇپ قالغانلىغىنى تەسەۋۇر قىلغىلى بولىدۇ. كېيىنكى ئۆمۈرىنى شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ قان-تەرى بەدىلىگە ياشاپ ئۆتكۈزدى.

دىمەك شېئ شىسەي دەۋرىدىكى خىيانەتچىلىك شېئ شىسەي ئۆزى قىلسا قىلۇرىدىغان، باشقىلار قىلىشقا بولمايدىغان خۇسۇسىيەت بىلەن خاراكتىرلىنىدۇ.

4 - ۋۇ جۇڭشىن دەۋرىدىكى خىيانەتچىلىك

ۋۇجۇڭشىن دەۋرى 1944 - يىلى 10 - ئايدىن 1946 - يىلىنىڭ باشلىرىغىچە بولغان بىر يېرىم يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت بولۇپ، بۇ دەۋردە خىيانەتچىلىك يەنە بىر پەللە ئەۋج ئالغان ئىدى. ۋۇ جۇڭشىن بەنزىسىدىكى ئادەملەر قايسىلا ئىدارىغا بارسا، شۇ يەردە كەڭ دائىرىدە خىيانەتچىلىك قىلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ كونكىرىت ئىپادىلىرىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە نوقتىغا جەملىگىلى بولىدۇ:

1 - ۋۇ جۇڭشىن بەنزىسىدىكىلەرنىڭ تولىسى چەتئەلدە ئوقۇپ كەلگەن تېپىك راھەتپەرەسلەر بولۇپ تولىمۇ ئاچكۆز ئىدى. ئۇلارنى قوش مائاش بىلەن تەمىنلەيتتى. ئۇلار يۇنىڭغا قانائەت قىلماستىن كۆچەپ خىيانەت قىلاتتى. ئۇرۇمچىدە قايسى نازارەت ۋە ئىدارىلارغا باشلىق بولغانلار شۇ ئىدارىنى يېڭىۋاشتىن قۇرۇش خىراجىتى ئالاتتى. ئەسلىدىكى جوزا - بەندىك ۋە باشقا جاھازلارنى گويا خۇسۇسى مۇلكىدەك سېتىپ پۇلىنى ئۆزلىرى تەقسىم قىلىشۋالاتتى.

2 - ۋالى، ھاكىم بولغانلار، بارماقچى بولغان ۋىلايەت -

ناھىيىلەرگە، «دىخانلارغا ياردەم، سۇ قۇرۇلىشىغا ياردەم، چارۋىچىلىققا ياردەم دېگەندەك» ئىسىمىتا كۆرسىتىپ غەزىنىدىن كۆپ-لەپ پۇل ئالاتتى. بۇ پۇلغا ئۇلار ئۇرۇمچىدە تۇرۇپلا ئالتۇن ياكى باشقا پايدا چىقىدىغان گەزمال ئالاتتى. مال باھاسى ئىگىز - پەس بولۇۋاتقان دەۋردە بىر - ئىككى ئايدىن كېيىنلا دەپتەردىكى 100 يۈەن پۇلنى 10 يۈەنلىك مال سېتىپلا تولدۇرۇپ قويىاتتىدە، بۇ ئوتتۇرىدا چىققان پايدىنى ئۆزلىرى چۆنتەككە سالاتتى. بەزىلىرى بۇ پۇلنى ئۇرۇمچى بىلەن لەنجۇ - شاڭخەي ئارىلىغىدا بىر - ئىككى ئايلاندۇرۇپ جىق - پايدا تاپاتتى. دىمەك ئۇلار ئۇرۇمچىدىن خىزمەت ئورنىغا يېتىپ بارماستىنلا جىق بايلىق توپلاپ كېتەتتى.

3 - ۋۇ جۇڭشىن دەۋردە مېھماندارچىلىق ۋە سوغات بېرىش ئىشلىرى كۆپەيگەن ئىدى. بۇ ھەم پۇل تېپىشنىڭ بىر ئۇسۇلى ئىدى. ھەر بىر باشلىق ھېچ بولمىغاندا تۇغۇلغان كۈنىنى خاتىرىلەيمەن دەپ چوڭ زىياپەتلەر ئويۇشتۇراتتى. كىشىلەر ئۆبەرگە سوغا - سالام ئېلىپ كېلەتتى. مەسىلەن، شۇ دەۋردە × × × ناھىيىسىنىڭ ئوتۇن - سامان پونكىتى (ساۋلياۋزېن) گە باشلىق بولغان بىر كىچىك خىزمەتچى تۇغۇلغان كۈنىنى خاتىرىلەيمەن دەپ ئۈچ كۈن زىياپەت بەرگەن. شۇ زىياپەتكە توپلانغان سوغات بۇيۇملىرى ۋە توپلانغان پۇلنىڭ كۆپلىگى كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرغان ئىدى. تۆۋەن دەرىجىلىك بىر خىزمەتچى ئۇنداق قىلغان يەردە چوڭراق ئەمەلدارلارنىڭ قانداق قىلىدىغانلىغىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، گومىنداڭنىڭ ئۆلكىلىك پىرقە باشلىغى چىڭ × × ئۆزىنىڭ كىچىك خوتۇنىنى خىزمەتچىلەرگە تونۇشتۇرۇش ئۈچۈنلا غايەت چوڭ

چاي زىياپتى ئۆتكۈزگەن. بىرەر سائەت داۋام قىلغان چاي زىياپىتىگە خەجلەنگەن پۇلنىڭ قىممىتى 200 تاختا قارا چاي بولىدىغانلىغىنى كىشىلەر شۇ جايدىلا ھىساپلاپ چىقىپ ھەيران بولغان ئىدى.

4 ـ پۇل پاخاللىغىدىن پايدىلانغان ئىدارە باشلىقلىرى ۋە مالىيە بوغالتىر خادىملىرى خىزمەتچىلەرنىڭ مائاش ۋە باشقا چىقىملارنى ئارقىغا تارتىپ كېچىكتۈرۈپ، ھەپتە ـ ئون كۈن ئىچىدە پەيدا بولغان پۇل پاخاللىغى پەرقىدىن خىيانەت قىلاتتى. مەسىلەن، ئالدىنقى ھەپتىدە كېچىكتۈرۈلگەن ئىش ھەقـ قىغە 100 تاختا چاي ئېلىپ بېسىپ قويغان بولسا كېيىنكى ھەپتىدە 50 تاختا چاي سېتىپ ئالدىنقى ھەپتىدىكى 100 تاختا چاينىڭ ئورنىنى تولدۇرۇپ قويىاتتى. بۇ ئوتتۇرىدا پەيدا بولغان 50 تاختا چاينىڭ پايدا پۇلىنى باشلىقلار بۆلۈشۋاـ لاتتى. ۋۇ جۇڭشىن دەۋرىدە جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە مائارىپـ چىلار يىللاپ مائاش ئالالمىغان ئەھۋاللار بولغان ئىدى. ئۇـ لارنىڭ مائاشىنى مالىيە ئورۇنلار كەينىگە تارتىپ يۇقۇرقـى ئۇسۇلدا مېغىزىنى چېقىۋالاتتى. ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلارغا شاكىلىنى بېرەتتى. نەتىجىدە بىر ئايلىق مائاشقا بىر باغلام تارشا گۈگۈتمۇ كەلمەيتتى.

ئومۇمەن ئېيتقاندا ۋۇ جۇڭشىن رەئىس بولغان بىر يېـ رىم يىلدەك قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئەمەلدار بولغانلار ئىنتـايىن باي بولۇپ كەتكەن ئىدى. 1945 ـ يىلى كۈز ئايلىرىدا قايتىپ كەتكەندە ھەر بىر باشلىقنىڭ ئېلىپ ماڭغان نەرسىلىرى، ئۆي جاھازلىرى ماشىنىلارغا سىغماي كەتكەن ئىدى. ئېلىپ كېتەلمـ گەن نەرسىلىرىنى بازارغا ئېلىپ چىقىپ ئەرزان باھادا يارىشـ

غا سېتىپ كېتىشتى. ئۇلار ھۆكۈمەتنىڭ غەزىنىسىنى قۇرۇتىۋەتـ كىلى قىل قالغان ئىدى.

بىرلەشمە ھۆكۈمەت ۋاقتىدىكى ئەھۋال

1946 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا تىنچـ لىق كېلىشىمى ئىمزالىنىپ بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. بىرـ لەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ بىتىم بۇزۇلغانغا قەدەر بولغان بىر يىلدەك ۋاقىت جەريانىدا، ئىدارە ئىشلىرىدا خىيانەتچىلىك قەـ لىش كۆرۈلمىدى دەپ ئېيتىشقا بولمىسىمۇ، جەنۇبىي شىنجاڭدەـ كى ئايرىم ئەھۋاللارنى نەزەرگە ئالغاندا خىيانەتچىلىك ئانچە ئەۋج ئالمىغان ئىدى. ئەمما ھەربىي دائىرىلەرنىڭ ئارقا سەپ تەـ مىنات ئورۇنلىرى ئاشلىق سېتىۋېلىش، ئاشلىقنى جەنۇپتىن ـ شەرققە يۆتكەش ئىشلىرىدا پۇخرالارنى جىق قاقتى ـ سوقتى قىلىپ قاخشاتقان ئىدى.

بىتىم بۇزۇلغاندىن كېيىنكى خىيانەتچىلىك ئەھۋالى

1947 ـ يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بىتىم بۇزۇلۇپ ئاساسەن گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر باشلاندى. مەسئۇت سەبرى رەئىس بولغان قورچاق ھۆكۈمەت دەۋرىدە ھەر بىر ۋىلايەتلەر گويا ئۆز ئالدىغا بولۇۋېلىپ ئىش كۆرەتتى. شۇنىڭدەك بۇ دەۋردە ئاساسەن پۇل پاخاللىغى ئەۋج ئالغان ئىدى. كۈچىدا كىشىلەر خەجلەۋاتقان پۇلنى تېخى تونۇپ يەتمەيلا يەنە يېڭى

پۇل تارقىتىلاتتى. بۇگۈن بىر مىليونلۇق دەپ بىر خىل پۇل-
نى خەجلىگەن بولسا ئەتىسى 10 مىليونلۇق، 100 مىليونلۇق
دەيدىغان يەنە بىر خىل پۇلنى خەجلەيتتى. ئومۇمەن شۇ ۋاقىت-
لاردا كىشىلەر ياستۇقتەك بىر باغلام پۇلنى كۆتىرىپ چىقىپ
بىر باغ سەرەڭگە ئالالمايدىغان قىيىن ئەھۋالغا قالغان ئىدى.
بىر خۇرجۇنغا تولدۇرۇپ قاچىلانغان پاخال پۇلغا بىر باغلام
تارشا گۈگۈت كەلمىگەنلىكتىن گۈگۈتنىڭ ئورنىغا پاخال پۇلنى
كۆيدۈرگەن ئەھۋاللارمۇ بولغان ئىدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى
ئامېرىكىدا باستۇرۇپ كەلگەن ئالتۇن دوللار (گۇەنجىن-دەپ
ئاتالغان قەغەزى ئىسسل قىزىل رەڭلىك تىزما) نىڭمۇ كۆرسى
چۈشۈپ پاخاللاشقاندىن كېيىن دوپپىكەشلەر دوپپىغا پىلتە قە-
لىپ ئىشلەتكەن ئىدى. مۇنداق ئەھۋال ئاستىدا خىيانەتچىلىك
تۆۋەندىكى شەكىللەردە ئەۋج ئالغان ئىدى:

1 - باجخانىنىڭ يىللىق باج كىرىمىنى يۇقۇرىغا تاپشۇ-
رۇش ئارىلىغىدا يەرلىك ئىدارە باشلىقلىرى قەرز ئېلىپ ئۇ پۇل-
غا مال سېتىۋېلىپ بېسىپ قويۇپ بىر قانچە ئاي ئۆتكەندىن
كېيىن ئازغىنە مالنى سېتىپ دەپتەردىكى پۇل سانىنى تولدۇرۇش
ئارقىلىق خىيانەت قىلاتتى.

2 - بانكىدىن قەرز ئېلىش ئارقىلىق خىيانەت قىلىش.
ئىدارە باشلىقلىرى بانكا مۇدىرلىرى بىلەن بىرلىشىپ
بانكىدىن كۆپلەپ پۇل قەرز ئېلىۋالاتتى. بۇ پۇلغا ئالتۇن،
كۈمۈش ۋە باشقا بازىرى چاپسان مالالرنى ئېلىۋالاتتى.
بىر قانچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن ئەسلىدە 10 سەر ئالتۇن
سېتىۋالغىلى بولغان پۇلنى بىر سەر ئالتۇنلۇق پۇلى بىلەن
تۆلەپ تۇگىتەتتى.

يۇقۇرقى ئىككى ئۇسۇل بىتىم بۇزۇلغاندىن كېيىن ھەر
قايسى جايلاردا ئومۇمى يۇزلۈك ئەۋج ئالغان باي بولۇش
ئۇسۇلى بولۇپ، ئىدارە باشلىقلىرى ۋە ئۇلار بىلەن شىركەتچە-
لىگى بولغان تىجارەتچىلەر پۇل پاخاللىغىدىن پايدىلىنىپ چىق
باي بولۇپ كەتكەن ئىدى. بۇنىڭدا ھۆكۈمەت مالىيىسى زىيان تار-
تىپ شەخسلەر پايدا كۆرەتتى.

3 - ۋىلايەت، ناھىيىلەردە ۋالىلار، ھاكىملار ھەر قايسى
يۇرتنىڭ بەگلىك ئەمىلىنى پۇلغا باھالاپ ساتاتتى. بولۇپمۇ
خوتەن تەرەپلەردە بۇنداق رەزىل ئويۇنلار ئوچۇق-ئاشكارا
ئوينالغان ئىدى.

4 - گومىنداڭ ھەربىلىرىنىڭ تەمىناتى ئۈچۈن جەنۇپتىن
شىمالغا ئاشلىق يۆتكەش مەسلىسى ئەمەلدارلارنىڭ خىيانەت
قىلىپ بايلىق توپلىشىغا ئېچىلغان بىر يوچۇق ئىدى. مەسە-
لەن: ئاقسۇدا، بىر دېخانغا مىڭ جىڭ ئاشلىقنى بۇگۇرگە
يەتكۈزۈپ بېرىش مەجبۇرىيىتى (ئالۇنكى) يۈكلەنسە مەزكۇر
دېخان ئۆزىنىڭ كالا ھارۋىسى بىلەن مىڭ جىڭ ئاشلىق سەرپ
قىلىپ بۇگۇرگە يەتكۈزۈشكە توغرا كېلەتتى. بۇ دېخاننىڭ بىر
ئايدەك ۋاقتى كەتكەندىن تاشقىرى كاللىرى ئۆلۈپ كېتىش.
ھارۋىسى كېرەكتىن چىقىشتەك زىيانلار كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇراتـ
تى. ئەگەر ئاقسۇغا مىليون جىڭ ئاشلىقنى بۇگۇرگە يۆتكەش
ئالۇنكى چۈشكەن بولسا، بۇ ئالۇاڭدا مىڭلىغان دېخان ئائىلە-
لىرى ۋەيران بولۇپ كېتىش خەۋپى تۇغۇلاتتى. مۇنداق ئەھۋال-
دا بۇگۇر ھاكىمى، مالىيە-ساق خادىملىرى تىل بىرىكتۈرۈپ،
بۇگۇردىكى ئاشلىق باھاسىنى ئاساس قىلىپ قىممەت باھادا
«×× جىڭ ئاشلىق تاپشۇردى» دېگەن قۇرۇق قەغەزنى سا-

تاتتی. بۇ قەغەزنی ئالغان كىشىلەر ئاقسۇغا ئاپىرىپ نەچچە ھەسسە يۇقۇرى باھادا ئاقسۇ دىخانلىرىغا ساتاتتى. ئۇنىڭدىن كىرىم قىلغان پۇلنىڭ ئاز قىسمىغا بۇغۇردىن ئاشلىق سېتىۋېلىپ ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپتىپ پايدىنى ئۆزلىرى بۆلىشىۋالاتتى. بۇنداق خىيانەت قىلىش ئىشلىرى ئاقسۇ بىلەن بۇغۇر ئارىلىغىدىلا بولماستىن، كۇچار بىلەن قارا شەھەر، كورلا بىلەن تۇرپان ئارىلىقلىرىدىمۇ بولاتتى.

ئومۇمەن ئازاتلىقتىن ئىلگىرىدىكى ھەر قايسى دەۋرلەردە خىيانەتچىلىك كەڭ ئەۋج ئالغان بىر خىل ئاپەت ئىدى. ھەر خىل شەكىل ۋە ھەر قانداق يۇچۇقلاردىن پايدىلانغان ئەمەلدارلار، بەگ، شاڭيولار خەلقنى، دىخانلارنى رەھىمسىزلىك بىلەن قاقتى-سوقتى قىلىپ پارە يەپ، ئۆزلىرىگە بايلىق توپلايتتى، خەلقنىڭ ئۆلۈش-تىرىلىشى بىلەن كارى بولمايتتى.

يولۋاس قانداق ئادەم؟

ئىمىنوپ ئېلاخۇن

يولۋاسنىڭ تەرجىمەھالى توغرىسىدا كىشىلەر ھەر خىل باھا بېرىشىدۇ، بەزىلەر يولۋاسنى شىنجاڭدىن سودىگەرچىلىك بىلەن ئىچكىرىگە بارغان ئۇيغۇر سودىگەرلىرى سېتىۋېلىپ كەلگەن خەنزۇ بالىسى دىسە، يەنە بەزىلەر يولۋاسنىڭ ئاتىسى خەنزۇ، ئانىسى ئۇيغۇر دەيدۇ، يەنە بىر رىۋايەتتە قەيەردىندۇ قۇمۇلغا كېلىپ قالغان مىللىتى ئېنىق ئەمەس بىر ئادەم، ئۇ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە تىلنى بىلگەنلىگى ئۈچۈن قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۈت ئوردىسىدا تەرجىمان قىلىپ ئىشلەتكەن دېيىشىدۇ.

يولۋاس مارالۋېشى ناھىيىسىدە تۇغۇلغان ئۇيغۇر يالىسى. ھوشۇر مىراپ دېگەن كىشىنىڭ جىنەستىخان ئىسىملىك بىرلا قىزى بولۇپ، ئوغۇل بالىسى بولمىغاچقا، بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرۈشنى تولىمۇ ئارزۇ قىلىدىكەن. بۇ كىشى بىر كۈنى سەھەردە مەسچىتكە كېتىۋېتىپ يولدا بىر بوۋاق بالىنىڭ يىغلىغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ قالىدۇ. يېقىن بېرىپ قارىسا يېڭىلا تۇغۇلغان بىر ئوغۇل بالا ئىكەن، ھوشۇر مىراپ خۇدايىم بەردى دەپ، بالىنى ئېلىپ ئۆيىگە قايتىدۇ، ئۆيگە بارغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا «يولدا بارس» دېگەن ئىسىمنى قويىدۇ (يول ئۈستىدىن تېپىلغان بالا دېمەكچى). بۇ ئىسىم ۋاقىتنىڭ ئۆزۈرىشى بىلەن

يولۇاسقا ئۆزگىرىدۇ. يولۇاس 5 ياشقا كىرگەندە، هوشۇر مىراپ-
نىڭ قىزى جىنەستىخاننى قەشقەرنىڭ خەنزۇ ۋالىسى زورلۇق-
چە نىكاهىغا ئالىدۇ. بۇ ئەلەمگە چىدىمىغان ئاتا-ئانىلار كې-
سەلگە مۇپتىلا بولۇپ ئۆلۈپ كېتىدۇ، يېتىم قالغان يولۇاس
ۋە ئۆگەي ئاچىسى جىنەستىخان خەنزۇ ۋالىنىڭ قولىدا قالى-
دۇ. بۇ ۋالى شۇ چاغدا ئۇلۇغچات، تاشقورغان تەرەپلەردىكى
بىر قىسىم زىمىننى رۇسىيە زىمىنىغا قوشۇپ بېرىۋەتكەنلىگى
ئۈچۈن گۇناغا تارتىلىپ بېيجىڭغا چاقىرتىلىدۇ، ۋالى نۇرغۇن
مال-مۈلۈك، بايلىقلارنى ۋە جىنەستىخان بىلەن يولۇاسنى
ئېلىپ، بېيجىڭغا قاراپ يولغا چىقىدۇ. ئۇلار بېيجىڭغا كەلگەن-
دىن كېيىن، خان، بۇ ۋالىنى قولغا ئېلىپ پۈتۈن مال-مۈلكىنى
مۇسادىرە قىلىدۇ. جىنەستىخان بىلەن يولۇاس بېيجىڭدە پانا-
سىز قېلىپ ئىككى يىل تىلەمچىلىك بىلەن ئاچ-زارلىقتا تۇر-
مۇش كۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. 3-يىلىغا كەلگەندە، قۇمۇل
ۋاڭى شا مەخسۇت خانغا سالام بېرىش ئۈچۈن بېيجىڭغا كېلى-
دۇ، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان جىنەستىخان بىلەن يولۇاس، شا-
مەخسۇت ۋاڭنىڭ كاتتۇى خوجىنىياز بەككە دەرت ئېيتىپ، ئىل-
تىپات قىلىپ بىزنى قۇمۇلغا ئالغاچ كەتسىلە، ئۇنىڭدىن كېيىن
بىز بىر ئامال قىلىپ يۇرتىمىزغا بېرىۋالساق، ئۇلۇغمىز بۇ
يەردە قالمىسا دەپ ئىلتىماس قىلىشىدۇ. خوجىنىياز بەگ بۇ
ئەھۋالنى شامەخسۇت ۋاڭغا يەتكۈزۈدۇ. ۋاڭ دىنى مەسلىھەتچى-
سى يۇنۇس ئەلەم ئاخۇندىن بۇ ھەقتە مەسلىھەت سورايدۇ،
ئەلەم ئاخۇنۇم بۇلار مۇساپىرلار ئىكەن، قۇمۇلغا ئالغاچ كەتە-
سەك ئۇنىڭ ساۋابى چوڭ بولىدۇ دەپ مەسلىھەت بېرىدۇ. شۇ-
نىڭ بىلەن شامەخسۇت ۋاڭ ئۇلارنى شىنجاڭغا ئېلىپ كېتىش-

كە ماقۇل بولىدۇ. ئەمما يول ئۇستىدە ھەر بىر ھارۋىغا 3-4
كىشى بىللە ئولتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ئارىسىدا بىر-
لا جىنەستىخان بولغاچقا ئەرلەر بىلەن بىر ھارۋىدا ئولتۇرسا
نامەھرەم بولىدۇ دەپ قاراپ، بىرسىگە نىكا قىلىپ قويۇشنى
مەسلىھەتلىشىدۇ. شامەخسۇت ۋاڭ بۇ مەسلىھەتنى ماقۇل كۆرۈپ
تەرجىمانى ھىزىت قېزىغا نىكالاپ قويغۇزىدۇ. شۇنىڭ بىلەن
ئۇلار بىر ھارۋىغا ئولتۇرۇپ قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ. لېكىن
ھىزىت قېزىنىڭ چوڭ خوتۇنى كۈندەشلىك قىلىپ جىدەل قىل-
غاچقا ئۇلار ئاجرىشىپ كېتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن جىنەستىخان
پۇجۇڭ خېنىمغا خىزمەتكار بولۇپ ئىشلەيدۇ. كېيىن ئۇنى ۋاڭ-
نىڭ تۇققىنى ئىبراھىم بەككە نىكالاپ قويىدۇ. يولۇاس 5
يېشىدىن باشلاپ خەنزۇ ئائىلىسىدە ئۆسكەنلىگى ۋە بېيجىڭدە
بىر نەچچە يىل تۇرغانلىقتىن خەنزۇ تىلىنى ياخشى سۆزلەيتتى.
شۇڭا ئۇ قۇمۇل ۋاڭنىڭ ئوردىسىدا تەرجىمانلىق قىلىدۇ ھەم-
دە قوشۇمچە ئۇرۇمچى جاڭجۇننىڭ قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىغا بېرە-
دىغان مۇئاش، خىراجەت پۇللىرىنى باشقۇرىدۇ. يولۇاسنىڭ خىز-
مىتى شامەخسۇت ۋاڭغا ياراپ قالغانلىقتىن ۋاڭ ئۇنىڭغا بازار
بېگى، سىياسى قازىلىق ئەمەللىرىنى بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن يول-
ۋاسنىڭ ئىناۋىتى كۈندىن-كۈنگە كۆتىرىلىدۇ.

شامەخسۇت ۋاڭ ئۆلگەندىن كېيىن، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق
لۇيجاڭ يولۇاسنى باۋئەن دادۇيگە باشلىق قىلىپ تەينىلەيدۇ،
دادۇينىڭ ئارقا سەپ تەمىنات خىزمىتىنى يولۇاس ئۆزى قو-
شۇمچە باشقۇرىدۇ، شۇ چاغلاردا ئارا تۇرۇك، شۇپۇل، نوم قاتار-
لىق جايلاردا ئابدۇنىياز مىراپ، سالى دورغا باشچىلىغىدا دىخان-
لار قوزغۇلىڭى كۆتىرىلىش ئالدىدا تۇراتتى، بۇنىڭدىن خەۋەر

تاپقان يولۇاس قوزغۇلاڭنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن سالى دورغىنى قولغا ئالماقچى بولۇپ يار دورغا باشچىلىغىدا بىر قانچە كىشىنى شۇڭۇلغا ئەۋەتىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ بۇ پىلانى ئەمەلگە ئاشمايدۇ، ئەكسىنچە، قوزغۇلاڭ پارتلاپ قوزغۇلاڭچىلار قۇمۇل شەھرىنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. يولۇاس ۋە لۇيجاڭ قاتارلىق بىر قانچە خەنزۇ ئەمەلدارلار مۇھاسىرە ئىچىدە قالىدۇ، لۇيجاڭ قوزغۇلاڭچىلار بىلەن سۆلھى قىلىش ئۈچۈن، يولۇاسنى ئەلچىلىككە چىقىرىدۇ، قوزغۇلاڭچىلار بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ يولۇاسنى تۇتۇۋېلىپ ماجۇڭيىڭغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. ماجۇڭيىڭ يولۇاسنى سوراق قىلغاندا، يولۇاس ماجۇڭيىڭغا ساداقەت بىلدۈرۈپ لۇيجاڭنىڭ بارلىق ھەربى كۈچ-قۇۋەتلىرى تۇغرىسىدا تولۇق مەلۇمات بېرىپ، خىزمەت كۆرسىتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇپ، مەسلىھەتچىلىككە تەيىنلىنىدۇ، كېيىن ماجۇڭيىڭ بىلەن خوجنىياز ھاجىنىڭ مۇناسىۋىتى ئۆزۈلگەندە، ماجۇڭيىڭ يولۇاسقا بىر قىسىم ئالتۇن، كۈمۈش ۋە مال-مۈلۈك بېرىپ ئۆزى ئەنشىگە قايتىپ كېتىدۇ، يولۇاس بۇ ئالتۇن، كۈمۈش ۋە مال-مۈلۈكنى تاغلاردىكى دورغىلارغا سوغا قىلىپ خوجنىياز ھاجىغا قارشى ھەركەت قىلىشقا قۇتراتقۇلۇق قىلىش ئۈچۈن، قورايغا كېلىپ 200 دىن ئارتۇق ئەسكەر توپلايدۇ، بۇ ئەھۋالدىن خوجنىياز ھاجى خەۋەر تېپىپ، دەرھال قورايغا بىر قانچە يۈز ئەسكەر ئەۋەتىپ يولۇاسنى تۇتۇپ كېلىپ، قاماقتا ئالىدۇ. كېيىن ئۇنى ئېتىۋېتىش ھەققىدە ھۆكۈم چىقىرىدۇ، لېكىن يولۇاس خوجنىياز ھاجىنىڭ ئالدىدا يالىنىدىن توۋا قىلغان بولۇپ، گۇناھىنى تىلىگەنلىگى ئۈچۈن خوجنىياز ھاجىنىڭ رەھىمى كېلىپ، گۇناھىدىن ئۆتۈپ

ئۇنى قويۇپ بېرىدۇ، يولۇاس خوجنىياز ھاجى بىلەن بىر مەزگىل ئىتتىپاقلىشىپ ئۆتىدۇ. خوجنىياز ھاجىنىڭ تاراتىدا ئۆتكۈزگەن ھەربى كۆرەك مۇراسىمدا يولۇاس خوجنىياز ھاجىغا ساداقەت بىلدۈرۈپ، ئالاھىدە سۆز قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ سۆزى بىلەن نىيىتى ئوخشىمىغاچقا ئۇ يەنە قورايغا قايتىپ بېرىپ، 200 گە يېقىن ئەسكەر توپلاپ، قادىر ھاجى قاتارلىق سودىگەرلەرنىڭ مالىنى بۇلاپ ئەسكەرلىرىگە كىيىم-كېچەك تىكتۇرۇپ كەيدۇرۇپ ئالاھىدە بولۇۋېلىپ، قوراي ئەتراپىدىكى تاغلىق خەلقلەرنى قايمۇقتۇرىدۇ، شۇنداقلا قۇمۇل قوزغۇلاڭچىلىرى ئىچىدە ئىتتىپاقسىزلىق پەيدا قىلىپ، قوزغۇلاڭچىلارنى ئاخىرى يولۇاس گۇروھى، بېشىر ژاڭ گۇروھى، خوجنىياز گۇروھى قاتارلىق گۇروھلارغا بۆلۈۋېتىدۇ، شۇ چاغدا تاشقى موڭغۇلىيەدىن ۋەكىللەر كېلىدۇ، يولۇاس بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قوزغۇلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئۆز چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرىدۇ، لېكىن ئۇ، ئۆز مۇددىئاسىغا ئېرىشەلمىگەنلىكتىن، قۇمۇلنى تاشلاپ ئەنشىگە كېتىشگە مەجبۇر بولىدۇ. ئۇ، ئەنشىگە بېرىپ، ماجۇڭيىڭ بىلەن بىرلىشىدۇ. شۇنداقلا ماجۇڭيىڭنىڭ شىنجاڭغا چىقىشىنى تەلەپ قىلىدۇ، ئەمما ماجۇڭيىڭ بۇ تەلەپنى قوبۇل قىلماي، يولۇاسنىڭ ئۆزىنى قارا شەھەر، ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەنلىك ئەھۋالىنى ئىگەللەپ كېلىش ئۈچۈن، 30 ئادەم بىلەن يولغا سالىدۇ. بۇلار چاقىلىق يولى بىلەن كېلىۋېتىپ مامۇت سىجاڭ ئەۋەتكەن موسۇل ھاجى باشلىق 20 نەپەر ۋەكىل بىلەن ئۇچرۇشۇپ قېلىپ، ئۇلارغا قوشۇلۇپ ماجۇڭيىڭنىڭ يېنىغا قايتىپ كېلىدۇ، بۇ ۋەكىللەر ماجۇڭيىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇنى شىنجاڭغا

چمقىشقا ماقۇل كەلتۇرگەندىن كېيىن، يولۇاس ما جۇڭيىڭنىڭ ئارقا سەپ تەمىنات ئىشىغا مەسئول بولۇپ، قاتناش ۋاستىلىرىنى تەييارلاش ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، شىڭشىڭشادا سودىگەرلەرنىڭ 400 تۆگىسىنى بۇلاپ ما جۇڭيىڭغا تاپشۇرىدۇ. ما جۇڭيىڭ شىنجاڭغا چىقىپ، يولۇاسقا تۇرپاننىڭ چىڭفاڭ سىلىڭلىق مەنسۇبىنى بېرىدۇ، ما جۇڭيىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا قاچقاندا، يولۇاس ما جۇڭيىڭدىن يۈز ئۆرۈپ، تۇرپاننى تاشلاپ قۇمۇلغا كېلىۋالىدۇ، يولۇاس قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەن كۈنى بېشىر ژاڭ هاراق ـ شاراپ ئىچىپ مەسلىكتە پىدايى بەگنى ئۆلتۈرۈش خىيالى بىلەن بەنت بولۇۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بېشىر ژاڭنىڭ پۇتۇن هەربىي قۇرال ـ جابدۇقلىرىنى ئۆز قولىغا چۈشۈرۈۋالىدۇ هەمدە قۇمۇل يېڭىشەهەردىكى هەربىي باشلىق خۇيزۇ لى گەندىنى زىيافەتكە چاقىرىش يولى بىلەن ئۇنىڭ بارلىق ئەسكەرلىرىنى مۇهاسىرە قىلىپ، قۇرال ـ جابدۇق ـ لىرىنى تارتىۋالىدۇ. بۇ ئەهۋالدىن خەۋەر تاپقان شېڭ شىسەي يولۇاسنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنىڭغا قۇمۇلنىڭ هاكىملىق مەنسۇبىنى بېرىش بىلەن تەڭ قۇمۇلدا تۇرۇش ئۈچۈن بىر دىۋىزىيە ئەسكەر ئەۋەتىدۇ، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان يولۇاس ئۆلار يەتتە قۇدۇققا يېتىپ كېلە ـ كەلمەستىن بارىكۆللىك قازاقلاردىن بىر نەچچە يۈز ئەسكەر ئېلىپ ئۇلارنى قۇمۇلنىڭ لەنگەر دىگەن يېرىدە مۆكتۈرۈپ قويۇپ، ئۆزىنىڭ بىر بۆلۈم ئەسكەرلىرىنى يەتتە قۇدۇققا ئەۋەتىدۇ هەمدە شېڭ شىسەيگە: «سەن قۇمۇلغا ئەسكەر ئەۋەتمىسەن، بۇنىڭغا قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر، قازاق خەلقى نارازى، بىز سېنىڭ ئەسكەر ئەۋەتىشىڭگە قەتئىي قارشى تۇرىمىز، بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىز سېنىڭ ئەسكەرلىرىڭنى

توسۇش ئۈچۈن يەتتە قۇدۇققا كەتتى» دەپ تېلېگىراممىا ئەۋەتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن شېڭ شىسەي ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كېتىپ، بۇرھان ئەپەندى، يارى قارى ۋە يەنە بىر ئورۇسنى يولۇاس بىلەن سۆلھى قىلىش ئۈچۈن، قۇمۇلغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىدۇ. ئۇلار قۇمۇلغا كېلىپ شېڭ شىسەينىڭ يولۇاسقا قۇمۇلنىڭ جىڭبى سىلىڭلىق (گارنىزون قۇماندانلىق) مەنسۇبىنى بەرگەنلىك بۇيرۇغىنى تاپشۇرىدۇ، شۇنداقلا نۇرغۇن هەربىي ئىنئام سوغا قىلىدۇ. (شىنجاڭ تارىخى ماتېرىياللىرىنىڭ 6 ـ سانىدا لیۇیۇڭلىننىڭ يولۇاسنىڭ قۇمۇل گارنىزون قۇمانداناللىغىنى قولغا كەلتۈرۈش جەريانى دىگەن ماقالىسىدا ئوچۇق كۆرسىتىلىدۇ)، شۇنىڭ بىلەن يولۇاس قۇمۇلغا ئىككى يېرىم يىل گارنىزون قۇمانداني بولىدۇ. كېيىن، شېڭ شىسەي قۇمۇل چېگرىسىنى ساقلاش باهانىسى بىلەن ئىككى پولك ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. يولۇاس ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئۆزىدىن ئەنسىرەپ شۇ يىلى، يەنى 1936 ـ يىلى چۈڭچىڭگە قېچىپ كېتىدۇ. ۋۇجۇڭشىن باشچىلىغىدىكى گومىنداڭ هاكىمىيىتى تىكلەنگەندىن كېيىن، ئۇ شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ قۇمۇلغا ۋالى بولىدۇ. ئۇ، گومىنداڭغا تايىنىپ شىنجاڭنىڭ رەئىسلىگىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقى ئىچىدە جامائەت پىكرى توپلاش مەقسىدىدە بىر قىسىم كىشىلەرنى ئاجرىتىپ جەنۇبىي شىنجاڭدا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشقا ئەۋەتمەكچى بولۇپ ئۇرۇمچىگە كەلگەندە، ۋەزىيەت ئۆزگەرگەنلىگى ئۈچۈن قۇمۇلغا قايتىپ كېتىدۇ. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي شىنجاڭ تېچلىق بىلەن ئازات بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يولۇاسنىڭ قارا نىيىتى ئەمەلگە ئاشمايدۇ.

شىنجاڭ ئازات بولغاندىن كېيىن 1950 ـ يىلى 1 ـ ئايدا يۇقۇرى قۇماندانلىقنىڭ بۇيرۇغى بويىچە 5 ـ كورپۇس (سابىق مىللى ئارمىيە) دىن بىر باتالىيون (يىڭ) ئەسكەرنى باشلاپ قۇمۇلغا باردۇق. بىزنىڭ باتالىيونىمىز خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى 6 ـ كورپۇسنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق 16 ـ دىۋىزىيە داڭۇيىسىنىڭ رەھبەرلىگىدە خىزمەت ئۆتىدى.

بىزنىڭ باتالىيونىمىز ئۇرۇمچىدىن قۇمۇلغا ئايرۇپلان بىلەن باردى. بىز قۇمۇلغا يېتىپ بارغان چاغدا، يولۋاس قۇمۇلنىڭ ۋالىسى ئىكەن. ئۇ بىزنى ئايرودۇرۇمغا 16 ـ دىۋىزىيىنىڭ باشقا رەھبەرلىرى بىلەن بىللە چىقىپ كۈتۈۋالدى، باتالىيونىمىز قۇمۇل ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ئالدىدىكى جۇڭشەنتاڭغا ئورۇنلاشتى.

بىز قۇمۇلغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن شۇ يەردىكى ئىنقىلابىي زىيالى ياشلار، مويسىپىتلەر قۇمۇلنىڭ جەمىيەت ئەھۋالىنى، بولۇپمۇ يولۋاسنىڭ تەرجىمە ھالى بىلەن ئۇنىڭ 1931 ـ يىلدىكى قۇمۇل دېخانلار قوزغۇلىڭىدىن تارتىپ ئازاتلىققا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى ساختا قىياپىتىنى ۋە قىلغان ـ ئەتكەنلىرىنى تونۇشتۇردى.

بىز قۇمۇلغا يېتىپ بېرىپ بىر قانچە كۈندىن كېيىن يولۋاس بىز بىلەن كۆرۈشكەندە، ئۇنىڭ قىلغان بىرىنچى سۆزى: گومىنداڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابچىلىرى بىلەن تىنچلىق بىتىم تۈزگەن چاغدا، ئەخمەتجان ئەپەندى گېزىتكە «قۇمۇلنى كىم سورايدۇ؟» دېگەن ماقالە يېزىپ تەنقىت قىلدى. ئەخمەتجان ئەپەندى 1947 ـ يىلى ئىچكىرىگە ماڭغاندا، مەن ئۇنى قۇمۇل ئايرودۇرۇمىدا كۈتۈۋېلىپ ياخشى مۇئامىلە قىلغان

ئىدىم، قانداقتۇ بىلمىدىم، كىشىلەر مېنى ئەخمەتجان ئەپەندىگە يامانلاپ پەرگەن ئوخشايدۇ، قۇمۇلنى مەن سورايمەن دېگەن گەپنىمۇ قىلمىغان ئىدىم، مەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى قوللاپ كەلگەن، دەپ يالغان يېيىتىپ قۇۋالۇق ـ شۇملۇق قىلماقچى بولدى. مەن ئۇنىڭغا: «سىز بۇندىن كېيىن گۈڭچەندىڭ رەھبەرلىگىگە ئوبدان ئىتائەت قىلىپ، ياخشى ئىشلەپ خىزمەت كۆرسىتىشىڭىز لازىم» دېسەم، ئۇ، «ۋاي شۇنداق قىلمامدىغان، ئازاتلىق ئارمىيە قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇلارنى ياخشى كۈتۈپ ئورۇنلاشتۇردۇم، شىمالغا ۋە جەنۇبىي شىنجاڭغا بارىدىغانلارنى يولغا سېلىش خىزمىتىنى كېچە ـ كۈندۈز دېگەندەك ئىشلىدىم» دەپ ئۆزىنى ماختاپ كەتتى.

يولۋاسنىڭ تەرجىمەھالىنى باشقىلارنىڭ تونۇشتۇرۇشى ئارقىلىق ئاز ـ تولا ئىگەللىگەن بولساممۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلاشقا قىزىقاتتىم، بىز بىر كۈنى ئۈچراشقان چاغدا ئۇ، ئۆزىچىلا قۇمۇل قوزغۇلىڭىدىن سۆز ئېچىپ قالدى. سۆز ئارىلىغىدا مەن ئۇنىڭ قايسى يۆرتلۇق ئىكەنلىگىنى سورىغىنىمدا ئۇ تۇرۇپ قېلىۋىراق «مېنى كىشىلەر نېمە دېسە دەۋەسۇن، مەن قەشقەر مارالۇبشىدىن، ئۇيغۇر» دەپ جاۋاپ بەردى. مەن سىلە قۇمۇلغا قانداق كېلىپ قالغان دەپ سورىغاندا، ئۇ جاۋاپ بېرىشنىڭ ئورنىغا سۆزنى باشقا تەرەپكە بۇراپ سۇئالىمغا جاۋاپ بېرىشتىن باش تارتتى.

يولۋاس ئازاتلىقنىڭ دەسلىۋىدە شىنجاڭغا كەلگەن خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى قۇمۇلدىن ئۆتكەن ۋاقىتلىرىدا ئۆزىنىڭ رەزىل مەقسىدىنى يوشۇرۇپ، ساختا قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، كۆرۈنۈشتە ئازاتلىق ئارمىيىنى ئوزۇق ـ تولۇكلەر بىلەن تەمىنلەش

جەھەتلەردە بىر قەدەر ئاكتىپ ئىشلىگەن بولىدۇ. ئەمىلىيەتتە بولسا قۇراللىق توپىلاڭ كۆتىرىش ئۈچۈن يوشۇرۇن ھەركەت ئېلىپ بېرىپ، قۇمۇل، بارىكۆل، ئاراتۇرۇك ناھىيىلىرىنىڭ تاغلىرىدىكى ئۇيغۇر، قازاق دىخان، چارۋىچىلىرى ئىچىدە ئىغۋا تارقىتىپ، خەلقنى پارتىيىگە قارشى ئەكسىلئىنقىلاۋىي ھەركەت ئېلىپ بېرىشقا قۇتراتتىدۇ. بەيتىك تاغلىرىدا قېچىپ يۈرگەن باندىت ئوسمان، جانمقانلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، شۇنداقلا ئارا تۈرۈك ناھىيىسىنىڭ قورچاق ھاكىمى ئەبەيدۇللاغا تۇپىلاڭ كۆتىرىش تۇغرىسىدا پىلان كۆرسىتىپ تەييارلىق قىلدۇرىدۇ.

يولۇاس 1950 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى (جۈمە كۈنى) توغۇچىدىكى كارىزغا چىقىپ كىرىمەن دەپ يالغان ئېيتىپ، توغۇچىغا چىققاندىن كېيىن قۇمۇلدىن چۈشۈپ چىققان ئىككى كىچىك ماشىنىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، خەلقنىڭ ئات ـ ئۇلاقلىرىنى بۇلاپ بالا ـ چاقىلىرى ۋە بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن بارىكۆل تاغلىرىغا قېچىپ چىقىۋالىدۇ.

يولۇاس تاققا قېچىپ چىققاندىن كېيىن، ئارا تۈرۈكتەكى گومىنداڭنىڭ قورچاق ئەكسىيەتچى شەنجاڭى ئەبەيدۇللا قاتارلىق باندىتلار بىلەن بىرلىشىپ، گومىنداڭنىڭ بايرىغىنى كۆتىرىۋېلىپ خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ بارىكۆلدىكى 46 ـ تۈەنىنىڭ ئاراتۇرۇك ناھىيىسىدىكى 2 ـ روتىسىغا (لىيەن) تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئالاقە تېلىفون سىملارنى ئۈزۈپ تاشلاپ بۇ لىيەننى قورشۇۋالىدۇ. ناھىيىنىڭ ئىچىدىكى ۋە يېقىن ئەتراپىدىكى خەلقلەرنى مەجبۇرى تاققا ھەيدەپ چىقىپ كېتىدۇ. دۇشمەن مۇھاسىرىسى ئىچىدە 40 كۈن كۆرەش قىلغان بۇ قەيسەر لىيەن، دۇشمەننىڭ

بىر نەچچە قېتىملىق ھۇجۇمىغا قايتارما زەربە بېرىپ، ئۆز كۈچىنى چىقىمسىز ساقلاپ قالىدۇ.

1950 ـ يىلى 5 ـ ئايلاردا خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ 46 ـ تۈەنى ۋە بىزنىڭ 3 ـ باتالىيونىمىز ئاراتۇرۇككە بېرىپ دۇشمەننىڭ مۇھاسىرىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، 2 ـ لىيەن ۋە تاققا مەجبۇرى قوغلاپ ئېلىپ چىقىپ كەتكەن خەلقلەرنى ئازات قىلىپ، ئاراتۇرۇك ناھىيىسىدىكى باندىتلارنى يوقىتىپ ناھىيىنىڭ ئامانلىغى ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ.

باندىت يولۇاسقا قارشى ئېلىپ بېرىلغان جەڭ بىر قانچە ئاي داۋام قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىر قىسىم ئادىمى تىرىك قولغا چۈشۈرۈلدى. شۇ قاتاردا ئۇنىڭ خەنزۇ ئايالىمۇ ئەسىرگە ئېلىنىدى، يەنە بىر قىسىم ئادىمى جەڭدە ئۆلۈپ كۆچى ئاجىزلاشقاندىن كېيىن، ئاخىرى ئۇ جېنىنى ئالىدىغان پانا جاي تاپالمىاي قۇتۇبىدىكى گومىنداڭ قورچاق قوشۇنىدىن قېچىپ چىققان بىر قىسىم قاچاقلار بىلەن ئۆزئىنىڭ ئازغىنە ئادىمىنى باشلاپ ئوغلى (قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ قورچاق ھاكىمى) ياقۇپ بەگ بىلەن شىزاڭ ئارقىلىق چېگرىدىن قېچىپ چىقىپ كەتتى.

قۇمۇل دېخانلار قوزغۇلىڭى ۋە ماجۇڭيىڭ توغرىسىدا ئەسلىمىلىرىم

سوپاخۇن سۇۋۇروۋ

قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت 1928 ـ يىلى تۇلدى. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى ھەم باشقا يۇقۇرى تەبىقىدىكى كىشىلەر شامەخسۇتنىڭ جىنازىسىنى ھەيۋەتلىك، داغ ـ دۇغلىق ئۇزىتىشنى پىلانلىدى.

تاۋۇتنىڭ ئالدىدا: بوتىلاقلىرىدىن ئايرىپ، ئۇستىگە ئاق يۇپۇق يېپىلىپ زىلچە خۇرجۇن ئارتىلغان تۆت تۆگە؛ قۇلۇنلىرىدىن ئايرىپ ئۇستىگە ئاق يۇپۇق يېپىلغان، ئىگەر ـ يۈگەنلىرىگىچە ئاق ئوربغان تۆت ئات (بايتال)؛ ئوغلاقلىرىدىن ئايرىپ ئاق يۇپۇق يېپىلغان تۆت ئۆشكە؛ قوزىسىدىن ئايرىپ ئاق يۇپۇق يېپىلغان تۆت قوي قاتارلىق ھازىچى ھايۋانلارنى تىزىپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرسىنى ئاق كىيىم كەيگەن بىردىن ئادەم يېتەكلەپ ماڭغان ئىدى.

تۆگىلەرگە مىنىۋالغان ئاق كىيىملىك بەگلەر قۇمۇلنىڭ ئادەتتى بويىچە 2 دىن يارماق (مىس پۇل) چىگىلگەن ئاق، قىزىل، كۆك، قارا تۇگۈنچەكلەرنى يول بويى چېچىپ ماڭدى، تۆگىلەرنىڭ بوزلاشلىرى، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى، قوي ـ ئۆشكىلەرنىڭ مەرەشلىرى، ھازىچىلارنىڭ «ۋاي غوجام، ۋاي ئۇلۇغ

غوجام» دەپ يىغلىغان ئاۋازلىرىغا قوشۇلۇپ داغدۇغىلىق ماتەم زىلزىلىسى شەكىللىنەتتى. يولنىڭ ئىككى قاسنىغىدا تۇغ ـ ئەلەملىرىنى لەپىلدىتىپ تۇرغان ئەسكەرلەر، تاۋۇت ئالدىغا كەلگەندە كاناي ـ دۇمباقلىرىنى چېلىپ ماتەم كۈيىنى ياڭرىتاتتى.

شۇ ئىشلار بولۇپ ئىككى ـ ئۈچ يىللار ئۆتكەندىن كېيىن 1931 ـ يىلى 2 ـ ئايلاردا قۇمۇل تاغلىرىدىكى دېخان ـ چارۋىچىلار خوجىنىياز ھاجى باشچىلىغىدا قوزغۇلاڭ كۆتىرىپ چىقتى. بۇ قوزغۇلاڭ بۈيۈك ئورمانغا تۇتاشقان ئۇتتەك ناھايىتى چاپسانلا پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىنى قاپلىدى. مەن شۇ دەۋرلەردە 10 نەچچە ياشلىق بالا بولساممۇ، لېكىن بولۇپ ئۆتكەن ئىشلارنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن بولغانلىغىم ئۈچۈن بۇ ھەقتە قىسقىچە ئەسلىمە يېزىپ كۆپچىلىك بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن. يېتەرسىز جايلىرىنى كۆپچىلىكنىڭ تولۇقلىشىغا ھاۋالە قىلىمەن.

1

1931 ـ يىلنىڭ باشلىرىدا جىن شۇرىنىنىڭ تۇققىنى جاڭگوخۇا، ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ شوپۇل دېگەن يېرىدىكى چازىغا باج ئەمەلدارى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ جاي شىنجاڭ بىلەن تاشقى موڭغۇلىيە چېگرىسىدىكى چازا بولۇپ باج كىرىمى ناھايىتى جىق ئورۇن ئىدى. جاڭ گوخۇا ئەمەلدار بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە بىر ئۈيغۇر قىزىنى ئالىمەن دەپ قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسىغا زورلۇق قىلىدۇ. ئەھۋال شۇ دەرىجىگە يەتكەندە خەلق تاقەت قىلىپ تۇرالمايدۇ.

شۇ كۈنلەردە ئابدۇنىياز مىراپ، سالىھ دورغا، خوجىنىياز ھاجى قاتارلىق يۇرت كاتىتلىرى قوزغۇلاڭ باشلىماقچى بولۇپ، 1931 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى مەسلىھەتلىشىپ جاڭگوخۇاغا قىزنى بەرمەكچى بولىدۇ ۋە تۇي مۇناسىۋىتى بىلەن قوزغۇلاڭنى باشلاش تۇغرىسىدا بىر قارارغا كېلىدۇ. تۇينى 2 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى قىلماقچى بولىدۇ، تۇي ئاخشىمى جاڭگوخۇا خوشاللىغىدا ھەمىنمىدىن شەكلەنمەستىن 33 نەپەر قۇراللىق ئەسكىرى بىلەن كېلىدۇ. ئۇنى كۈچقۇرۇنلۇغى قىز ھۇجرىسىغا باشلايدۇ. قىز ھۇجرىسىدا قىزچە كىيىندۈرۈپ ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان ئىمىن ئىسىملىك يىگىت، جاڭ گوخۇا ھۇجرىغا كىرىش بىلەنلا قۇچاغلاپ تۇتۇۋېلىپ جايلاپ تاشلايدۇ. بۇ چاغدا تاشقىرىدا تەييار تۇرغان يىگىتلەر جاڭ گوخۇانىڭ 33 نەپەر قۇراللىق ئەسكەرلىرىنى جايلاپ، ئۇلارنىڭ قۇراللىرىنى تۇگەل تارتىۋالىدۇ ھەمدە قورغان ئەمەلدارى ئابدۇنىيازنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا قورغاننى ساقلاۋاتقان 100 دىن ئارتۇق چېرىكنى يوقىتىپ ئۇلارنىڭمۇ قۇراللىرىنى تارتىۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سالىھ دورغا، ئابدۇنىياز مىراپ، باقىنىياز دورغا، خوجىنىياز ھاجى، قاسىم پالۋان، يەھيا ئىمام، ئىبراھىم قۇرمالار يېتەكچىلىگىدە قوزغۇلاڭ باشلىنىدۇ.

بۇ ۋەقەنى ئاڭلىغان ئۇچ ناھىيىنىڭ دىخان ـ چارۋىچىلىرى تەۋرەپ كەينى ـ كەينىدىن ئاۋاز قوشۇپ، جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆتىرىلدى، ئۇ چاغدا قۇمۇلنىڭ ھەربى سىجائى لېۋشىزنىڭ ئىدى. ئۇ قوزغۇلاڭچىلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن يولۋاسنىڭ باشچىلىغىدا قوشۇن چىقاردى. بىراق بۇ ئەسكەر-

لەردىن جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كېلەلىگەنلىرى ناھايىتى ئاز بولدى. مۇتلەق كۆپچىلىگى قوزغۇلاڭچىلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى. قوزغۇلاڭچى دىخانلار بولسا ئۇلارنىڭ قۇراللىرى بىلەن ئۆزلىرىنى قۇراللاندۇردى. ئىنقىلاپچىلارنىڭ تۆۋەندىكى قوشاقلىرى مانا شۇ جەڭلەرنىڭ ئەسلى ئەھۋالىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ:

سايلار ئارا چېرىك چىقتى،
ئەلىمنى دىڭگايتىپ.
چەللەپ ئاتتۇق، دۇشمەن قاچتى،
موزىسىنى قىڭغايتىپ.

چىقىپ كەلگەن چېرىكلەر،
ئارىلاپ ئاتتى تاڭ ـ تاڭنى.
تاغچىلار يامان ئىكەن،
تارتىپ ئالدى جۇنچاڭنى①،

قوزغۇلاڭچىلارنى باستۇرۇشقا بىر قانچە قېتىم چىققان چېرىكلەرنىڭ قايتىپ كەلمەيۋاتقانلىغىنى كۆرگەن لېۋ شىزنىڭ بىلەن يولۋاس پۈتى كۆيگەن توخۇدەك بولۇپ كېتىشتى. ئۇلار تاقىقا ئەسكەر چىقارسا زىيان تارتىدىغانلىغىنى بىلىپ، قۇمۇلنى مۇداپىئە قىلىشقا ئۆتتى.

بۇ چاغدا 12 تاغ دىخان ـ چارۋىچىلىرى قوزغىلىپ پىچاق، نەيزە، قارا مىلتىق، كالتەك، توخماق قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن قۇراللىنىپ بولغان ئىدى. لېكىن ئۇلارنى بىرلەشتۈرىدىغان كىشى بولمىغاچقا ھەممىسى ئۆز ئالدىغا

①جۇنچاڭ ـ قۇرال ـ ياراق.

ھەركەت قىلاتتى.

خوجىنىياز ھاجى ئۆتمۈشتە تۆمۈر خەلپىنىڭ قوزغۇلىڭىغا قاتناشقانلىغى ئۈچۈن مەلۇم دەرىجىدە ئۇرۇش قىلىش تەجرىبىسى بار ئىدى. شۇڭا ئۇ، جايلاردىكى قوزغۇلاڭچىلارنى ھەمدە بۇرۇن ۋاڭغا ئەسكەر بولغان پالۋانلارنى يىغىپ تەشكىللىدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن لىۋشزىڭ بىلەن يىڭجاڭ (باتالىيون) جىڭ ئەن بىر يىڭ قۇراللىق ئەسكەرنى باشلاپ، قوزغۇلاڭچىلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن كۈشۈتى داۋىنىغا يۆرۈش قىلدى، كۈشۈتى داۋىنى 3 ناھىيىنىڭ يولىنى كونترول قىلىدىغان ئىستراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە جاي ئىدى.

خوجىنىياز ھاجى، سالىھ دورغىنىڭ بىر قىسىم ئاتلىق ئادەملىرىنى كۈشۈتى جىلغىسىدا تۇرۇشقا بەلگىلەپ، ئۆزى بىر قىسىم قوزغۇلاڭچىلارنى باشلاپ سالىھ دورغىغا ماسلىشىپ، ئالدى - كەينىدىن ھۇجۇم قىلىش ئارقىلىق جىڭ ئەن باشچىلىغىدىكى بىر يىڭ ئادەمنى تەلتۆكۈس يوقاتتى. بۇ جەڭ ھەققىدە خەلق تەرىپىدىن مانا مۇنداق قوشاق توقۇلغان:

خويما كاتتا جەڭ بولدى،
كۈشۈتى دىگەن جايدا.
جىڭ ئەن باشلىق چېرىكلەر،
تامام ئۆلدى شۇ جەڭدە.

چېرىك ئاتىدۇ ئوقنى،
قۇرۇق تاغنىڭ بېشىغا.
تاغچى پالۋان ئاتىدۇ،
چېرىكلەرنىڭ بېشىغا.

بۇ جەڭدىن كېيىن قوزغۇلاڭچىلار بىر تۈركۈم قۇرال - ياراق، ئوق - دورا ۋە ھەربىي ئەسلىھەلەرنى غەنىمەت ئېلىپ تېخىمۇ كۈچەيدى. بۇ غەلىبىنى كۆرگەن دىخان - چارۋىچىلار-دىن قوزغۇلاڭچىلارغا قوشۇلىدىغانلار كۆپىيىپ كەلكۈندەك ئېقىپ كېلىشكە باشلىدى. خوجىنىياز ھاجى ئۇلارنى تەشكىللەپ بىرلەشتۈردى. شۇنداق قىلىپ ئۇ قۇمۇل دىخانلار ئىنقىلاۋىنىڭ ئاتاغلىق رەھبىرى بولۇپ قالدى. تەشكىللەنگەن بۇ ئىنقىلاپچىلارنىڭ خوجىنىياز ھاجى باشچىلىغىدا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى ھەققىدە قۇمۇل خەلقى ئەينى ۋاقىتتا مۇنداق قوشاقلارنى توقىغان:

بۇ تاغلارنىڭ ئارقىسىدا،
پوتۇتى ① دىگەن تاغ بار.
دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
جۇنچاڭ ئالغان ئەرلەر بار.

ئاق بوز ئاتنى مىنگەندە،
ئاتا - ئانام بولۇر رازى.
ئۆلگەنلەر شېھىت كەتسە،
قالغانلار تامام غازى.

بۇ ئىنقىلاپ بىر يىلغا يېقىن داۋاملىشىپ كۈندىن - كۈنگە كېڭىيىپ قۇمۇلدىكى 12 تاغ 5 شەھەرنى (قۇمۇلدا سۇمقاغا، ئاستانا، تۇغۇچى، لاپچۇق، قارا دوۋە قاتارلىقلار

① پوتۇتى - تەبىئى قورغانلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىستراتېگىيىلىك جاي ئىدى.

شەھەر دەپ ئاتىلاتتى) زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ ھەممە يەرنى ئۇرۇش ئوتى قاپلاپ كەتتى.

بۇ ئەھۋالدىن چۆچىگەن جىن شۇرىن بىر تەرەپتىن خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوشۇنىنى قورشاپ يوقىتىش ئۈچۈن ئۇرۇمچىدىن چوڭ قوشۇن ئەۋەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن تەنپەن قىلىش ئۈچۈن ۋەكىل ئەۋەتتى. تەنپەن ۋەكىللىرى خوجىنىياز ھاجىنىڭ يۇرتى تاراتقا كەلدى. ۋەكىللەرنى بىز ئۇ چاغدا ۋېيۈەن دەيتتۇق، مېنىڭ چوڭ ھەدەمنىڭ يولدىشى موللاخۇن خوجىنىياز ھاجىنىڭ يېنىدا خىزمەت قىلاتتى. ئۇ، ۋەكىللەر يەلەن ھاجىم ئوتتۇرىسىدا بولغان سۆھبەتنى ئاخشاملىرى بىزگە پاراڭ سېلىپ بېرەتتى، ئۇنىڭ ئېيتقىنىچە: ئۇرۇمچىدىن كەلگەن ۋەكىللەر روزى ھاجى، ناسىربەك ۋە بىر قانچە خەنزۇلار ئەكەن. خوجىنىياز ھاجىنىڭ پوزىتسىيىسى قەتئى بولۇپ، مۇرەسسەنى رەت قىلىدىكەن. باشقا دوغلار (ئەسكەر باشلىقلىرى) ئاستىرىتىن قوشۇلۇشنى خالىسىمۇ، لېكىن ھاجىمدىن تەپ تارتىپ ئوچۇق-ئاشكارا بىر نەرسە دېيەلمەيدىكەن. ھاجىمنىڭ تەلىۋى جىن شۇرىن ئەسكەرلىرى ۋە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنى قۇمۇلدىن قايتۇرۇپ كېتىش، قۇمۇلنىڭ ئامانلىقىنى يەرلىك مىللى قوشۇنغا تاپشۇرۇپ بېرىشتىن ئىبارەت بولۇپ، خوجىنىياز ھاجىم بۇ شەرتنىمە چىڭ تۇرىدۇ، شۇنداقلا جىن شۇرىنمۇ بۇ شەرتكە كۆنمەيدۇ.

نەتىجىدە تەنپەن بۆزۈلۈپ ئۇرۇش ئوتى پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىگە كېڭىيىشكە باشلايدۇ.

2

خوجىنىياز ھاجى باشچىلىغىدىكى قۇمۇل ئىنقىلاپچىلىرى بىر قانچە قېتىملىق سوقۇشلاردا غەلىبە قىلغان بولسىمۇ، لېكىن جىن شۇرىن ۋە شېڭشىسەي ئارمىيىسى ئۈلار ئۈچۈن يەنىلا چوڭ توسالغۇ ۋە تەھدىت ئىدى. چۈنكى ئىنقىلاپچىلار يېڭىدىن تەشكىللەنگەن، ھەربى تەلىم-تەربىيە كۆرمىگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە قۇرال-ياراقلىرى ناچار، ئوق دورىلىرى يېتەرسىز ئىدى (بەزى ئىنقىلاپچىلار ئوق-دورىنى ئۆزلىرى ياساپ ئىشلىتەتتى). بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا دۇشمەنگە قارشى تۇرۇش ۋە ئۇنى يوقىتىش ئۈچۈن قوشۇننى ھەر جەھەتتىن كۈچەيتىش ياكى باشقا بىر چوڭ كۈچكە يۆلىنىش كېرەك ئىدى.

خوجىنىياز ھاجى مانا مۇشۇ مەقسەت بىلەن سالىھ دورغا، ئوسمان باي ۋە يولۇاسلارنى بىر قانچە ۋەكىللەر بىلەن بىرلىكتە گەنسۇغا ئەۋەتىپ ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ يارىدەم بېرىشىنى تەلەپ قىلدى (ئىنقىلاپچىلار تاغدىكى كۈشۈتى داۋىنىدا بىر يىڭ ئەسكەرنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، شامالغا قاراپ ئىش قىلىدىغان يولۇاس، ئىنقىلاپچىلارنىڭ كۈچەيگىنىنى كۆرۈپ تاقتا قېچىپ چىقىپ ئۈلارغا قوشۇلغان ئىدى). بۇ چاغدا ماجۇڭيىڭ گەنسۇ، چىڭخەي ئەتراپلىرىدا باندىتلىق قىلىپ يۈرگەن، مابۇفاڭ بولسا ئۇنى يوقىتالماي يۈرگەن ئىدى. مانا شۇ چاغدا خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئادەملىرى گەنسۇغا باردى. ماجۇڭيىڭ بولسا بۇنى شىنجاڭغا چىقىشنىڭ ياخشى پۇرسىتى دەپ بىلىپ، ئالدى بىلەن تەخمىنەن 200 دەك ئاتلىق ئەسكەر بىلەن چىقتى.

بۇ چاغدا قوزغۇلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ بىر قىسمى خوجە-

نىيار هاجى باشچىلىغىدا تاغدىن چۈشۈپ قۇمۇل شەھرىنى قورشاپ قاتتىق جەڭ قىلىۋاتاتتى. شىڭشىڭشانى ساقلاۋاتقان چېرىكلەر قۇمۇل شەھرىگە قايتىپ، سوقۇشۇاتقان چېرىكلەرگە ياردەم قىلىش ئۈچۈن يولغا چىققان ئىدى. قوزغۇلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ يەنە بىر قىسمى بولسا، ئۇلارنى بۇلۇڭ توغراقنىڭ (قۇمۇلنىڭ شەرق تەرىپىدە) قارمۇقچا دېگەن يېرىدە توسۇپ قاتتىق ئېلىشىۋاتاتتى. مانا شۇ چاغدا ماجۇڭيىڭنىڭ ئالدىن ئەۋەتكەن 200 ئاتلىق ئەسكىرى كەلدى. ئۇلار ھاجىمنىڭ قوشۇنى بىلەن بىرلىشىپ، ئالدى بىلەن شىڭشىڭ شادىن كېلىۋاتقان چېرىكلەر بىلەن سوقۇشتى (بۇ سوقۇشتا قۇمۇلنىڭ داڭلىق پالۋانى قاسىم مەرگەن ئۆلگەن ئىدى). نەتىجىدە چېرىكلەر تار-مار قىلىندى. ئۇلارنىڭ ئاز بىر قىسمى سىپىل ئىچىگە قېچىپ كىرىۋالدى.

ماجۇڭيىڭ بۇ قېتىم شىنجاڭغا چىقاندا يۇرت چوڭلىرى ئالدىغا چىقىپ چاجاڭ قۇرۇپ قارشى ئالدى (بۇ مېنىڭ دىنى مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىم بولۇپ، ئاخۇنۇمنىڭ ئېتىنى يېتىلەپ بارغان ئىدىم). ماجۇڭيىڭ (گاسلىك) ياش بالا ئىدى. ئۇ يۇرت مۆتىۋەرلىرىنىڭ ھەممىسى بىلەن كۆرۈشتى. يۇرت چوڭلىرى ئېلىپ بارغان سوغا-سالاملىرىنى ئۇنىڭ ئالدىغا قويدى. ماجۇڭيىڭنىڭ يېنىدىكى چوڭ ياشلىق بىر كىشى ئۇنىڭغا ۋاكالىتەن دۇئا قىلىپ ئالدى.

ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى ئىسمايىل باي (ئىسمايىل داتۇ) نىڭ جاڭزىسىغا چۈشتى، چۈشۈش بىلەن تەڭلا بىر تەرەپتىن ھويلا، باغ، خامانلارنىڭ ۋە ئەتراپتىكى مەھەللىلەرنىڭ تاملىرىنى مىلتىق ئېتىش ئۈچۈن تىشىپ مۇداپىئەگە

تەييارلاندى. يەنە بىر تەرەپتىن لوچىڭ (كونىشەھەر)، شىنچىڭ (يېڭىشەھەر) لەرنى قاتتىق مۇھاسىرىگە ئالدى. بۇ ئىككى شەھەر ئەتراپىدا ئاساسەن خەنزۇلار ئولتۇراقلاشقان جايلار ئىدى. قۇمۇلدىكى جىن شۇرىن قوشۇنلىرى ۋە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى مانا مۇشۇ ئىككى شەھەردىكى قورغان ئىچىگە قامىلىپ قالدى. بۇ قورغانلار بىلەن ئىسمايىل بايىنىڭ جاڭزىسىنىڭ ئارىلىغى 10-15 كىلومېتىر كېلەتتى. ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى بۇ شەھەرلەرنىڭ سىپىلىغا چىقىشقا بىر قانچە قېتىم ھەرىكەت قىلغان بولسىمۇ ئۇنۇم بەرمىدى. ئۇلار پىلانىنى ئۆزگەرتىپ كىچىگىرەك قورغان شىنچىڭنى ئالماقچى بولدى. شىنچىڭ ئىستراتېگىيە جەھەتتىن مۇھىم جاي بولۇپ، بۇ يەر ئىشغال قىلىنسا باشقا جايلارنى ئېلىش ئوڭايغا چۈشەتتى. شۇڭا ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى بۇ سىپىلغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدى. بىر ھەپتە داۋام قىلغان ئۇرۇشتا 40-50 دەك ئەسكەر ئۆلدى.

شەھەر سىپىلىنىڭ شەرقىي شىمال ۋە شىمال تەرىپىنى ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى، غەربىي جەنۇپ ۋە جەنۇپ تەرىپىنى خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوشۇنلىرى قورشىغان ئىدى. خوجىنىياز ھاجىنىڭ قۇماندانلىق ئىشتاۋى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ قەۋرىستانلىغى ئالتۇنلۇققا جايلاشقان ئىدى.

دېمەك، شىنچىڭ ۋە لوچىڭ پۈتۈنلەي مۇھاسىرىگە ئېلىنغان ئىدى (بىز دىنى مەكتەپ ۋە مەدرىسە ئوقۇغۇچىلىرى جاماەتتىن يىغىلغان ئاش-تاماقلارنى ئاخۇنۇملارنىڭ يېتەكچىلىگىدە قوزغۇلاڭچىلارغا يەتكۈزۈپ بېرەتتۇق).

بۇ ئىككى شەھەرنى ئالالمىغانلىقتىن ماجۇڭيىڭ ئۇ

رۇش تاكتىكىسىنى ئۆزگەرتىپ بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى بىـ
رىكۆلگە ئەۋەتتى. قۇمۇلنىڭ مۇھاسىرىدە ئىكەنلىگىنى ئاڭلاپ
قورقۇپ كەتكەن باربكۆل گارنىزونىنىڭ باشلىغى خېتـۇەنجاڭ
(خېجىنچۇەن) سوقۇشمايلا تەسلىم بولدى. ماجۇڭيىڭ
ئەسكەرلىرى ئۇلارنى قۇرالسىزلاندۇرۇپ قۇمۇلغا ئېلىپ كەلدى.
قۇمۇلنىڭ ئەلىماخۇنۇم باشلىق پۈتۈن ئاخۇن ۋە مولىلار
باربكۆلدىن غەلىبە بىلەن قايتقان ماجۇڭيىڭ قوشۇنىنى
شەھەر سىپىلىنىڭ تېشىغا چىقىپ قارشى ئالدى (شەھەر دەرۋازـ
زىلىرى تاقاق ئىدى).

بۇ ئەھۋالنى ئاڭلىغان جىن شۇرېن، لۇيجاڭ دۇجىڭگو
باشچىلىغىدا بىر لۇي (بىرىگادا) ئەسكەرنى قۇمۇل قوزغۇلاڭـ
چىلىرىنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئۇلار قۇمۇل، ئۈرۈمچى يولىدـ
كى چوڭ ئۆتەڭلەرنىڭ بىرى بولغان لاۋدۇڭغا يېتىپ كەلگەندە
خوجىنىياز ھاجىم، شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ تۇرىۋاتقان ماـ
جۇڭيىڭنىڭ قوشۇنلىرى ۋە ئۆزبىگە قاراشلىق قىسىملاردىن
مەلۇم ئادەم ئاجرىتىپ ئېلىپ لاۋدۇڭغا قاراپ يولغا چىقتى
ۋە لاۋدۇڭ، چىگىلوچەن ① دېگەن جايلاردا دۇلۇيجاڭ قوشۇنلىـ
رىغا تۇيۇقسىز زەربە بېرىپ، ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى تار ـ مار
قىلىپ نۇرغۇن قۇرال ـ ياراق، ئوق ـ دورا، ھەربىي چادىر،
يىمەك ـ ئىچمەك قاتارلىق نەرسىلەرنى غەنىمەت ئالدى.

خەلق ئەينى ۋاقىتتا بۇ ئۇرۇش توغرىسىدا مۇنداق قـو
شاقلارنى توقىدى:

---

① چىگىلوچەن ـــ ئۈرۈمچى ـ قۇمۇل ئارىلىغىدىكى ئۆتەڭـ
لەرنىڭ ئىسمى.

لاۋدۇڭدىكى سوقۇشتا،
يىمىۋەنچەنگە ئات سالدۇق.
دۇلۇيجاڭنىڭ چېرىگىنى،
چىگىلوچەندە قاق سالدۇق.

خوجىنىياز ھاجى باش بولۇپ
يىزنى جەڭگە باشلىدى.
دۇلۇيجاڭنىڭ چېرىگى،
قۇراللىرىنى تاشلىدى.

خوجىنىياز ھاجى ئازراق ئەسكىرىنى لاۋدۇڭدا قالدۇرۇپ
قالغان قوشۇنىنى باشلاپ، ماجۇڭيىڭنىڭ قوشۇنى بىلەن بىـر
لىكتە قۇمۇلغا قايتىپ كەلدى. بۇ غەلىبىنى كۆرگەن قـۇمـۇل
خەلقىنىڭ سوقۇشقا بولغان ئىشەنچىسى تېخىمۇ ئاشتى.

قۇمۇلنىڭ قاتتىق مۇھاسىرىدە قالغانلىغى ۋە دۇلـۇيجاڭ
قوشۇنىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىغىدىن خەۋەر تاپقان جىن شـۇرېن
ۋە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت شېڭ زىخۇي (شېڭ شىسەي) نىڭ قـۇـ
ماندانلىغىدا بىر لۇي ئاتلىق (موڭغۇل، شىۋە، روس) ئەسـ
كەرلىرىنى قۇمۇلغا ئەۋەتتى. ئۇلار لاۋدۇڭغا يېتىپ كەلگەندە،
خوجىنىياز ھاجى ۋە ماجۇڭيىڭ قوشۇنى يەنە لاۋدۇڭغا بېرىپ
ئۇلار بىلەن قاتتىق ئېلىشتى. شېڭ شىسەي ئۇرۇش تاكتىكـ
سىنى دەرھال ئۆزگەرتىپ ئاساسى كۈچنى ئىككى يان تەرەپكە
توپلاپ قورشاپ يوقاتماقچى بولدى. بۇ ئۇرۇشتا بىرىنچى سەپـ
تە خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوشۇنى، ئىككىنچى سەپتە ماجۇڭيىڭـ
نىڭ قوشۇنى تۇردى. مانا شۇ تەرتىپتە 3 كۈن قاتتىق ئـۇـ

رۇشقاندىن كېيىن ماجۇڭيىمك شېڭ شىسەي قوشۇنىغا تەڭ كېلىشكە كۆزى يەتمەي جەڭ مەيدانىنى تاشلاپ قۇمۇلغا، ئاندىن قۇمۇلدىكى ئەسكەرلىرىنى تاشلاپ گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىغا كەتتى. يولۇاس ماجۇڭيىڭنىڭ كەينىدە قالغان بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى ئۆزىگە قارىتىۋالدى. خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوشۇنلىرىمۇ ئامالسىزلىقتىن ھاجىمنىڭ يۇرتى تاراتى دېگەن تاققا چىكىندى (مەن ھاجىملارنىڭ تۆگە تىرانسپورت قوشۇنىدا ئىشلەيتتىم، مەنمۇ بۇ چاغدا قوشۇنىدىن ئايرىلىپ قۇمۇلغا كەتتىم).

ماجۇڭيىڭنىڭ قىسىملىرى گەنسۇغا چېكىنىدىغان چاغدا قۇمۇل خەلقىنىڭ ئات ـ ئۇلاق، مال ـ مۈلۈكلىرىنى بۇلاپ ـ تالاندى، قارشىلىق قىلغانلارنى ئۆز جايىدىلا ئاتتى ـ چاپتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە شېڭ زىخۇي (شېڭ شىسەي) نىڭ چوڭ قوشۇنى باستۇرۇپ قۇمۇلغا كېلىۋالدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن قۇمۇل خەلقى قورقۇپ يىغا ـ زارە قىلىشىپ، ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان يىغىپ توپلىغان مال ـ مۈلۈكلىرىنى، ئۆي ـ ئىمارەت، باغ ـ ۋاراڭلىرىنى تاشلاپ ئۇرۇق ـ تۇققانلىرىدىن ئايرىلىپ، سەرسان ـ سەرگەردان بولۇپ تاقىقا قاراپ قاچتى. ئاتا ـ ئانا ۋە بالا ـ چاقىلار سەرسان بولۇپ نەچچە كۈنلەرگىچە بىر ـ بىرلىرى بىلەن تېپىشالمىدى. قۇمۇل دېخانلىرىمۇ تاققا قېچىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلار ماجۇڭيىڭنىڭ دەستىدىن يەر تېرايدىسە ئۇلاق ـ قارىسى يوق، ھەتتا يەيدىغانغا ئاشلىغىمۇ يوق ھالەتتە قېلىپ، بىر ـ ئىككى يىلغىچىلىك ئەسلىگە كېلەلمىدى. قان ـ قېنىغا باندىتلىق سىڭىپ كەتكەن ماجۇڭيىڭ ھەتتا ئۇلارنىڭ يوتقان ـ كۆرپىلىرىنىمۇ

بۇلاپ كەتكەن ئىدى، قۇمۇل خەلقىغە ياردەم قىلىش نىقاۋى بىلەن چىققان ماجۇڭيىڭ خەلقنى ئەنە شۇنداق ئاچ ـ يالىڭاچ قىلىۋېتىپ كەتتى. ماجۇڭيىڭ قۇمۇلغا دەسلەپ چىققاندا خەلق ئۇنى شۇنچە خوشاللىق بىلەن قارشى ئالغان بولسا، قۇمۇلدىن قايتقاندا قاغاش ـ تىللاش بىلەن ئۇزاتتى.

مانا بۇ ماجۇڭيىڭنىڭ 1931 ـ يىلى كۈزدە شىنجاڭدا قىلغان باندىتلىق ھەرىكىتىنىڭ دەسلەپكى قەدىمى.

3

ماجۇڭيىڭ گەنسۇغا قېچىپ، خوجىنىياز ھاجىلار تاققا چېكىنگەندىن كېيىن، شېڭ شىسەي قوشۇننى باشلاپ قۇمۇلغا باستۇرۇپ كىرىپ 230 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈمرانلىق قىلغان قۇمۇل ۋاڭ شامەخسۇت ئوردىسىنىڭ پۈتۈن مال ـ مۈلكىنى بۇلاپ ـ تالاپ ئاندىن ئوردىغا ئوت قويۇۋەتتى. بىر قانچە 10 مېتىر ئىگىزلىكتىكى چىرايلىق، ھەشەمەتلىك ئوردىدىن بىر ئايغىچە يالقۇن، ئىس ـ تۈتەك كۆتىرىلىپ تۇردى. بىز تاغدا تۇرۇپ كېچىسى يالقۇنجىغان ئوتنى، كۈندۈزى ئىس ـ تۈتەكنى كۆرۈپ تۇردۇق. ھىلىگەر شېڭ شىسەي شەھەردە ئاھالىنىڭ يوقلىغىنى كۆرۈپ شەھەر خەلقىغە قارىتىپ، بىگۇنا خەلىقە چېقىلمايدىغانلىغىنى، قۇرال ـ ياراقنى تاپشۇرسا بۇرۇنقى ئىشلىرىنى سۈرۈشتە قىلمايدىغانلىغى ھەققىدە مۇراجىئەت چىقاردى. بۇ مۇراجىئەتنامە بويىچە تاققا قېچىپ كەتكەن خەلق ۋە دېخانلار ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كېلىشكە باشلىدى. شېڭ شىسەي تاراتنىغا (تاققا) ماشىنا چىقىرىپ، خوجىنىياز ھاجىنى قۇمۇلغا تەنىپەنگە كېلىشكە تەكلىپ قىلدى.

هاجم هىچقانداق قۇرال ئالماي تەنپەن قىلىش ئۈچۈن قۇمۇلغا (شېك شىسەينىك نەچچە مىك قۇراللىق ئەسكىرىنىسىك ئارىسىغا) باردى. شېك شىسەي بىلەن 4 كېچە ـ كۈندۈز تەنـ پەن قىلىپ، ئۇنىك تاغچىلارنى قۇرالسىزلاندۇرۇش توغرىسىدىكى تەلىۋىنى رەت قىلدى. لېكىن مۇشۇ تۈپەيلىدىن خوجىنىياز هاجىم شېك شىسەينىك قولىدىن تىرىك قۇتۇلۇپ كېتەلمەسلىگـ گە كۆزى يېتىپ تاكتىكىسىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولدى ۋە شېك شىسەيگە «مېنى دەرهال قويىۋەت، ئۇنداق قىلمىساك تاغچىلاردىن بىر تال ئوقمۇ ئالالمايسەن» دىگەن شەرتنى قوـ يۇپ، كۆرۈنۈشتە تاغچىلارنى قۇرالسىزلاندۇرۇش ئۈچۈن تاقا ئەسكەر باشلاپ چىقىش توغرىسىدىكى تەلەپنى قوبۇل قىلغان بولدى. شېك شىسەينىك مەقسىدى، مۇشۇ تەدبىر ئارقىلىق خوجىنىياز هاجى ۋە ئۇنىك قوشۇنلىرىنى يوقاتماقچى بولغانـ لىغى ئۈچۈن، خوجىنىياز هاجىنىك بۇنداق قىلتىغىغا چۈشۈپ قالغانلىغىنى هىس قىلمىغان ئىدى. ئۆزىگە ئىشەنگەن خوجـ نىياز هاجىم كېلىشىم بويىچە شېك شىسەينىك بىر تۇەن ئاتلىق ئەسكىرىنى كۈشۈتى داۋىنىغا قاراپ باشلاپ ماڭدى. داۋان ئېغىزىغا يېقىن قۇرلۇق دىگەن يېزىغا كەلگەندە كېچىسى پەيتـ نى تېپىپ قۇراللىق قوشۇن ئارىسىدىن قېچىپ چىقىپ كەتـ تى. هاجىنىك كېلىشىنى تۆت كۆز بىلەن كۈتۈپ تۇرغان قوزغۇلاڭچىلار خوشاللىققا چۆمدى. يول باشلىغۇچىدىن ئايرىلىپ قالغان شېك شىسەينىك قوشۇنى كۈشۈتى قۇرلۇق تاغ ئېغىزـ دا راسا ئەدىۋىنى يەپ، نۇرغۇن ئادەم ۋە قۇراللىرىدىن ئايـ رىلىپ قۇمۇلغا قېچىپ كەلدى.

شېك شىسەي قۇمۇلدىكى بارلىق قوشۇنلىرىنى هەركەتلەنـ

دۇرۇپ قوزغۇلاڭچىلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن تاراتقا ئىكىكىنچى قېتىم يۇرۇش قىلدى. ئۇ هەربى تاكتىكىغا ئۇستا بولغان بىلەن خوجىنىياز هاجىنىك قوشۇنى تاغ ئۇرۇشىغا ماهىر ئىدى. شۇڭا بىر قانچە كۈنلۈك سوقۇشتا شېك شىسەي هىچقانداق نەتىجىگە ئىگە بولالماي ئەكسىچە بىر قانچە يۈز ئەسكىرى ۋە قۇرال ـ ياراقلىرىدىن ئايرىلىپ، قۇمۇلغا قايتىپ كەلدى. شۇ يىلى كۈزدە هاجىملارنىك قوشۇنى تاشقى موڭغۇلىيە چېگرىسىغا بېرىپ ئورۇنلاشتى. دەسلەپتە تاشقى موڭغۇلىيە (چېگرا) دىن چارۋا مال ۋە يىمەكلىكلەر ئالدى. كېيىنچە تاشقى موڭغۇلىيە هۆكۈمىتى خوجىنىياز هاجىملارنىك ئىنقىلاۋىي هەركىتىنى قولـ لاش يۈزىسىدىن ئۇلار بىلەن تەنپەن قىلىشقا 2 نەپەر موڭغۇل، بىر نەپەر قازاق ۋەكىل ئەۋەتتى (قازاق ۋەكىلنىك ئىسمى ئاباي دىگەن كىشى بولۇپ، ئۇ خوجىنىياز هاجىلار بىلەن 1935 ـ يىلغىچە بىللە بولدى). شۇنىك بىلەن ئىككى ئوتتۇرـ دا تەدرىجى هالدا نورمال بېرىش ـ كېلىش ئورنىتىلدى. خوجـ نىياز هاجىنىك ۋەكىللىرى ئوسمانباي، ئىسمايىل هاجى، سالىھ دورغا، ئوسمانشا، يولۋاس، سەمەت ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەر تاشقى موڭغۇل چېگرا چارىسىغا بېرىپ 1 ـ قېتىم 70 دانە مىلتىق، 20 ساندۇق ئوق، 500 كىشىلىك پاختىلىق كىيىم، 600 پار چىگرىن ئۆتۈك، مىك دانە يامغۇرلۇق چاپان، 500 تاختا جۇۋا قاتارلىق قۇرال ـ ياراق ۋە كىيىم ـ كېچەك ئېلىپ كەلدى. ئاندىن باشقا، تاشقى موڭغۇل هۆكۈمىتى خوجىنىياز هاجىنىك قوشۇنىدىكى ياشلاردىن 30 ـ 40 چە كىشىنى تاشقى موڭغۇلىيەنىك هەربى شوپۇرلۇق ۋە باشقا تېخنىكومىلىرىدا ئوقۇتۇپ تەربىيىلەپ بەردى (مىللى ئارمىيىدە ماشىنا هەيـ دەيدىغان تالىپ هاجى، قاتناش نازارەت تەۋەسىدىكى سەمەت

ئاخۇنلار مانا شۇ چاغدا شوپۇرلىقنى ئۈگىنىپ كەلگەن ئىدى. قۇمۇل ئاستانىلىق ھۇشۇر ئاخۇن دېگەن كىشى ھەربى كۇرسىنى پۈتتۈرۈپ كېلىپ دەسلەپتە خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوشۇنىدا، كېيىنچە مامۇت سىجاڭنىڭ قوشۇنىدا خىزمەت قىلىدى. كېيىن شېڭ شىسەينىڭ تۇرمىسىدا ئۆلدى). شۇنداق قىلىپ خوجىنىياز ھاجىلار تاشقى موڭغۇلىيەدىن كۆپ يارەملەرگە ئىگە بولۇپ، قوشۇنىنى كۆچەيتتى. تاشقى موڭغۇلىيە چېگرىسىدا تۇرۇۋاتقان قوزغۇلاڭچىلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ چاغدىكى ھاياتى ھەققىدە مانا مۇنداق قوشاقلارنى توقىغان ئىدى:

مىنگاڭغا① قاراپ ماڭدۇق،
قىيىن ـ قىستاڭ سايلار سايان.
تاققا ماڭسا تاغچىلار،
خوتۇن، بالىلار قاراپ قالغان.

ئالتاي ياتتۇق مىنگاڭدا،
سوكسوك بىلەن ئوت قالاپ.
كۆزنىڭ گۆھىرى ئاقتى،
قۇمۇل يولىغا قاراپ.

بىزلەر ئۆلۈپ كەتسەكمۇ،
ئەل يۇرتلار ئامان بولسۇن.
بىزنى دېگەن يارانلار،
ئۆلمەستىن تىرىك قالسۇن.

① مىنگاڭ ــ شىنجاڭ بىلەن تاشقى موڭغۇل چېگرىسىدىكى جاي ئىسمى.

1932 ـ يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خوجىنىياز ھاجى قوشۇنلىرىنى موڭغۇل چېگرىسىدىن قايتۇرۇپ تاراتقا ئېلىپ كەلدى. ماشىنىڭ بىر پەي ئەسكەرنى باشلاپ خوجىنىياز ھاجىنىڭ گىپىگە كىرمەي تۇرپان، پىچان تەرەپلەرگە كەتكەن ئىدى.

بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن شېڭ شىسەي ئالدىراپ ـ تىنەپ قوشۇنىنى ئېلىپ قۇمۇلدىن ئۇرۇمچىگە تۇرپان ئارقىلىق قايتتى.

ئىككىنچى قېتىم تاشقى موڭغۇلىيە چېگرىسىدىن 100 تال مىلتىق ئوقى، 2 تونىا قوغۇشۇن قاتارلىق نەرسىلەر كەلتۈرۈلدى. بۇلارنىڭ بىر قىسمىنى ئاچكۆز يولۋاس ئۆزى ئېلىۋېلىپ، قالغانلىرىنى خوجىنىياز ھاجىغا يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. بۇ ئىشنى ھاجىم بىلىپ قېلىپ تاشقى موڭغۇل چېگرىسىدىن كەلگەن يولۋاسنى قوتازلىققا① سولاپ قويىدۇ، يولۋاسنىڭ قامىلىپ قالغانلىغىنى ئاڭلىغان ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى نىيازبەك بىر قانچە ئەسكەر بىلەن كېلىپ يولۋاسنى ساقلاۋاتقان كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ ئاتىسىنى ئېلىپ قېچىپ كېتىدۇ، ئۇلار شۇ قېچىشتا دەسلەپ باغداشقا بېرىپ، كېيىن ئۆزىنىڭ كارىزى مالەن جاڭزىغا قايتىپ كېتىدۇ.

4

1933 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا ماجۇڭيىڭ 2 ـ قېتىم قۇمۇلغا چىقتى. ئۇ، بۇ قېتىم ئىنىسى ماجۇڭجيې (ئىپرسلىڭ) بىلەن بىرلىكتە ئەسكەر باشلاپ چىققان ئىدى. ئۇلار يولۋاسنىڭ مالەن جاڭزىدا ئىكەنلىگىنى بىلىپ، خۇددى غالجىر ئىت تاپنى كۆرگەندەك خوش بولۇپ، شۇ جايغا ئورۇنلاشتى. ماجۇڭيىڭ

① قوتازلىق ـ جاي ئىسمى.

يولۇاسقا بىر قانچە ئون يامبۇ، 200 تاختا قارا چاي، 30 تۆ-
ياق تۆگە ھەم بىر مۇنچە قۇرال - ياراق ھەربى ئەسلىھەلەر -
نى بەردى. 30 نەپەر ئوپىتسىرنى ئاجرىتىپ يولۇاسنىڭ قو-
شۇنىنى كۆچەيتىشكە ياردەم بەردى. بۇ نەرسىلەرنى كۆرگەن
يولۇاس خوشال بولۇپ، نىمە دىسە ماقۇل دەيدىغان بولدى.
ماجۇڭيىڭ دەسلەپ ئۇنى ئۆزىگە ھەربى مەسلىھەتچى (سەنمۇ)
قىلىپ ئەسكەر توپلاشقا قۇتراتتى. ما جۇڭيىڭنىڭ مەقسىدى:
يولۇاسنى كۆچەيتىش ئارقىلىق خوجىنىياز ھاجىنى يوقىتىپ،
شىنجاڭنى قولغا كىرگۈزۈش ئىدى. شۇڭا ئۇلار سوۋېت ھۆكۈ-
مىتىلا ئارىلاشمىسا ياكى ئەسكەر كىرگۈزمىسە، شىنجاڭنى ئالە-
مىز دەپ مەسلىھەتلەشتى. ئەنە شۇ چاغدا يولۇاسنى 1 - مۇئا-
ۋىن قۇماندان قىلىش، كېيىنچە خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئورنىغا
دەسسىتىش پىلانلاندى. ئىككى يۈزلىمە ئاچكۆز يولۇاس بۇ-
نىڭ بەدىلىگە پۈتۈن قۇمۇل خەلقىنى ماجۇڭيىڭغا ئىككى قوللاپ
تۇتۇپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن ماجۇڭيىڭ قۇمۇل خەلقىنى خالە-
غانچە ئايال - ئاستى قىلىپ باندىتلىق بىلەن كەڭ شۇغوللاندى.
يولۇاسمۇ ھەربى قوشۇنىنى كۆچەيتتى ۋە زورايتتى (ماجۇڭيىڭ
بىلەن يولۇاس ئوتتۇرىسىدا بولغان مەسلىھەتلەردە ۋە ئۇلارنىڭ
پىلان يېزىش ئىشلىرىغا قاتناشقان، يولۇاسنىڭ يېنىدا ئۇزۇن
يىللار مەۋرى مەسلىھەتچى بولۇپ تۇرغان ھۇشۇر قۇربان دە -
گەن كىشىدىن ئاڭلىغان ئىدىم. بۇ كىشى مەن بىلەن بىر
نەۋرە بولۇپ مەدىنىيەت ئىنقىلاۋىدا ئۆلۈپ كەتتى).
1933 - يىلى ئەتىياز ئايلىرىدا تۇرپان قوزغۇلاڭچىلىرى-
نىڭ باش قۇماندانى مەخسۇت مۇھىتىنىڭ تەكلىۋىگە بىنائەن
خوجىنىياز ھاجى ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ تۇرپانغا كېلىدۇ.
بۇلار لۈكچۈندە تۇرپان قوزغۇلاڭچىلىرى بىلەن پىرلىشىپ،

كېيىنكى ھەركەت پىلانىنى تۈزەۋاتقاندا جىن شۇرېننىڭ پىچاندا
تۇرۇۋاتقان ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرى لۈكچۈنگە ھۇجۇم قىلىدۇ.
بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ناھايىتى قاتتىق بولىدۇ. مۇشۇ ئورۇشتا
تۇرپانلىق ھەمدۇللا ئاخۇنۇم ۋە مەخسۇت مۇھىتلار قۇربان بولىدۇ.
بۇ چاغدا ئىلگىرى قارا شەھەر تەرەپكە كەتكەن مەھمۇت
مۇھىتى ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ خوجىنىياز ھاجى
بىلەن بىرلىشىدۇ. بۇلار بىرلىكتە كېيىنكى ئۇرۇش پىلانى تۈزۈپ
كۆكيار تاغلىرى ئارقىلىق مورى - گۇچۇڭ تەرەپكە قاراپ ماڭىدۇ.

5

بۇ ۋاقىتتا ماجۇڭيىڭ ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى ماجۇڭجيې ئۆز
قوشۇنىنىڭ بىرقىسمى بىلەن يولۇاسنىڭ بىر قىسىم ئادەملىرى-
نى قۇمۇلدا قالدۇرۇپ، قالغان قىسىملىرىنى باشلاپ 1933 -
يىلى 5 - ئايلاردا يەتتى قۇدۇق ۋە داشتۇ ئارقىلىق مورى،
گۇچۇڭغا قاراپ يۈرۈش قىلىدۇ. بۇ چاغدا يولۇاسنى
چىڭفاڭ سىلىڭ قىلىپ بەلگىلەيدۇ. ماجۇڭيىڭ
گۇچۇڭ ئەتراپىدا خوجىنىياز ھاجى، مەخمۇت سىجاڭ-
لار بىلەن بىرلىشىپ گۇچۇڭ، جىمسارغا ھۇجۇم قىلىش پىلانى
تۈزۈپ، پىلان بويىچە ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى گۇچۇڭغا، خوجە-
نىياز ھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى جىمسارغا تەڭ ھۇجۇم قىلىدۇ.
گۇچۇڭغا قىلىنغان ھۇجۇمدا ماجۇڭيىڭنىڭ ئىنىسى ماجۇڭجيې
سىپىلغا پىچاق سانچىپ چىقىۋاتقاندا ئوق تېگىپ ئۆلىدۇ.
ماجۇڭجيې شۇ چاغدا 21 ياش ئىدى.
ماجۇڭيىڭ گۇچۇڭنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن گۇچۇڭ
شەھىرىدە چوڭ - كىچىك، ئەر - ئايال دېمەي ئۇچ كېچە - كۈن-

دۈز قىرغىن قىلىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئىنىسى ماجۇڭجيېنىڭ ئىنتىقامىنى ئالغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن بۇلاڭ - تالاڭ قىلىدۇ.

خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوشۇنلىرى جىمىسارغا ھۇجۇم قىلغان ئىدى. جىمىساردا تۇرۇشلۇق جىن شۇرېننىڭ بىر تۇمەن (پولك) ئەسكەرلىرى تەسلىم بولماقچى بولۇپ بىر كۈنلۈك مۆھلەت سورايدۇ. بۇ خىل ئىشلاردا تەجرىبىسىز بولغان خوجىنىياز ھاجى ماقۇل كۆرۈپ مۇھاسىرىنى بوشۇتۇپ سىپىلىدىن ئارقىغا چېكىنىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ماجۇڭيىڭ بىر كېچىدە گۈچۈڭدىن ئەسكەر ئەۋەتىپ، تەسلىم بولغان چېرىكلەرنىڭ قۇرال - يارالقلىرىنى يىغىپ ئېلىپ كېتىدۇ. بۇ چاغدا خوجىنىياز ھاجى ماجۇڭيىڭغا سۇلايمان قورمال قاتارلىق كىشىلەرنى ئەۋەتىپ: «سىلەر گۈچۈڭدا نۇرغۇن قۇرال - يارالقا ئىگە بولدۇڭلار، بىز جىمىساردىكى ئازراق قۇرالغا ئىگە بولساق نېمە بولىدۇ!؟» دەپ نارازىلىق بىلدۈرىدۇ. ئەمما ماجۇڭيىڭ پىسەن قىلمايدۇ. (شۇنىدىن كېيىنكى ئۇرۇش ئەھۋاللىرى توغرىسىدا زىمىچۇەنزىدىكى ئۇرۇشنىڭ تەپسىلاتىنى ۋە ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ جۇدۇنگە ئۇچراپ سوغۇقتا توڭلاپ قىرىلغانلىقىنى يولداش خېۋىر تۆمۈر شىنجاڭ تارىخ ماتېرىيالى 12 - سانىدا تەپسىلى يازغانلىقى ئۈچۈن، مەن بۇ ھەقتە ئارتۇقچە توختالمىدىم).

ماجۇڭيىڭ ۋە خوجىنىياز ھاجىلار ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولۇۋاتقاندا، بۇ ئىككى كۈچ ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ پەيدا بولىدۇ. بۇ ئىختىلاپتىن پايدىلىنىش ئۈچۈن ھىلىگەر شېڭ شىسەي ئىككى تەرەپكە تەڭ ۋەكىل ئەۋەتىپ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىپ، نەتىجىدە خوجىنىياز ھاجى بىلەن كېلىشىم قىلىپ ئىتتىپاقلىشىدۇ.

تورپاقلار قوزغۇلىڭى ۋە تۆمۈر خەلپە قوزغۇلىڭى توغرىسىدا

زاكىر نىياز

جۇڭگو 1840 - يىلقى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن باشلاپ دېموكىراتىك ئىنقىلاپ باسقۇچىغا كىردى. ئىنقىلاپنىڭ مەقسىدى چىڭ سۇلالىسىنىڭ فېئودالىق ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ دېموكىراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇپ، 1911 - يىلى 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى سۇن جۇڭشەن ئەپەندى باشچىلىغىدىكى بۇرژۇئا دېموكىراتلىرى ۋەكىللىك قىلغان شىنخەي ئىنقىلاۋى چىڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ جۇڭخۇا مىنگونى قۇرغانغىچە بولغان يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە مەملىكىتىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا بىرقانچە چوڭ قوزغۇلاڭلار ۋە سانسىزلىغان كىچىك قوزغۇلاڭ - يېغىلىقلار بولۇپ ئۆتتى.

1907 - يىلى قۇمۇلدا يۈزبەرگەن «تورپاقلار قوزغۇلىڭى» قۇمۇل خەلقىنىڭ مۇشۇ خىلدىكى (چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى باشچىلىغىدىكى فېئودالىزىمغا قارشى) بىر قېتىملىق ئىنقىلاۋىي كۆرىنىشىدۇر.

تۆۋەندە مەن قولۇمدىكى ئازغىنە ماتېرىياللارنى يولداشلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن سۇندۇم:

1644 ـ يىلى لى زىچىڭ باشچىلىق قىلغان دېخانلار قوزغۇلىڭى مىڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ قوزغۇلاڭچى دېخانلارنىڭ داشۇن ھاكىمىيىتىنى قۇردى. بىراق ئىچكى جەھەتتىن چىرىش، بۆلۈنۈش، سىرتقى جەھەتتىن مىڭ سۇلالە گېنېرالى ۋۇسەنگۈيىنىڭ خائىنلىق قىلىپ مانجۇ ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىۋېلىشى نەتىجىسىدە 40 كۈنلۈك داشۇن ھاكىمىيىتى مەغلۇپ بولۇپ، جۇڭگودا يەنە بىر فېئودالىق سۇلالە مەنچىڭ ھاكىمىيىتى ۋۇجۇتقا كەلدى.

ئەشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى قۇمۇلدىكى چوڭ فېئودال ئەبەيدۇللا مەنچىڭ خانىغا بېقىنىپ ۋاڭلىق ئەۋلاتتىن ئەۋلاتقا مىراس قالىدىغان ئۇيغۇر ۋاڭى بولدى.

شۇندىن باشلاپ قۇمۇلنىڭ زور مىقتارىدىكى (ئارا تۇرۇكسۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان) يەرلىرى قۇمۇل ۋاڭنىڭ تەۋەلىكىگە ئايلىنىپ قالدى. ئەشۇ تەۋەلىك يەردىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەممىسى ۋاڭنىڭ قۇلىغا ئايلاندى، ۋاڭنىڭ قۇللارنى خالىغانچە ئىشلىتىش، قۇل ئەسكەر ئېلىش ھوقۇقىلا ئەمەس، يەلكى قۇللارنى خالىغانچە ئۆلتۈرۈش ھوقۇقى بار ئىدى. ۋاڭنىڭ يەنە قۇللارنىڭ مال ـ مۈلۈك، تەئەللۇقاتلىرىنى خالىغانچە ئىگەللىۋالىدىغان پەۋقۇلئاددە ھوقۇقمۇ بار ئىدى.

مانا مۇشۇنداق ئەۋلات مىراسلىق دەۋر سۈرۈش، زورلۇقچە سېتىۋېلىش، ئالداپ ئېلىۋېلىش ۋە پارە يېيىشلەر نەتىجىسىدە 9 ـ ئەۋلات ئۇيغۇر ۋاڭ شاھخوت دەۋرى (1875 ـــ 1929 ـ يىللار) غا كەلگىچە قۇمۇل رايونىنىڭ تېرىلغۇيەر لىرى، كاربىزلىرى، ئېرىق ـ ئۆستەڭ، باغ ـ ۋاران، كۆمۈركان، چارۋا مالىلارنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن قىسمى ۋاڭنىڭ خۇسۇسى مۈلكىگە ئايلىنىپ كەتكەن. دېخانلارنىڭ ناھايىتى

ئازغىنە تېرىلغۇ يەرلىرى، چارۋىچىلارنىڭ ناھايىتى ئازغىنە قوي ـ كالىلىرى بولىدۇ.

يەنە تېخى ۋاڭنىڭ شەخسى مۈلكى بولغان يەر ـ زېمىنلەرنى خەلق ـــ دېخانلار ئۆزى كۈچ سەرپ قىلىپ تېرىپ ۋە ھوسۇللارنى يىغىپ بېرىشكە مەجبۇر ئىدى. چارۋا مالىلارنىمۇ چارۋىچىلار مەجبۇرى ھالدا ئۆزلىرى كۈچ چىقىرىپ بېقىپ سەمرتىپ، كۆپەيتىپ بېرىدۇ. دېخان ۋە چارۋىچىلارغا ئىش ھەققى بېرىش بىر ياقتا تۇرسۇن، ئەگەر ئاپەت يۈز بېرىپ مەھسۇلات نورمىسى ئورۇنلانمىسا، بۇ زىياننى دېخان بىلەن چارۋىچى تۆلەيدۇ. ھەر مو يەرنىڭ مەھسۇلاتىنى بىر دادەن بۇغداي ھىسابلىغاندا، ۋاڭنىڭ بىرمو يېرىدىن ئېلىنغان مەھسۇلات بىر دادەنگە يەتمەي قالسا دېخان ئۆز ئاشلىغى بىلەن سانىنى تولدۇرۇپ تۆلەيدۇ. ھەر بىر چارۋا بىر يىلدا بىر قوزا، بىر موزاي تۇغماي قالسا چارۋىچى ئۆز مال ـ چارۋىسى بىلەن سانىنى تولدۇرۇپ قويۇشقا مەجبۇر ئىدى.

ۋاڭنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە دېخانلار چوقۇم ئالدى بىلەن ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىشى كېرەك، پەقەت شۇندىن كېيىنلا ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىنى قىلالايدۇ. شۇنداق بولغاچقا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پەسىل، ۋاقتى ـ قەرەلى ئۆتۈپ كېتىپ مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇشقازادىلا ئىمكانىيەت بولمايدۇ. چۈنكى ۋاڭنىڭ يەرلىرىنى تېرىپ بولۇپ ئوز يەرلىرىنى تېرىغىچە تېرىقچىلىق ۋاقتى ئۆتۈپ كېتىپ، ۋاڭنىڭ يەرلىرىنى سۇغۇرۇپ بولۇپ، ئۆز يەرلىرىنى سۇغارغىچە سۇغۇرۇش ۋاقتى ئۆتۈپ كېتىپ، ۋاڭنىڭ يەرلىرىدىكى ئاشلىقلارنى ئورۇپ يىغىپ بولۇپ ئۆز يەرلىرىنى ئومىا قىلغىچە ئومىا ۋاقتى ئۆتۈپ

كېتىپ، شۇنىڭ بىلەن مەسئۇلات تۆۋەنلەيدۇكى ياخشىلانمايدۇ.

دېخانلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجى مۇنداق تۇرسا، ئائىلىنىڭ توشماي قالغان هوسۇلىنى تولدۇرۇپ قويىدىغانغا نەدىكى چارە ـ نىمە ئامال؟ نەدىكى كۈچ بىلەن تولدۇرۇپ قويالىسۇن؟ يەنە ئائىلىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە دېخانلارنىڭ خالىغانچە يەر ئېچىش ئەركىنلىگىمۇ ئۇ يەرلىرىنى سېتىش ئەركىنلىگىمۇ يوق. ئەگەر يەر سېتىشقا تېگىشلىك بىر هاجەتى چىقىپ قالغاندىمۇ باشقا كىشىگە ساتالمايدۇ. پەقەت ئائىلە ئوردىسىغىلا سېتىپ بېرىشى كېرەك. شۇڭا دېخانلارنىڭ مال ـ مۈلۈك ئۇ مىراسى ئازىيىپ، كېمىيىپ كېتىدۇ، ياكى ئائىلىنىڭ مەھۇلاتىنىڭ كەم سانىنى تولدۇرۇپ تۇرلەپ بېرىشكە كۈچ ـ قۇدرىتى يەتمەي يېرىنى سېتىشقا مەجبۇر بولغان هالەتتىمۇ، يەنىلا ئائىلە ئوردىسىغا تۆۋەن باهادا تۇتۇپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن دېخانلار كەمبەغەللىشىپ، ئاخىرىدا ئۆزلىرىنىڭ قالدى ـ قاتتى ئەسلىنى تاشلاپ چەت ـ ياقا يۇرتلارغا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

بۇنىڭدىن تاشقىرى يەنە ئائىلە خەلقىگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ مەجبۇرى بوز يەر ئاچقۇزۇش، مەجبۇرى يەر پىشىلدۇرۇش، كارىز ئۆبرىق ـ ئۆستەڭ چاپتۇرۇش، تاش ئۆمۈر كولۇتۇپ، ئوتۇن كەستۈرۈش قاتارلىق پۈتمەس ـ تۈگىمەس جاپالىق ئىشلارغا سېلىپ، بۇنىڭغا هىچقانداق هەق ـ ئەجرە بەرمەيدۇ.

ئەگەر دېخانلار ئائىلىنىڭ مۇشۇ خىل ئىشلىرىنى قىلىش جەريانىدا ئاستاراق هەركەت قىلسا ئائىلە ئۇلارنى ئاددىسى قامچا بىلەن ساۋاش ئۇ ئۇنىڭدىنمۇ ئېشىپ قولىغا كويزا ئۇ

پۈتىغا كىشەن سېلىش، هەتتا نوم چۈلىگە سۈرگۈن قىلىش بىلەن جازالايدۇ.

بۇنداق جازاغا ئۇچرىغۇچىلارنىڭ هاياتى هىچقانداق كاپالەتكە ئىگە بولمىغانلىقتىن ئاچلىق، يالىڭاچلىق ۋە هايات ـ ماماتلىق ئارىسىدا قاڭقىر قاخشاپ جان تالىشىدۇ.

مانا بۇ 200 يىلدىن ئارتۇق جەريان ئىچىدە 9 ئەۋلات ۋاڭلىقنىڭ قۇمۇل خەلقىگە كۆرسەتكەن ئەجەل كارامەتلىرى بولۇپ، خەلقنى جېنىدىن جاق تويغازدى.

1907 ـ يىلى ئەتىيازدا يارتۇگەمەنلىك دېخان شەرۇللا قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇتنىڭ «5 دادەن سېلىق ئاشلىغى» نى بېرەلمەيدۇ. ۋاڭ ئوردىسى ئۇنىڭ سېلىق ئاشلىغى تۆلەشكە قۇربى يەتمەيدىغانلىغىغا قارىماي بىر ئاي ئىچىدە تاپشۇرۇشنى شەرت قىلىپ چەك قويىدۇ.

شەرۇللا هىچبىر چارە ـ ئامال قىلالمايى، ئازاپتىن ئۆلۈپلا قۇتۇلماق بولىدۇ ۋە چەك مۇددىتى توشۇشقا 2 كۈن قالغان ۋاقىتتا ئۆزىنىڭ دەرت ـ ئەلەمىنى ۋە ۋاڭغا بولغان غەزەپ ـ نەپرىتىنى بىر پارچە قەغەزگە يېزىپ، ۋاڭنى تىللاپ، شۇ خەتنى جىگدە شېخىغا ئېلىپ قويۇپ ئۆزىنى ئۆزى بوغۇپ ئۆلتۈرىۋالىدۇ. كەڭ خەلق ئاممىسى ئۆلگۈچىگە چوڭقۇر ئېچىنىپ، هىسداشلىق قىلىدۇ. ۋاڭغا نىسبەتەن ئۆچمەنلىگى كۈچەيىپ غەزىۋى تېخىمۇ ئۆرلەيدۇ.

شۇ ئەتىيازلىغى يەنە خۇيچىڭلىق تورپاق راجى، تورپاق زېرىپ، تورپاق شاكىر قاتارلىق 3 كىشىمۇ 13 دادەن «سېلىق ئاشلىغى» نى بېرىشكە كۈچى يەتمەي لاپچۇققا قېچىپ كېتىدۇ. ئۇلار لاپچۇققا بارغاندا، ۋاڭنىڭ كۆمۈر كېنىدا خاڭ گۈمۈرۈ

لۇش ھادىسسى بىلەن ۋاڭنىڭ ئالۇنكىغا ئىشلەۋاتقان دېخانلار دىن 17 كىشى ئۆلگەن ئىدى. ئۇلاردەل مۇشۇ ۋەقەنىڭ ئۈستىگە بېرىپ قالىدۇ.

ۋاڭ ئۆلگۈچىلەر ئۈچۈن خۇن ھەققىمۇ بەرمەيدۇ ۋە ھىچقانداق غەمخورلۇقمۇ قىلمايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۆلگۈچىلەرنىڭ ئائىلە تەۋەلىرى ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قاتتىق غەزىۋى قوزغۇلىدۇ. ئاكا ـ ئۇكا تورپاقلار ۋە ئۆلگۈچىلەرنىڭ ئائىلىسى، ئۇرۇق ـ تۇققانلىرى، دوست ـ يارلىرى مۇشۇ مەسىلىنى تۇتقا قىلىپ تەشۋىقات يۈرگۈزىدۇ. ئۇلار قوزغۇلاڭ قىلىشنى پىلانلاپ 300 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆز ئەترايىغا توپلايدۇ، تەشۋىق قىلىپ ھەركەتلەندۈرۈشتە بولۇپمۇ ئاكا ـ ئۇكا تورپاقلارنىڭ رولى ناھايىتى زور بولىدۇ. ئۇلار قوزغۇلاڭ باشلاشتىن بۇرۇن، ئالدى بىلەن خەلقنە ۋەكىل بولۇپ ئۆزلىرىنىڭ تۆۋەندىكى تەلەپلىرىنى:

« 1. ۋاڭنىڭ پۈتۈن يەر ۋە كۆمۈر كانلىرىنى دېخانلارغا ئىجارىغا بېرىپ مۇددەت بويىچە يەر يېقىسى بېجىنى ئالسۇن. ھىچقانداق ئەجرىسىز يەر تېرىپ بەرمەيمىز!

2. ھەر ئايدا پەقەت 3 كۈنلا ۋاڭنىڭ ئالۇنىنى قىلىش، باشقا چاغلاردا بولسا خەلق ئەركىن ھالدا ئۆز مەشغۇلاتىنى قىلىش.

3. يۇقۇرقى تەلەپلەرگە قۇمۇل تىڭبېگى تەي كېپىللىك قىلىش ۋە ئۇنى تاش تاختىغا ئويما قىلىپ يېزىپ ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئالدىغا تۇرغۇزۇش.

4. ئەگەر يۇقۇرقى تەلەپلەر ۋۇجۇتقا چىقمىسا ۋاڭنىمۇ كېرەك قىلمايمىز، تەيجىنىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرىمىز»

دېگەن تەلەپلىرىنى يېزىپ ۋاڭ ئوردىسىنىڭ شىمالى تەرىپىدىكى بىر گۈمبەزنىڭ ئۈستىگە ئورداپ تامان قارىتىپ چاپلاپ قويىدۇ. بۇ تەلەپلەر ئارقا ـ ئارقىدىن 3 قېتىم يېزىپ چاپلانغان بولسىمۇ، ۋاڭ ئۇنى كۆرۈپ كۆرمەسكە سالىدۇ ۋە پەرۋاسىز قىلمايدۇ.

بۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ غەزىۋى تېخىمۇ ئۆرلەيدۇ، ئاكا ـ ئۇكا تورپاقلار داۋاملىق تەشۋىقات يۈرگۈزۈپ خەلقنى ھەركەتلەندۈرىدۇ. ئۇلار سومقاغۇ ئاستانە، تۇغۇچى، لاپچۇق، قارادۆۋىلەردىن قوزغىغان كىشىلەرلا 5 يۈزدىن ئاشىدۇ.

بۇ چاغدا قۇمۇل شەھەر ئەترايىدىكى ئۆزخوجا خوجەنىياز، موللا نازى، دۇگامەت قاتارلىق كىشىلەرمۇ قوزغىلىپ تەشۋىقات يۈرگۈزىدۇ (ئۆزخوجا خوجەنىياز ۋاڭدىن ئۆسۈمگە پۇل ئېلىپ سودىگەرچىلىك قىلاتتى ۋە ئۆسۈم مىقدارىنىڭ بەك يۇقۇرىلىغىدىن نارازى ئىدى). ئۇلار جۈمە نامىزىدىن پايدىلىنىپ ئاممىغا:

«كىتاپلاردا يېزىلىشىچە بىز ھەممىزلا ئوخشاش ئادەم، نېمىشقا ۋاڭلار ئەۋلاتتىن ئەۋلاتقا بىزنىڭ بېشىمىزغا مىنىۋالىدۇ؟ نېمىشقا بىز ئەۋلاتتىن ئەۋلاتقا قۇل بولىمىز؟ بىز ئەركىن تۇرمۇش كەچۈرۈش ھوقۇقىمىزنى قولىمىزغا ئالمىمىز، دېسەك ۋاڭ ھۆكۈمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشىمىز كېرەك.» دەپ قايتا ـ قايتا تەشۋىق قىلىپ قوزغاش ئارقىلىق، قۇمۇل شەھەر ئەترايى راھەتباغ، شۇمشۇك ئەترايى، قاردىتال، بۇغانە، دۆۋىچىن، پالۋانتۇر، لياۋجاۋەن قاتارلىق جايلاردىن 5 ـ 6 يۈز ئادەمنى توپلايدۇ.

ئۇلار تورپاقلار يېتەكچىلىگەندىكى ئامما بىلەن بىرلىشىپ

جەمى مىڭدىن ئارتۇق ئادەم قوللىرىغا كەتمەن ـ گۈرجەك، پالتا ـ قىڭراق، كالتەك ـ توخماقلارنى ئېلىپ غەزەپ بىلەن گۈلدۇرلىشىپ خۇيچىڭ بازىرىغا كىرىپ باردۇ. ئۇلار خۇيچىڭدا نامايىش قىلىپ يۈگۈرى ئاۋازلار بىلەن: «ۋاڭنىڭ قۇلى بولمايمىز!»، «ۋاڭنى ئاغدۇرۇپ تاشلايلى!» دېگەن شۇئارلارنى توۋلايدۇ.

قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت ئاممىنىڭ سۆرەن ـ چوقانلىرىنىڭ ھەيۋىتىنى كۆرۈپ ئۆلگىدەك قورقۇپ كېتىدۇ. ئۇ سىرتقا چىقمىشقا جۈرئەت قىلالماستىن، جىددى ئالدىراشلىق بىلەن ئۇرۇمچىدىكى شىنجاڭ شۇنغۇسى يۈەن داخۇاغا يارىدەم سوراپ ئادەم ئەۋەتىدۇ.

ئۇ يەنە ئاممىنىڭ ئوردىغا ئۇسۇپ كىرىپ كېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئوردا ئەسكەرلىرىنى بۈيرۇپ، ئوردىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىنى ئەتتۈرۈپ، مىخلىتىپ تاشلايدۇ.

قوزغۇلاڭچىئاممىمۇ ئۆز مەقسىدىگە يەتمىگىچە سەپتىن قايتماي دىغانلىغىنى قارار قىلىشىپ ئوردا دەرۋازىسىنى سىرتىدىن ئىتتىپ، خىش ـ كىسەكلەر بىلەن تام قويۇرۇپ، توسۇپ تاشلايدۇ. مۇھاسىرە شەكلىدە ئوردىنى قورشۇالىدۇ، ھەتتا كەچ كىرگەندىمۇ ئۆيلىرىگە قايتىشمايدۇ. ئوردا ئەتراپىدىكى دەرەخزارلىقلار ئىچىدە ئۇخلاپ، تاماقنىمۇ شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە پۇشۇرۇپ يېيىشىدۇ.

قوزغۇلاڭچى ئامما ئىچىدىكى بەزى كىشىلەر ھەتتا ئوردا سېپىلىغا شوتا قويۇپ چىقىپ، ئوردىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرمەكچىمۇ بولىدۇ. بىراق شوتىنى سېپىلغا ئورنىتىپ يۇقۇرىغا چىققان توختى، جامال، ھۇشۇر قاتارلىق 3 كىشىنى ئوردا لەشكەرلىرى ئېتىپ تاشلايدۇ.

مۇھاسىرە، ۋاقتى ئۇزۇراپ يازغىچە سوزۇلىدۇ. ياز يېتىپ كېلىشى بىلەن گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خېجۇ ۋىلايىتىدىكى ياڭ زېڭشىن ئۇرۇمچىنىڭ داۋتەيلىگىگە يۆتكىلىپ قۇمۇلدىن ئۆتىدۇ. ئۇ شىنجاڭ شۇنغۇسى يۈەندا خۇانىڭ بۇيرۇغى بويىچە بۇ ئىشنى تەكشۈرۈپ ھەل قىلماقچى بولىدۇ.

ياڭزېڭشىن ئىنتايىن ھىلىگەر شەخس بولۇپ، ئۇ شامەخسۇتقا يول كۆرسىتىپ ئۇنى كۆرۈنۈشتە ئاممىنىڭ تەلەپلىرىگە ماقۇل بولۇپ، ئالۋاڭ ـ ياساقنى قىسقارتىپ، بەزى ئالۋاڭلارنى ئېلىپ تاشلاپ ۋەزىيەتنى تېچلاندۇرۇشقا سايە قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن باربكۆلنىڭ جىڭتەيى يې شىڭفۇغا ئەسكەر باشلاپ كېلىپ قوزغۇلاڭنى باستۇرۇشقا يولىورۇق بېرىدۇ.

قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت، يېشىڭفۇ مەنچىڭ ئەسكەرلىرىدىن تەخمىنەن بىر لىيەن ئەسكەرنى باشلاپ خۇيچىڭغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇلارنى سېپىل ئۈستىگە مۆكتۈرۈپ قويۇپ، ئاممىنى ئالداپ «شەرتلەرنى ئېلان قىلىمەن» دەپ ھەممىنى سېپىل تۈۋىگە يىغىلىشقا چاقىرىدۇ. قوزغۇلاڭچى ئامما دەل ۋاڭنىڭ شەرتلەرنى ئېلان قىلىشىنى كۈتۈپ تۇرغان پەيتتە سېپىل ئۈستىگە مۆكتۈرۈپ قويۇلغان مەنچىڭ ئەسكەرلىرى تۈيۇقسىز ئوق ياغدۇرۇپ، شۇ جايدىلا 7 ـ 8 كىشىنى ئېتىپ تاشلايدۇ.

قوزغۇلاڭچى ئاممىنىڭ قولىدا مىلتىق بولمىغانلىقتىن دۈشمەنگە قارشى تۇرۇشقا مۇمكىن بولماي، ئەتراپتىكى دەرەخزارلىقلار ئىچىگە قېچىپ تارقىلىپ كېتىدۇ. شەھەرنى 3 ئاي مۇھاسىرە قىلغان بۇ قوزغۇلاڭ شۇنىڭ بىلەن ئاياقلىشىدۇ.

قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت مەنچىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن

تىل بىرىكتۈرۈپ قۇراللىق باستۇرۇش ئارقىلىق قوزغۇلاڭچىلار نى چېكىندۈرگەندىن كېيىن يەنە بىر قېتىم ئىلگىرىلەپ سۈيىقەست ئىشلىتىدۇ. ئۆزىنىڭ ۋە يېشىڭقۇنىڭ ئەسكەرلىرىنى يالغاندىن دىخان ـ چارۋىچى شەكلىدە ياساندۇرۇپ، ئاممە ئىچىگە سۇقۇنۇپ كىرىشكە ۋە قوزغۇلاڭغا باشچى بولغان كىشىلەرنى ئاختۇرۇپ تېپىشقا ئەۋەتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەسكەرلەر قوزغۇلاڭچى ئاممىدىن 200 دىن ئارتۇق كىشىنى تۇتۇپ كېتىدۇ.

قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت تۇتۇپ كېلىنگەن قوزغۇلاڭچى ئاممىنى رەھىمسىزلىك بىلەن جازالايدۇ. تورپاق راجى، تۇرپاق زېرىپ، ئۆزخوجا خوجىنىياز، موللانازى، دۇگامەت قاتارلىق 8 كىشىنى چېپىپ ئۆلتۈرىدۇ. تورپاق شاكىر، تۇرپاق توختىنىياز قاتارلىق 40 كىشىنى قۇمۇل چېگرىسىدىن ھەيدەپ چىقىرىپ، تۇرپان، پىچان قاتارلىق جايلارغا سۈرگۈن قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا 160 دىن ئارتۇق كىشىنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بىر يىلدىن يۇقۇرى، 15 يىلدىن تۆۋەن كىسىم قىلىپ نوم زىندانىغا قامايدۇ ۋە چۆلدە بوز يەر ئېچىشقا جاپالىق ئالۋاڭغا سالىدۇ.

1907 ـ يىلدىكى «تۇرپاقلار قوزغۇلىڭى» ئەنە شۇنداق ئاخىرلىشىدۇ. بۇ قوزغۇلاڭ مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ 1913 ـ يىلقى تۆمۇر خەلپە باشچىلىق قىلغان قۇمۇل دىخانلار قوزغۇلىڭىنى مۇھىم تەجرىبە ـ ساۋاق بىلەن تەمىنلىگەن ئىدى.

× × ×

شىنجاڭ شۇنفۇسى يۆەندىخۇا ئىلىدىكى پاڭزەنشۇي

قاتارلىقلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ۋىنۇدال كۈچلەر بىلەن، شۇ قاتاردا قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۇنىڭغا ئەسكەر توپلاپ ئۆزگە يارەملەشتۇرىدۇ.

ۋاڭ ئۆزىنىڭ پەۋقۇلئاددە ھوقۇقى بويىچە ھەر بىر تاغ رايونلىرىغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئىككىدىن يۇقۇرى ئوغۇللۇقلاردىن بىرنى، ئۆز ئېتى بىلەن مەجبۇرى ئەسكەرلىككە ئالىدۇ. قورايدىكى تۆمۇر خەلپىمۇ شۇ قاتاردا ئەسكەرلىككە تۇتۇلىدۇ.

خەلقنىڭ كۆڭلىدە ئىنتىلىش تورپاق قوزغۇلىڭىنىڭ باستۇرۇلۇشى بىلەن تۈگەپ كەتمىگەن ئىدى، بەلكى يەنىلا بىر قوزغۇلاڭ تەييارلىنىۋاتاتتى.

بۇ قوزغۇلاڭنىڭ رەھبىرى تۆمۇرخەلپە ئاممىنى بىلەن كېڭىشىپ، تورپاق قوزغۇلىڭىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىن تەجرىبە ساۋاق ئېلىپ، قۇراللىق دۇشمەننى يوقىتىش ئۈچۈن ئىشنى ئالدى بىلەن قۇرالغا ئىگە بولۇشتىن باشلاشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ۋە كۆرۈنۈشتە ئەسكەرلىككە تۇتۇشقا بويسۇنغان قىياپەتكە كىرىۋالىدۇ.

1912 ـ يىلى ئەتىياز ۋاقتىدا ئەسكەرلىككە ئېلىنغان تۆمۇر خەلپە قاتارلىق 200 دىن ئارتۇق كىشى ۋاڭ ئوردىسىنىڭ تۇغۇچىدىكى باشلىقلىرىدىن ھەجەرباقى قارىنىڭ باشلاپ كېلىشى بىلەن ئوردىغا كېلىپ مىلتىق ئالغاندىن كېيىن ئۇرۇمچىگە قاراپ يولغا چىقىدۇ.

يول ئۈستىدە ـ لياۋدۇڭدىن ئۆتۈش ۋاقتىدا تۆمۇرخەلپە ئاممىغا باشچىلىق قىلىپ ھەجەرباقىقارى بىلەن ئىككى نەپەر فۇگۇەننىڭ قۇراللىرىنى تارتىۋېلىپ قوزغۇلاڭنى رەسمى باشلايـ

دۇ. تاغ تەرەپتىن ۋە قۇمۇل ئەتراپىدىن كەلگەن ياشلارنى باشلاپ قورايغا قايتىپ كېلىدۇ ۋە خەلقتە ھۆكۈمەتنىڭ ئەسكەر ئېلىشىغا ۋە شامەخسۇت ۋاڭنىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغالغانلىغىنى جاكالايدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن قۇمۇلنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن كەلگەن كىشىلەر ئۆز ئىختىيارى بىلەن قوزغۇلاڭچىلار سەپىگە قوشۇلۇپ، قوزغۇلاڭچىلار كۈندىن-كۈنگە كۆپىيىپ مىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ ۋە بولغۇسى جەڭلەر ئۈچۈن جىددى تەييارلىق كۆرىدۇ. قۇمۇلنىڭ ھەر قايسى يەرلىرىدىكى خەلقمۇ ئۇلارغا ئىقتىسات ۋە ماددى ياردەملەرنى ئەۋەتىشكە باشلايدۇ.

شامەخسۇت ۋاڭ قوزغۇلاڭدىن خەۋەر تېپىپ ئىنتايىن چۆچۈيدۇ، ئۇ بىر تەرەپتىن بۇ ئەھۋالنى دەرھال قۇمۇلنىڭ ئامبىلىغا مەلۇم قىلىدۇ ۋە يەنە بىر تەرەپتىن سەدەنشا ئەلەمئاخۇن، خۇيزۇ ئاخۇن ماچاڭلىك، ھەسەن بالاھاجى ۋە روزى خوجا (بېيجىڭلىق خوجا ــ ئەسلى ئىسمى ياڭمۇجياڭ) قاتارلىق 4 كىشىنى قورايغا بېرىپ ئەھۋالنى ئۇقۇش بىلەن بىللە قورقۇتۇش ۋە ئالداش ئۈسۈلى بىلەن تۆمۈر خەلپە باشلىق قوزغۇلاڭچىلاردىن 200 دىن ئارتۇق مىلتىقنى تاپشۇرىۋېلىپ قايتۇرۇپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. لېكىن تۆمۈر مىلتىقنى تاپشۇرۇشنى رەت قىلىش بىلەن بىللە «بىزگە ئىنسانى ئەركىنلىك كېرەك، ۋاڭلىقنىڭ كېرىگى يوق. پىز سۈلھى قىلىشايمىز، ۋاڭلىقنى يوقاتمىغىچە كۈرەشنى توختاتمايمىز،» دەپ ئەلچىلەرنى قايتۇرىۋېتىدۇ. لېكىن بۇ 4 ئەلچى ئىچىدىكى ياڭمۇجياڭ ۋاڭغا يۆلۈنۈپ خەلقنى ئىزىپ، بوزەك قىلىپ ئادەتلەنگەن بولغاچقا ئۇنى شۇ يەردىلا ئۆلتۈرىۋېتىدۇ.

شامەخسۇت ۋاڭ ئەلچى ئەۋەتىپ ئالداش ۋە قورقۇتۇشتىن نەتىجە چىقمايدىغانلىغىغا كۆزى يېتىپ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ئەسكەر باشلىقلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ بىر قانچە قېتىم كېڭەش قىلىدۇ. ئەسكەر باشلىغى جاڭ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قورايغا بېرىپ، مەسىلىنى قۇرال كۈچى بىلەن ھەل قىلماقچى بولىدۇ. بىراق ئۇلار تۆمۈر خەلپە باشچىلىغىدىكى قۇراللىق قوزغۇلاڭچىلار تەرىپىدىن قورای تاغ ئېغىزى ئىچىدە تارمار قىلىنىدۇ. قوزغۇلاڭچىلار يەنە بىرمۇنچە قۇرال-ياراقنا ئىگە بولۇپ، تېخىمۇ كۈچىيىدۇ.

بۇ چاغدا سۇنجۇڭشەن ئەپەندى تەشكىللىگەن تۈڭمېڭ خۇينىڭ شىنجاڭغا كىرگەن بىرمۇنچە ئەزالىرى تىيانشانىنىڭ جەنۇپ ۋە شىمالىدا دىنى خۇراپىي تەشكىلات «گېلاۋخۇي» دىن پايدىلىنىپ مالىمان چىقىرىپ، شىنجاڭ شۇنفۇسى يۈەن داخۇانى جومھۇرىيەت ئېلان قىلىشقا مەجبۇرلايدۇ. چىڭ سۇلالە ئەمەلدارلىرىدىن نۇرغۇنلىرىنى ئۆلتۈرۈش ۋەقەلىرى ئارقا-ئارقىدىن يۈز بېرىدۇ ــ دە، يۈەندا خۇا بۇنىڭدىن چۆچۈپ دەرھال جۇڭخۇا مىنگونى ئېتىراپ قىلىپ ۋە شۇنىڭ بىلەن بىللىلا ئۆزلىگىدىن تەختتىن چۈشۈپ، ئورنىنى قەشقەردىكى داۋىيىڭ يۈەن خۇڭىيۇغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ دۇدۇ قىلىپ ئولتارغۇزىدۇ، بىراق، يۈەن خۇڭىيۇ تېخى ۋەزىپىگە ئولتۇرۇشقا ئۇلگۈرمەيلا گېلاۋخۇي ئەزالىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ ۋە شۇنداق ئەھۋالدا مىلتاربىست ياڭزېڭشىن شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ دۇدۇسى بولىۋالىدۇ.

شامەخسۇت ۋاڭ ۋە ئوردا غالچىلىرى ۋەزىيەتنى مۆلچەرلىمەي يەنىلا ھوقۇق كۈچىگە تايىنىپ، خەلقنى بوزەك قىلماق-

چى بولىدۇ. بىراق قوزغۇلاڭچىلار خەلقنى قوغداپ قورايغا سېلىق يىغىش ئۈچۈن بارغان ئوردا ئەمەلدارلىرىنى ئۇرۇپ جاجىسىنى بېرىپ قايتۇرىۋېتىدۇ.

شامەخسۇت ۋاڭ قوزغۇلاڭچىلارغا تاقابىل تۇرالماي 2000 سەر كۈمۈش چىقىرىپ ئۆزىنىڭ كونا دوستى، تورپاق قوزغۇلىڭىنى باستۇرۇشۇپ بەرگەن قېرى جاللات يېپشىڭفۇ (باربكۆلنىڭ جىڭتەيى) گە ئادەم ئەۋەتىپ تۆمۈر قوزغۇلىڭىنى بېسىقتۇرۇپ بېرىشنى ئۆتۈنىدۇ. ئۇ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كۇشۇتە ئېغىزىغا كەلگەندە شېڭ داتۇنىڭ ساريىيدا قونىدۇ. تۆمۈر خەلپە رازۇنتكا ئارقىلىق بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ كېچىدە قۇراللىق كېلىپ، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش بىلەن يېشىڭفۇنى ۋە ئۇنىڭ ئەسكەر ـ ئەمەلدارلىرىنى ئەسىرگە ئالىدۇ. ئۇلارنى قورايغا ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، تورپاق قوزغۇلىڭى باستۇرۇلغاندا ئۆلگەن، ئازاپلانغان قېرىنداشلارنىڭ ئۆچ ـ ئىنتقامىنى ئېلىش ئۈچۈن يېشىڭفۇنى ئۆلتۈرىۋېتىدۇ. غەزۋىنى پاسالمىغان قوزغۇلاڭچىلار ئۇنى 8 پارچە قىلىپ تاشلايدۇ.

شامەخسۇت ۋاڭ يېشىڭفۇنىڭ تار ـ مار قىلىنغانلىغىنى ئاڭلاپ تېخىمۇ قورقۇپ ئەندىشىگە چۈشىدۇ ۋە ئالدىراش ـ تېنەش ئۇرۇمچىدىكى يۈەن داخۇادىن يارداەم سوراپ ئادەم ئەۋەتىدۇ. بۇ چاغدا يۈەن داخۇا خىزمىتىنى تېخى تاپشۇرمىغان بولۇپ، ئۇ تۈڭلىك چەنگۇاڭخەننى 500 دىن ئارتۇق ئەسكەر ـ ئەمەلدارلار بىلەن قۇمۇلغا تۆمۈر قوزغۇلىڭىنى باستۇرۇشقا ئەۋەتىدۇ. چەن گۇاڭخەن ئۆز قوشۇنلىرىنى كۇشۇتە ئېغىزى، تۇڭرۇك، شۇپۇل قاتارلىق 3 جايغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئالدى بىلەن فىك

ئاخۇن قاتارلىق يەرلىك زومىگەرلەردىن بىر ۋەكىللەر گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، قورايغا ئەۋەتىپ تۆمۈر بىلەن تەنپەن قىلىپ قوزغۇلاڭچىلارنى قۇرال تاپشۇرۇشقا قىستاپ، ھېچ بولمىغان چاغدا بىر ھۇجۇم بىلەن باستۇرۇپ ئۈجۈقتۇرماقچى بولىدۇ. بىراق ئۇنىڭ قىستاش، پوپوزىلىرى ئاقمايدۇ. تۆمۈر قوزغۇلاڭچىلارغا يېتەكچىلىك قىلىپ چەن گۇاڭخەن قوشۇنلىرى بىلەن 3 ئاي ئۇرۇشۇپ چەنگۇاڭخەننىڭ يۈزدىن ئارتۇق ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ.

بۇ چاغدا يۈەن داخۇا خىزمىتىنى تاپشۇرۇپ رەسمىيەتلەرنى ئۆتكۈزۈپ بولۇپ ئىچكىرىگە قايتماقچى بولۇپ يولغا چىقىدۇ. قۇمۇلغا كەلگەندە مىلتىق، توپلار بىلەن قۇراللانغان چەن گۇاڭخەن قوشۇنلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىنى ئاڭلاپ، 3 كۈن ئىچىدە قوزغۇلاڭچىلارنى تازىلاپ قۇمۇلنى تىنچىتىشقا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ ۋە ئۆز ئاچىسىنىڭ ئوغلى بىلەن گاۋ××نىڭ پىلىموتچى ئەتىرىتىنى ئەۋەتىپ ئۇرۇشقا ياردەملەشتۇرىدۇ. لېكىن 3 كۈن ئۆتكەندە قوزغۇلاڭنى باستۇرۇش تۇرماق ئۆزلىرىنىڭ پىلىموتلىرىدىنمۇ ئايرىلىپ قالىدۇ.

يۈەن داخۇا شىنجاڭدىن كېتىۋېلىشقا ئالدىرايتتى. شۇڭا «زىيانىنى تولدۇرۇۋېلىش» ئۈچۈن شامەخسۇت ۋاڭدىن نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش سېرىۋېلىپ ئاستىلا ئىچكىرىكە تىكىۋېتىدۇ. ئەمما مېڭىپ كېتىش ۋاقتىدا ئۆزىنىڭ يېنىدىكى تۈڭلىك بېيەندارىن دېگەننى قۇمۇلدا قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ چەنگۇاڭخەن بىلەن بىللە پۈتۈن كۈچ بىلەن قوزغۇلاڭچىلارغا ھۇجۇم قىلىشىنى بۇيرۇيدۇ.

بېيەن بىلەن چەنىڭ ئەسكەرلىرى غەربىي شىمال چۆلە-

دين خي‌جاڭفاڭ ئارقىلىق بىۋاسته كۆشۈته ئېغىزىغا كىرىپ باردۇ. بۇ چاغدا ئۇلار ئۆزلىرىچه «قوزغۇلاڭچىلار بىزنىڭ هەيۋىتىمىزنى كۆرىدىغان بولسا ئۇرۇشۇشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ» دەپ مەغرۇرلىنىپ «بۇ ئۇرۇشتا چوقۇم غەلبە قىلىمىز» دېيىشىدۇ. بىراق ئۇلار تاغ ئېغىزى ئىچىگه ئۈسۈپ كىرگەنده، ئالدىن تەييارلىنىپ تۇرغان تۆمۈر باشچىلىغىدىكى قوزغۇلاڭچىلار ئۇلارنى ئوك يولدىن قىسىپ، تۆت تەرەپتىن قورشاپ شىددەت بىلەن هۇجۇم قىلىپ شۇنداق باپلايدىكى، 6 سائەت ئىچىدىلا بىيەن ۋە چېن قوشۇنلىرىنى تىرە - پىرەن قىلىۋېتىدۇ. بىيەن ۋە چەنلەر قەپقالغان ئەسكەرلىرى بىلەن غول ئېغىزى ئىچىدىن ئارانلا چېنىنى ئېلىپ چىقىپ كېتىدۇ. تۆمۈر قوزغۇلاڭچىلىرى شۇ غەلىبە بىلەن سۈرۈپ توقاي قىلغانچه قۇمۇل شەهرىگه 25 كىلومېتىرلا كېلىدىغان سايلىققىچه قوغلىشىپ كېلىدۇ. بىيەن ۋە چەنىڭ مەغلۇپ بولغان قوشۇنلىرى ئاران دېگەنده قۇمۇلغا كېلىۋالىدۇ ۋە ئۇرۇشتىن ئىلگىرى شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن قىلغان كېلىشىمى بويىچه ئۇنىڭدىن ئۇرۇش قىلغان ئەسكەر - ئەمەلدارلارنىڭ 3 ئايلىق ئاشلىق ۋە خىراجىتىنى ئالىدۇ هەم ئۇرۇشتا ئۆلگەنلەر ئۈچۈن «خۇن» تۆلىتىۋالىدۇ. چەن‌گۇاڭخەن50 يامبۇ، قالغان ئەمەلدارلار 10 دىن يامبۇ، ئەسكەرلەر 3 ئايلىق خىراجەت، ئۆلگەنلەر ئۈچۈن 5000 سەر كۈمۈش، 12 سەر ئالتۇن بىلەن يانچۇقلىرىنى توشقۇزۇشۇپ ئالغاندىن كېيىن ئۆز ئائىلىلىرىگه (ئىچكى ئۆلكىلەرگه) قايتىشىدۇ.

يۇەن‌داخۇا ۋە چەن‌گۇاڭخەنلەر ئارقى - ئارقىدىن قۇمۇلنى تاشلاپ ئىچكىرىگه مېڭىپ كەتكەندىن كېيىن شامەخسۇت ۋاڭ يېڭىدىن شىنجاڭنىڭ دۇدۇسى يولغان

ياڭ زېڭشىنغا ئەهۋالىنى دوكلات قىلىپ يارىدەم سورايدۇ. ياڭ زېڭشىن قۇمۇل يېرىنى ساقلاش ئۈچۈن پەقەت بىر تۈمەن ئەسكەرلا ئەۋەتىدۇ. قۇمۇل ئامبىلى بەي ۋېنچاۋ قوزغۇلاڭچىلارنى قۇرال كۈچى بىلەن باستۇرۇش ئۈچۈن يەنە نۇرغۇن ئەسكەر ئەۋەتىشىنى تەلەپ قىلىپ ياڭ زېڭشىنغا تەكلىپ يازىدۇ. لېكىن ياڭ زېڭشىن هىلىگەرلىك بىلەن ئالداپ سېتىۋېلىش ئۈسۈلىنى قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلىپ بەي ۋېنچاۋغا: «... سىز جۇڭشى (هاكىمغا تەڭ) ئۇرۇش قىلىشنى تەشەببۇس قىلىشتا زادى قانداق ئىشەنچىڭىز بار؟ مەن دۇدۇ بولغان ئادەمنىڭ هەربى ئىشلاردا ئاز - پاز تەجرىبەم بولسىمۇ، ئۇرۇش قىلىپ، يۇقىتىشقا جۈرئەت قىلالمايمەن... مۇداپىئە قىلىش ئۈستىده يەنه شۇ ئالداپ قولغا كەلتۈرۈش ياخشىراق...» دەپ كۆرسەتمه بېرىدۇ. بەي ۋېنچاۋ شۇ كۆرسەتمه - بۇيرۇققا بىنائەن يەرلىك زومىگەر فىڭ هاجى، ماجەنئاۋ، ماشەي، تېمۇچىك قاتارلىق كىشىلەرنى تەشكىللەپ، تۆمۈر باشچىلىغىدىكى قوزغۇلاڭچىلار بىلەن سۆھبەتلەشمىشكه ئەۋەتىدۇ. قوزغۇلاڭچىلار ئۆزلىرىنىڭ «پاريخور ئەمەلدارلارنى يوقىتايلى! ۋاڭ ئوردىسىنى گۈمران قىلايلى! قۇل بولمايمىز، ئاشلىق بېچى تۆلىمەيمىز! كەمبەغەللىكىنىڭ يىلتىزىنى قىرقىپ تاشلىساق، شۇندىن باشلاپ قەدىمىزنى كۆتىرەلەيمىز!» دىگەن شۇئارلىرى بويىچه ئىرادىسىدىن قايتماي بەي‌ۋېنچاۋنىڭ ۋەكىللىرىگه: «بىز قۇمۇل شەهىرىنى ئۆز قولىمىزغا ئېلىپ، ئىت نەسىل پاريخور ئەمەلدارلارنى يوقىتىمىز!» دىگەن جاۋابنى بېرىدۇ.

بەي‌ۋېنچاۋ سۆھبەتتىن نەتىجه چىقمىغانلىقىنى كۆرۈپ، ئەسكەر ئەۋەتىپ تاغ ئېتىگىده هۇجۇم قىلىش قىياپىتىده تۇر-

غۇزۇپ پوپوزا قىلىپ قورقۇتماق بولىدۇ. لېكىن تۆمۈر خەلپە باشچىلىغىدىكى قوزغۇلاڭچىلار تەۋرىنىپمۇ قويمايدۇ. بەي ژىنچاۋ ئەۋەتكەن ئەسكەرلىرىنى تاغ باغرىدا بىر ئاي تۇرغۇزغان بولسىمۇ سۇ مەنبەئى ئۇزۇلۇپ قالغانلىقتىن چېكىنىپ شەھەرگە قايتىدۇ.

شىنجاڭنىڭ دۇدۇسى ياڭ زېڭشىن يەنىلا ئالداپ قىلتاقفا چۈشۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىپ، بەي ژىنچاۋغا ماسلاشقان ھالدا ئۆز نامىدىن تۆمۈر خەلپىگە خەت يازىدۇ. خەتتە: «مەن سىزنىڭ قوزغۇلىڭىزنىڭ ۋاڭغا قارشى تۇرۇش ئىكەنلىگىنى، ھۆكۈمەتكە قارشى تۇرمايدىغانلىغىڭىزدىن خەۋەردار بولدۇم. بۇ قوزغۇلاڭ توغرۇلۇق سىزگە ھېچقانداق گۇنا قويمىدىغان نىيىتىم يوق. سىزدەك بىر باتۇرنىڭ ھۆكۈمەت خىزمىتىگە قاتنىشىپ بىللە خىزمەت قىلىشىڭىزنى خالايمەن. ھېچبىر گۇمانلىنىپ، قورقۇپ قالماڭ، ئەگەر ئۇرۇمچىگە چوقۇم كېلىدىغان بولسىڭىز، چەكسىز مېھرىۋانلىق قىلىمىز، بۇنىڭغا ئىشىنىڭىزكى ھېچبىر گۇمانلانماڭ...» دەپ پوزىتسىيە بىلدۈرىدۇ. لېكىن تۆمۈر بۇ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارنى مەلۇم دەرىجىدە تونۇپ يەتكەنلىكتىن ياڭزېڭشىننىڭ بۇ قىلتىغىغا چۈشمەيدۇ. قوزغۇلاڭچىلار ئۆز جايىدا قاتتىق تۇرۇپ تاغ رايونىنى ساقلايدۇ.

ياڭزېڭشىن ئۆزىنىڭ بىر قاتار ھىلە - ئالدامچىلىقلىرى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن يەنە دىنى مۇناسىۋەت بىلەن ھەرىكەت قوللىنىشنى پىلانلاپ 1913 - يىلى جىمىسارلىق خۇيزۇ يىگىتى لى شۇفۇنى ۋە ئۇنىڭغا يارەملەشتۇرۇپ ئۇيغۇر يىگىتى نىياز، ھاپىزلارنى 600 دىن ئارتۇق ئەسكەر بىلەن قۇمۇلغا ئەۋەتىدۇ.

لى شۇفۇ ئەسكەرلىرىنى قۇمۇلنىڭ كۇشۇتە، تۇرۇك قاتار-

لىق تاغ ئېغىزلىرىغا خاتىرجەملىكىنى ساقلاش شەكلىدە ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئاندىن قۇمۇلدىكى فىڭ ھاجى قاتارلىق 10 دىن ئارتۇق كىشىدىن بىر ۋەكىللەر ئۆمىگى ئۈيۇشتۇرىدۇ. بۇ ۋەكىللەر ئىسلام دىنى نامىدا تۆمۈر بىلەن سۆھبەتلىشىشى كېرەك ئىدى. ئۇلار نۇرغۇن سوغىلارنى ئېلىپ، يەنە ھەربىرى بويۇنلىرىغا بىردىن قۇرئان ئېسىپ قورايغا بېرىپ سۆلمە تەلەپ قىلىدۇ ۋە تۆمۈر خەلپە ئىسلام دىنى مۇناسىۋىتى بىلەن سۆھبەتلىشىشنى قوبۇل كۆرگەندە ئۇلار دەسلەپ قىلىپ «1. پەقەت قۇرالنى تاشلىساڭلار بارلىق شەرتلىرىڭلارنى ئەكۈر دەرىجىدە قانائەتلەندۈرىمىز، 2. 30 پارە قۇرئان كىتاۋى بويىچە بىرمۇ دىخانىنى ئۆلتۈرمەسلىككە كاپالەتلىك قىلىمىز» دىگەن ئىككى نۇقتىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

قوزغۇلاڭچىلارمۇ مۇزاكىرە - كېڭەشلەردىن كېيىن، «1. ھەر تۈرلۈك قۇرال - ياراقلار، ئوق - دورا ۋە ئۇرۇشتا غەنىمەت ئالغان بۇيۇملار قايتۇرۇپ بېرىلمەيدۇ. 2. ئۇرۇش جەريانىدا مۇسادىرە قىلىنغان ۋاڭنىڭ ئاشلىق، مال - چارۋىلىرى پۈتۈنلەي تۆلەپ بېرىلمەيدۇ. 3. بارلىق ئالۋاڭ - ياساق، ئىئانە، باج ئەمەلدىن قالسۇن! ئوندىن كېيىن خەلق ۋاڭنىڭ ئارىلىشىشىنى قوبۇل قىلماي ئەركىن ھايات كۆچۈرەلەيدۇ. 4. كېپىللىك قىلىشقا ئەلۋەتتە ئۇيغۇر چوڭ مەدرىسىنىڭ، خۇيزۇ شەنشى مەچىتىنىڭ، شۇيجۇ مەچىتىنىڭ كاتتىلىرى قاتنىشىشى لازىم.» دىگەن تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

ۋەكىللەر قوزغۇلاڭچىلارنىڭ تەلەپلىرىنى ئېلىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، 2 - قېتىملىق سۆھبەتكە تەييارلىنىپ ۋەكىللەرنى كۆپەيتىپ ئۇيغۇر - خۇيزۇ مەچىتلىرىنىڭ ئاخۇنلىرىنى

قاتناشتۇرۇپ پۈتۈن شەرتلەرگە رازى بولغانلىغىنى بىلدۈرىدۇ. ئاندىن كېيىن ئىسپاەت قىلىشىپ ھەر ئىككى تەرەپ 30 پارە قۇرئان تۈتۈپ قەسەم قىلىشىدۇ: «قۇرئاننىڭ ھۆكۈمى بويىچە سۆزىمىزگە قاتتىق ئەمەل قىلىمىز. ئەگەر خىلاپلىق قىلساق ئاللا جازايىمىزنى بەرسۇن!» دېيىشىدۇ. ئاندىن تۇختام خەتنى ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە ئىككى نۇسخىدىن ئالىدۇ. ئىككى تەرەپ بىر نۇسخىدىن قول قويۇشۇپ ھەر قايسى تەرەپ بىر نۇسخىدىن ئالىدۇ. توختامنىڭ مەزمۇنى: «چارۋىچىلار ۋاكالىتىگە مالالىرىنى ھەقسىز باقماسلىق، ۋاكالىتىگە ھەرقانداق ئالۋاڭ-ياسىغىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، ۋاكالەم ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرى كىشىلەرنى ھەقسىز ئىشلەتمەسلىك، تاغلارنى قوزغۇلاڭچىلار باشقۇرۇپ، ۋاكالەتسىز ئىمارەت قىلىش» دېگەنلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بىر نەچچە كۈنلەردىن كېيىن لى شۇفۇ ئۆزى تاققا چىقىپ توختام خېتى ئالماشتۇرۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ. ھۆكۈمەت تەرەپتىن لى شۇفۇ، قوزغۇلاڭچىلار تەرەپتىن تۆمۈر خەلپە ۋەكىل بولۇپ قۇرئان تۈتۈپ قەسەم قىلىشقاندىن كېيىن زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، دوئا-تەگبىر بىلەن تېچلىقنى تەبرىكلىشىدۇ.

ھىلىگەر سۆيىقەستچى ياكاڭزىكشىن قول-چۇماقلار ئارقىلىق ئىشنى ئەشۇنداق پۈتتۈرگەندىن كېيىن 1913-يىلى 3-ئايدا تۆمۈر خەلپە يېتەكچىلىك قىلغان قوزغۇلاڭچى قوشۇنىدىكى 160 دىن ئارتۇق كىشىنى «چېگرا ئاتلىق ئەسكەرلەر 3-يېڭى» قىلىپ تۈزۈپ، تۆمۈر خەلپىنى يېڭجاڭ قىلىش بىلەن بۇ قوشۇننى ئۇرۇمچىگە يۆتكەپ لومەنچىڭدا تۇرغۇزىدۇ.

تۆمۈر خەلپە ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۆزىنىڭ قىلتاقا چۈشۈپ قالغانلىغىنى سېزىدۇ ۋە ئەسكەرلىرىنى شەھەر

سىرتىغا ئەپچىقىپ كېتىپ قايتىدىن قوزغالماقچى بولىدۇ. بىراق ياكاڭزىكشىن ئۇنى ھەر كۈن ھەر سائەت دېققەت بىلەن كۆزىتىپ نازارەت قىلىپ تۇرغاچقا ھىچبىر ئامال قىلالمايدۇ. لېكىن بىر قىسىم قۇراللارنى ئۇلامبايغا يۆتكەپ كۆمۈپ قويۇشقا ئۇلگۈرىدۇ.

1913-يىلى 9-ئايدا ياكاڭزىكشىن يېڭى قۇرال تارقىتىش نامى بىلەن تۆمۈرنى قۇراللارنى تاپشۇرۇشقا بۇيرۇيدۇ. تۆمۈر خەلپە قۇرال تاپشۇرۇشنى رەت قىلىدۇ. ياكاڭزىكشىن يەنە بىر زەھەرلىك قىلتاق قۇرۇپ، مېھمانغا چاقىرىش نامى بىلەن داستىخان تۆپىسىدە تۆمۈر خەلپىنى ۋە ئۇنىڭ 4 نەپەر ئادىمىنى قولغا ئالىدۇ ۋە شۇ كېچىسىلا 3-يېڭىنىڭ قۇراللىرىنى يىغدۇرىۋالىدۇ. بۇ چاغدا 60 دىن ئارتۇق مىلتىق كام چىقىپ، تۆمۈر خەلپە باشلىق 5 كىشىنى تۇتۇرۇككە باغلاپ قويۇپ سوراق قىلىپ، ئۇرۇپلا ئۆلتۈرىۋاتىدۇ. بۇ ئىشلار ئىنتايىن خۇپىيانە قىلىنغان بولۇپ 2 كۈندىن كېيىن تۆمۈر خەلپىنىڭ ئەسكىرى قىسمىنى تارقىتىۋېتىپ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا ماڭدۇرىدۇ. قۇمۇلغا قايتىشقا ھەرگىزمۇ رۇخسەت قىلمايدۇ. شۇڭلاشقا قۇمۇلدا قالغان قوزغۇلاڭچىلار خېلى ئۇزۇن ۋاقىتلارغىچە تۆمۈر خەلپىنىڭ نىمە ئاقىۋەتلەرگە ئۇچرىغانلىغىنى بىلمەيدۇ.

× × ×

شامەخسۇت ۋاكالەتى، تۆمۈر خەلپە ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ ئۇرۇمچىگە مېڭىش بىلەنلا، قۇمۇلغا شەنجاڭ بولۇپ كۆتىرىلى

گەن لى شۇفۇ بىلەن مەخپى كېڭىشىپ تۈزۈلگەن توختامنامىلارنى يىرتىپ تاشلاپ، قورايغا ئەسكەر ئەۋەتمىدۇ. قوزغۇلاڭغا قاتنىشىپ قۇمۇلدا قالغان ھۇشۇر، ئىمىن، خوجىنىياز قاتارلىق 16 كىشىنى تۈنتۈرۈپ ئەپكىلىپ ئۆلتۈرۈپ، باشلىرىنى شەھەر دەرۋازىسى ئۈستىگە بىر ئاي ئېسىپ «سازايى» قىلىدۇ. ئاندىن تەيجىسىنى تاغ رايونلىرىغا ئەۋەتىپ، چارۋا مال سانىغى يۈرگۈزگەندە دەپتەردىكى قوزغۇلاڭدىن بۇرۇنقى سان بويىچە ساناقتىن ئۆتكۈزىدۇ. سانىنى توشقۇزالمىغانلاردىن يەنە بالدۇرقىدەكلا زورلۇق بىلەن تۆلىتىۋالىدۇ. ھەقسىز ئالۋاڭ-ياساق، ئىئانە، خىلمۇ-خىل باج-پاراقلار ئاۋالقى پېتى بويىچە مېڭىۋېرىدۇ. زۇلۇم ئىسكەنجىسى تېخىمۇ چىڭىپ، خەلقنىڭ قۇرال كۆچى بولمىغانلىقتىن ئىزىلىشكە دۇچار بولىۋېرىدۇ.

1884 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن بۇيان ئۆلكىگە باش ۋالى ۋە رەئىس بولغانلارنىڭ ئىسىملىگى

خېۋدر تۆمۈر

تاجاۋۇزچى ياقۇپبەك (بەدەۋلەت) نىڭ ئاتالمىسى يەتتى شەھەر ھاكىمىيىتى تار-مار كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن زوزۇڭتاڭ-نىڭ تەكلىۋى بويىچە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1884 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 10 - يىلى) شىنجاڭنى رەسمى يوسۇندا «شىنجاڭ ئۆلكىسى» قىلىپ قۇرۇپ چىقتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن 1949 - يىلى شىنجاڭ تېچ ئازات بولغانغا قەدەر 65 يىل ئاربىلىقتا شىنجاڭ ئۆلكىسىگە شۇنفۇ (ھەربى - مەمۇرى باش ۋالى) ۋە رەئىس بولغانلارنىڭ ئىسىملىگى ۋە يىللىرى تۆۋەندىكىچە:

1884 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 10 - يىلى) شىنجاڭ رەسمى ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى لىيۇجىنتاڭنى شىنجاڭ ئۆلكىسىگە تۇنجى قېتىملىق شۇنفۇ (ھەربى - مەمۇرى باش ۋالى) لىقا تەيىنلىدى. لىيۇجىنتاڭ 1889 - يىلىغىچە ھاكىمىيەت بېشىدا تۇردى.

1889 ـ يىلى (گۇاڭشۇينىڭ 14 ـ يىلى) لىيۇجىنتاڭ رۇخسەت سوراپ ئىچكىرىگە قايتقاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئىشورنىغا مەمۇرى ۋالى ۋېي گۇاڭتاۋ مۇۋەققەت شۇنغۇ (ھەربى ـ مەمۇرى باش ۋالى)لىققا تەيىنلەندى.

1891 ـ يىلى (گۇاڭشۇينىڭ 17 ـ كۈنى) چىڭ ھۆكۈمىتى، شەنشى ۋالىسى تاۋ مۇنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ھەربى ـ مەمۇرى باش ۋالى (شۇنغۇ) لىغىغا تەيىنلەپ ئەۋەتتى.

1895 ـ يىلى (گۇاڭشۇينىڭ 21 ـ يىلى) شىنجاڭنىڭ مەمۇرى ۋالىسى رويىڭچى ئۆستۇرۇلۇپ تاۋ مۇنىڭ ئورنىغا ھەربى ـ مەمۇرى باش ۋالى بولدى.

1902 ـ يىلى (گۇاڭشۇينىڭ 28 ـ يىلى) شىنجاڭنىڭ مەمۇرى ۋالىسى فەن شاۋسۇ ئۆستۇرۇلۇپ رويىڭچىنىڭ ئورنىغا شىنجاڭنىڭ ھەربى ـ مەمۇرى باش ۋالىسى بولۇپ تەيىنلەندى.

1905 ـ يىلى (گۇاڭشۇينىڭ 31 ـ يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى ئەنخۇي شۇنغۇسى لەن كۇينى يۆتكەپ كېلىپ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ شۇنغۇ (ھەربى ـ مەمۇرى باش ۋالى) لىغىغا تەيىنلىدى.

1910 ـ يىلى (شۇەنتۇڭنىڭ 2 ـ يىلى) سەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ ھەربى ـ مەمۇرى باش ۋالىسى يۆەن داخۇانى يۆتكەپ كېلىپ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ھەربى ـ مەمۇرى باش ۋالىلىغىغا تەيىنلىدى.

1912 ـ يىلى (مىنگونىڭ 1 ـ يىلى) يۆەن داخۇا رۇخسەت سوراپ ئىچكىرىگە قايتقاندىن كېيىن بېيجىڭ ھۆكۈمىتى ئۇرۇمچى ۋالىسى، قوشۇمچە مۇپەتتىش ياڭزېڭشىننى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ دۇدۇسى (باش مۇپەتتىش) قىلىپ تەيىنلىدى.

1928 ـ يىلى (مىنگونىڭ 17 ـ يىلى) ياڭزېڭشىن، فەن ياۋنەن تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئىچكى ئىشلار نازىرى جىن شۇرېن، فەن ياۋنەننى يوقىتىپ، ياڭزېڭشىننىڭ ئورنىغا ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى بولدى.

1933 ـ يىلى (مىنگونىڭ 22 ـ يىلى) 12 ـ ئاپرىل سىياسى ئۆزگىرىشىدە جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ دۇبەن (ھەممىنى باشقۇرىدىغان پەۋقۇلئاددە ھوقۇقلۇق ئەمەلدار) دەپ ئىش يۈرگۈزدى. يۇ چاغدا ئۆلكە رەئىسى لىرۇك، مۇئاۋىن رەئىس خوجىنىياز ھاجى بولدى. 1938 ـ يىلغا كەلگەندە شېڭ شىسەي رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلەرنى بىراقلا قولغا ئېلىپ يوقىتىپ ئۆزى ھەم دۇبەن، ھەم رەئىس بولۇپ پۈتۈن ھوقۇقنى قولىغا ئالدى.

1944 ـ يىلى (مىنگونىڭ 33 ـ يىلى) 9 ـ ئايدا شېڭ شىسەي شىنجاڭدىن كېتىشكە مەجبۇر بولۇپ، ۋەزىپىسىنى ۋاقىتلىق جۇشياۋلياڭغا تاپشۇرغاندىن كېيىن قورچاق نەنجىڭ ھۆكۈمىتى ۋۇجۇڭشىننى ئۆلكە رەئىسى قىلىپ ئەۋەتتى.

1946 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرەپ بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق تېچلىق بىتىم ئىمزالانغاندىن كېيىن دېموكراتىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. ئۆلكە رەئىسلىگىگە جاڭ جۆجۇڭ (قوشۇمچە)، مۇئاۋىن رەئىسلىككە ئەھمەتجان قاسىمى بىلەن بۇرھان شەھىدى سايلاندى.

1947 ـ يىلى 5 ـ ئايدا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىتىمگە

خىلاپ هالدا، بىر تەرەپلىمىلىك قارار ماقۇللاپ ئۆلكە رەئىسلىگىگە
مەسئۇت سەبرىنى تەيىنلىدى. شۇنىڭ بىلەن 11 بىتىم بۇزۇلۇپ
بىرلەشمە ھۆكۈمەت پارچىلاندى.
1949 - يىلى 1 - ئايدا مەسئۇت سەبرى رەئىسلىكتىن
قالدۇرۇلۇپ، بۇرھان شەھىدى ئۆلكە رەئىسى بولۇپ تەيىنلەن-
دى. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى
گۇاڭجۇ قورچاق گومىنداڭ ھۆكۈمىتىدىن مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ،
شەرەپلىك ھالدا تىنچ ھەقىقەتكە ئۆتۈپ جۇڭگو گۇڭچەندائىنىڭ
رەھبەرلىگىنى قوبۇل قىلدى.

ئ
س
س.
كېيى
غىنى
سورا
چى
سىنىڭ
210

新疆文史资料选辑（13）（维吾尔文）

中国人民政治协商会议新疆维吾尔
自治区委员会文史资料研究委员会编

新 疆 人 民 出 版 社 出 版
（乌鲁木齐市解放路306号）
新疆新华书店发行　新疆医学院印刷厂印刷
787×1092毫米　32开本　6.75 印张
1984年2月第1版　1984年5月第1次印刷
印数：1—11,800

统一书号：M11098·136　　定价：0.40元

（内 部 发 行）